

УКРАЇНСЬКЕ
СЛОВ'ЯНО-
ЗНАВСТВО

12 1975

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР

ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА
ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

УКРАЇНСЬКЕ СЛОВ'ЯНО- ЗНАВСТВО

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

ВИПУСК 12

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ
«ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
Л Ъ В І В — 1975

У збірнику вміщені статті, присвячені 30-річчю Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. Висвітлюються також питання нової і новітньої історії зарубіжних слов'янських народів, зокрема Польщі, Бєлгарії. Вводиться нова рубрика «На допомогу вчителю».

Розрахований на наукових працівників, викладачів вузів, студентів і учителів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Доц. *В. П. Чорній* (відповідальний редактор),
 проф. *О. С. Бейліс*, доц. *І. І. Бєлякевич* (заступник відповідального редактора), канд. філолог. наук *Ю. Л. Булаховська*, проф. *І. В. Ганевич*, доц. *О. І. Грибовська* (відповідальний секретар), проф. *В. А. Жебокрицький*, докт. іст. наук *А. Ф. Кізченко*, *І. М. Лозинський*, проф. *С. І. Сидельніков*, докт. іст. наук *І. М. Теодорович*, доц. *К. К. Трофимович*, проф. *П. П. Чучка*.

ДО 30-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ НАД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

М. І. ТУРІВНЕНКО

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА ВИЗВОЛЬНА МІСІЯ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ В БОЛГАРІЇ У ВЕРЕСНІ 1944 РОКУ

Понад тридцять років тому воїни Червоної Армії, виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, подали руку допомоги братньому болгарському народу. В другій світовій війні болгарські трудящі під керівництвом комуністів вели героїчну боротьбу з фашизмом. У вересневі дні 1944 р. ця боротьба вилилась у всенародне збройне повстання, яке закінчилось переконливою перемогою.

Болгарські і радянські дослідники з особливою увагою вивчають питання про інтернаціональну визвольну місію СРСР. Проте ця проблема ще далеко не вичерпана в історичній літературі. Автор даної статті робить спробу на основі документів Архіву Міністерства оборони СРСР та досліджень болгарських і радянських істориків стисло висвітлити питання, що стосуються основних етапів визвольного походу Червоної Армії в Болгарії, допомоги народів СРСР в захисті її демократичних завоювань.

Гітлерівське панування, хижацькі дії власних та іноземних монополій привели болгарську економіку до катастрофічного занепаду. Напередодні визволення Болгарія лишалась найвідсталішою аграрно-промисловою країною в Європі. Машинобудівна, вугільна і гірничо-рудна галузі промисловості були слабо розвинутими. На багатьох шахтах застосовувалась лише ручна праця, вугілля добувалось за допомогою кайла та лопати. Низька заробітна плата робітників вела до хронічного зниження продуктивності праці.

Сільське господарство, в якому була зайнята основна маса населення країни, також знаходилось у занепаді. Земля зосереджувалась у руках куркулів і лихварів, близько половини селянських господарств володіли мізерними ділянками або взагалі не мали їх¹.

Іноземне панування завдало непоправних втрат народному господарству Болгарії. Про розміри пограбування країни свідчать такі дані: за час окупації у Німеччину було вивезено 546,3 тис. т вугілля, 49 тис. т м'яса і м'ясних виробів, 375,7 тис. т зерна, 7,5 млн. голів свиней і овець, 128 тис. т тютюну та ін. Крім цього, велика кількість продуктів йшла на утримання німецьких окупаційних військ².

Економічна залежність Болгарії від фашистської Німеччини додатковим тягарем лягла на плечі трудящих. У болгарського народу був єдиний вихід з важкого становища — виступити зі зброєю в руках, щоб завоювати свободу і національну незалежність країни.

5 вересня 1944 р. Радянський Союз оголосив рішення про стан війни з болгарським профашистським урядом. Для такого кроку були всі підстави. Волею правлячих кіл Болгарія з березня 1941 р. перетворюється у військово-стратегічну базу гітлерівської Німеччини на Бал-

¹ Див.: Ванков В. За класовата структура на българското село през периода 1934—1946 година. — Известия на Висшия институт за народно стопанство. Варна, 1959, № 3, с. 95.

² Див. Димитров К. Аграрный вопрос и аграрная реформа в Болгарии. — Мировое хозяйство и мировая политика. 1947, № 4, с. 64.

канах. Окупаційні війська на перший погляд становили тут невелику кількість — у грудні 1943 р. — 15,5 тис., у липні 1944 р. — 22 тис. солдатів і офіцерів³, але вони разом з внутрішньою реакцією жорстко розправлялись з нескореним народом. Регент Філов у своєму щоденнику зробив визнання, що німецькі війська можуть знищити усякі політичні і військові сили на Балканах і в Болгарії⁴.

Фашистське командування намагалось перетворити країну в свій опорний пункт у війні з Радянським Союзом. Повсюдно споруджувались аеродроми і об'єкти протиповітряних служб, для чого лише у грудні 1943 р. витрачено 250 млн. левів⁵. У тому ж році в районах Добруджі і на Чорноморському узбережжі були побудовані доти та склади для боєприпасів⁶. Це свідчило про намір гітлерівців вести на території Болгарії військові дії проти Радянської Армії. У дедалі зростаючих масштабах німецьке командування використовувало для своєї загарбницької мети болгарський транспорт, річковий і морський флот. Фашисти безроздільно господарювали у всіх портах. У серпні 1944 р. гітлерівці затопили увесь морський флот Болгарії⁷.

Хижацьке використання фашистами болгарської економіки і території у війні проти СРСР викликало численні протести з боку радянського уряду, але профашистська верхівка Болгарії, прикриваючись маскою «нейтралітету», незмінно відхиляла усі ноти протесту. Уряд СРСР був змушений оголосити стан війни з Болгарією⁸.

«Ми сьогодні абсолютно ясно розуміємо, — писав Георгій Дімітров, — вирішальне значення цього акту для долі Болгарії. В цій «війні», зрозуміло, не було вбито жодного радянського і жодного болгарського солдата, але вступ радянських військ в Болгарію допоміг скинути фашистську диктатуру в нашій країні і забезпечив майбутнє болгарського народу, свободу і незалежність нашої держави»⁹.

Таким чином, в роки другої світової війни правлячі кола Болгарії проводили політику в інтересах експлуататорських класів.

Боротьбою народних мас, як і в попередні роки, керувала Болгарська Робітничка партія. «Партія, — писав Г. Дімітров, — була душею і двигуном народного антифашистського повстання»¹⁰. Напередодні революції в її рядах налічувалось 25 тис. комуністів¹¹. Активізація боротьби робітничого класу і селянства, посилення партизанського руху свідчили про зростання єдності трудящих мас з Вітчизняним фронтом. Революційний рух у Болгарії піднявся на вищий щабель у 1943 р. і першій половині 1944 р., коли німецько-фашистські війська зазнали нищівних ударів на східному фронті. В травні 1944 р. Центральний Комітет БРП звернувся до всіх комуністів із закликом зірвати плани реакції, мобілізувати об'єднані у Вітчизняний фронт сили, посилити всенародну боротьбу і партизанський рух на території всієї країни¹².

³ Див.: Коен Д. Ограбването на българското народно стопанство чрез снабдяването на германските окупационни войски през втората световна война. — Исторически преглед, 1961, № 4, с. 14—15.

⁴ Див.: Горненски Н. Въръжената борба на българския народ против хигиенистката окупация и българския фашизм (1941—1944 гг.). «Ново време», 1959, № 9, с. 34.

⁵ Див.: Коен Д. Финансирането на германските войски в България и отразението му върху народно стопанство (1941—1944 гг.). — Известия на държавните архиви, 1959, т. 3, с. 143.

⁶ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2939, спр. 13, арк. 2—3, 7.

⁷ «За прочный мир, за народную демократию», 1949, 16 сентября.

⁸ Архів МО СРСР, ф. 392, оп. 8951, спр. 26, арк. 119.

⁹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. М., 1946, т. 2, с. 181—183.

¹⁰ Димитров Г. Съч., т. 14, с. 308.

¹¹ Там же, с. 272—233.

¹² Там же, с. 325.

Перемоги Радянської Армії сприяли зростанню кризи правлячої верхівки. «Населення глибоко впевнене в тому, що на східному фронті вирішується доля Болгарії», — доповідав після Сталінградської битви Новопазарський околицький управитель. «Великий страх, — писав у черговому доносі начальник шуменської поліції, — опанував патріотично настроєну громадськість і добрих болгар від можливості встановлення радянської влади в Болгарії. Свідчення подібної можливості ми бачимо в тому, що ініціатива на східному фронті знаходиться в руках Рад»¹³.

З середини 1943 р. болгарські партизанські загони перейшли від оборони до активних, наступальних дій. Загальна кількість учасників партизанського руху напередодні повстання досягла близько 19 тис., а число членів бойових груп і ятаків — більше 160 тис. чоловік¹⁴. Партизани завдавали втрат німецьким військам, розквартированим у країні.

Готуючи трудящих до збройного повстання, ЦК БРП значну увагу звернув на агітаційну роботу в армії, яка була основною опорою фашизму. Тут партія керувалась ленінським положенням: «...якщо революція не стане масовою і не захопить самого війська, тоді не може бути й мови про серйозну боротьбу»¹⁵. Про успішну роботу комуністів серед солдат болгарської армії свідчила дедалі зростаюча кількість дезертирів. Протягом війни більше як 3 тис. солдат дезертирували з армії¹⁶. Активна робота БРП в армії сприяла тому, що під час збройного повстання значна частина болгарської армії перейшла на бік народу і разом з ним штурмувала ненависний фашистський режим. Армійські частини не чинили жодного опору армії-визволительці, яка у вересні 1944 р. перейшла болгарський кордон.

Найбільш активною силою в революційній боротьбі був робітничий клас. Весною 1944 р. партія поставила перед ним завдання перейти від окремих боїв до загального політичного страйку. Страйки і політичні демонстрації, проведені у 1944 р., стали висхідною базою збройного повстання 9 вересня. Революційні заворушення були однією із ланок по розхитуванню фашистської державної машини і мобілізації народних мас навколо Вітчизняного фронту. Успішній підготовці і проведенню повстання сприяв вихід Радянської Армії на радянсько-румунський кордон.

Яссько-Кишинівська битва, що відбулась наприкінці серпня 1944 р., закінчилась повним розгромом одного з чотирьох стратегічних угруповань гітлерівців на Східному фронті. Військами 2-го і 3-го Українських фронтів було оточено і знищено 22 дивізії противника, захоплено велику кількість бойової техніки¹⁷. Поразка німецько-фашистських з'єднань дозволила радянським військам вийти на румуно-болгарський кордон.

Враховуючи ситуацію, яка склалась, Ставка Верховного Головного командування 26 серпня 1944 р. віддала наказ 3-му Українському фронту вийти в районі Добруджі на болгарський кордон, але, щоб зберегти дипломатичні відносини з Болгарією, не переходити його. 5 вересня, радянські війська були приведені в стан бойової готовності. За розробленим 5—7 вересня планом їх вихід на рубіж Русе, Омортаг,

¹³ Вьорьжената борба на българския народ против фашизма. 1941—1944 гг. 1962, с. 477—481.

¹⁴ Пенчев Г. Вьорьжената борба на Девета Шуменска вьстаническа оперативна зона. 1961, с. 90, 112.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 13, с. 349.

¹⁶ Див.: Ганевич И. В. Борьба болгарского народа под руководством коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.). К., с. 219.

¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2917, спр. 44, арк. 314.

Карнобат і Бургас передбачалось здійснити через одну-дві доби. Після цього війська зупинились і їх дальше просування залежало від успіху збройного повстання болгарського народу¹⁸. В зв'язку з тим, що в штаб фронту надійшли дані від ЦК БРП, болгарських перебіжчиків і розвідувальних органів про те, що армія і народ Болгарії не воюватимуть проти Червоної Армії¹⁹, бойова операція планувалась не як воєнна в повному розумінні цього слова, а як визвольний похід. Він ставив за мету подати братерську допомогу трудящим Болгарії. План операції був тісно пов'язаний з підготовксю збройного повстання і тому радянські війська вступали лише в північно-східну частину Болгарії. Керуючись цим, штаб 3-го Українського фронту прийняв рішення: лінію кордону перейти без попередньої авіаційної і артилерійської підготовки. «Звернути особливу увагу, — говорилось в наказі по 37-й армії від 7 вересня, — на збереження високої організованості і дисципліни в частинах і підрозділах при вступі на болгарську територію. Врахувати, що Червона Армія вперше вступає на цю територію. В населені пункти вступати з розгорнутими прапорами і під музику. Командирам з'єднань, частин і підрозділів йти на чолі своїх військ»²⁰.

У відповідності з визвольним характером болгарської операції будувалась і політико-виховна робота в військах фронту. На численних мітингах і зборах радянські воїни висловлювали думку про те, що Червона Армія не ставить за мету захоплення чужої території, а надає болгарському народові допомогу в боротьбі з фашизмом²¹.

8 вересня 1944 р. війська 3-го Українського фронту, виконуючи інтернаціональний обов'язок, перейшли болгарський кордон в районі Добруджі. «Як 66 років тому, — говорилось в одній із листівок, скинутих радянськими літаками, — Росія допомогла Болгарії звільнитись від турецького гніту, так і тепер СРСР допомагає Болгарії відновити незалежність і свободу»²². 9 вересня Верховний Головнокомандуючий в наказі генералу Ф. І. Толбухіну і адміралу Ф. С. Октябрському відзначив, що мета наступу досягнута: Болгарія розірвала відносини з Німеччиною і оголосила їй війну²³.

В зв'язку з цим дальше просування радянських військ по болгарській території припинилося.

Поява в північно-західному районі Болгарії Червоної Армії стимулювала розв'язку революційної боротьби болгарського народу. Співвідношення класових сил в країні схилилось на бік трудящих. Утворились сприятливі умови для повалення профашистського уряду і заснування Вітчизняного фронту. 27 серпня Георгій Дімітров в телеграмі до ЦК БРП закликав болгарський народ згуртуватись навколо Вітчизняного фронту, роззброювати німецько-фашистські війська, скинути уряд і не допустити ведення війни проти армії-визволительки²⁴. 5 вересня Центральний Комітет затвердив остаточний план збройного повстання²⁵. Народні маси згідно з рішенням ЦК мали вийти на вулиці міст і сіл. Страйки, мітинги і демонстрації повинні були перерости у вищу форму класової боротьби — збройне повстання.

Пролетаріат Софії першим відгукнувся за заклик партії. Страйковою боротьбою в столиці керувало оперативне бюро міськкому партії, до складу якого входили Т. Живков, І. Бонев (Вітан), С. Тодоров

¹⁸ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2916, спр. 70, арк. 4—5; спр. 84, арк. 120.

¹⁹ Там же, оп. 2939, спр. 1275 (карта).

²⁰ Там же, оп. 2902, спр. 8, арк. 11.

²¹ Там же, ф. 6, оп. 7998, спр. 59, арк. 123.

²² Там же, ф. 64, оп. 45 378, спр. 2, арк. 86.

²³ Там же, спр. 94, арк. 264—266.

²⁴ «Правда», 1944, 10 вересня.

²⁵ Димитров Г. Съч., т. 11, с. 147—148.

і В. Бонев²⁶. Протягом 5—8 вересня масові страйки і демонстрації, під час яких з тюрем звільнялись політв'язні, відбувались в Софії, Пловдиві, Плевені, Слівені і Перніку²⁷. Столичний комітет Вітчизняного фронту опублікував звернення, закликаючи населення вийти на вулицю з квітами в руках зустріти армію-визволительку²⁸. 9 вересня в Софії та інших важливих містах країни повстанські сили разом з трудящими захопили владу в свої руки. Був створений уряд Вітчизняного фронту, до складу якого увійшли представники комуністичної партії. Тоді ж проголошено програму, яка відповідала інтересам всього народу. В галузі зовнішньої політики уряд обіцяв зміцнювати і розширювати дружбу і співробітництво з Радянським Союзом, що вдруге приніс Болгарії свободу і незалежність²⁹. «9 вересня 1944 р., — писав Г. Дімітров, — політична влада в нашій країні була вирвана з рук капіталістичної буржуазії, експлуататорської монархо-фашистської меншості і перейшла до рук величезної більшості народу, трудящих міста і села при активній ролі робітничого класу і його комуністичного авангарду³⁰.

Партійно-політична робота в військах фронту була побудована у відповідності з інтернаціональними цілями і завданнями, які стояли перед Червоною Армією в Болгарії. Партійні організації успішно справилися з ними, з першого ж дня правильно накресливши шляхи тісного співробітництва з братнім народом. Це сприяло зміцненню радянсько-болгарської дружби. У вересні 1944 р. форми і методи виховної і роз'яснювальної роботи серед воїнів і болгарського населення знайшли дальший розвиток. Після перемоги соціалістичної революції в Болгарії Червона Армія подала значну допомогу болгарському народу в зміцненні влади Вітчизняного фронту і захисту національної незалежності.

Звільнення Румунії і Болгарії надзвичайно погіршило становище німецько-фашистських військ на Балканах. Під безпосередньою загрозою повного оточення опинились шосейні і залізничні магістралі в Югославії, що загрожувало півдню Німеччини. 13 вересня 1944 р. Гітлер скликав спеціальну нараду, на якій був затверджений план оборони Балканського півострова³¹. Прийняття цього плану створювало безпосередню небезпеку для Болгарії, біля кордону якої розпочалась концентрація німецько-фашистських військ. Південь Болгарії також знаходився під загрозою. Тут була зосереджена більше як третина 600-тисячної турецької армії. За її спиною стояли англо-американські імперіалісти з планами реставрації на Балканах капіталістичних порядків. Соціалістична революція була однаково ненависною як для німецького, так і для англо-американського імперіалізму.

Уряд Вітчизняного фронту при підтримці командування 3-го Українського фронту негайно приступив до мобілізації всіх сил народу для усунення небезпеки. На переговорах в Чернаводі 10 вересня між болгарською урядовою делегацією і командуванням фронту була досягнута угода про спільне ведення воєнних операцій на території Югославії. У відповідності до неї на болгарській території з метою захисту південних і західних кордонів почалось перегрупування військ

²⁶ «Отечествен фронт», 1945, 9 септември.

²⁷ Див.: Семиряга М. И. Антифашистские народные восстания. М., 1965, с. 146.

²⁸ Коларов В. Конец немецкого господства в Болгарии. — Славяне, 1944, № 10, с. 7.

²⁹ Вьоръжената борба на българския народ против фашизма. 1941—1944, с. 681.

³⁰ Див.: Божинов В. Политическата криза в България през 1943—1944 гг., 1957, с. 130.

³¹ Димитров Г. Съч., т. 14, с. 271.

фронту. На південному сході була зосереджена 37-а армія. Для захисту Софії й інших болгарських міст з румунської території до 14 вересня була перебазована 17-а Повітряна армія. Вона активно включилася у бойові дії, наносячи бомбові удари по відступаючим з Греції і півдня Югославії німецьким військам. Радянська авіація подала значну підтримку болгарській армії, що стримувала спроби гітлерівців прорватись до болгарського кордону. Однак повністю зберегти безпеку Софії та іншим районам країни могли лише наземні частини Червоної Армії. 14 вересня в районі столиці зайняли оборону підрозділи спеціальної оперативної групи військ³², а незабаром в північно-західні райони вийшли головні сили 57-ї армії. Вдень і вночі по шосейних дорогах і залізницях, на кораблях по Дунаю прискореним маршем йшли на захід частини і підрозділи 3-го Українського фронту, щоб разом з болгарською армією вступити в бій з гітлерівськими військами.

Дружба радянських воїнів і болгарських трудящих дедалі зміцнювалась. Всі села і міста країни вітали своїх визволителів.

Особливо теплою була зустріч в Софії. 17 вересня жителі столиці зібрались на грандіозний мітинг. Радянських воїнів вітали представники Національного Комітету Вітчизняного фронту, БРП(к), БЗНС та інших партій і груп. «Вступ радянських військ у Софію, — писала газета фронту «Радянський воїн», — вилився в радісне свято жителів болгарської столиці»³³. На адресу командування і радянського посольства продовжували надходити вітальні телеграми, в тому числі з села Климентиново, від воїнів болгарської армії, студентів Карнобату та інших³⁴. В ряді великих населених пунктів були проведені паради радянських військових частин. 27 вересня людьми центральними вулицями Слівена пройшли частини і підрозділи 37-ї армії. З святково прикрашеної трибуни їх вітали керівники Вітчизняного фронту, БРП(к), командири болгарської армії. «При такій зустрічі, — говорив боець В. Варламов, — ще більше підноситься дух і свідомість від розуміння того, що ми здійснили і здійснюємо добру справу. Після цього хочеться голосно співати, швидкіш йти, щоб скоріше покінчити з заклятим ворогом — гітлеризмом»³⁵. Паради військових частин відбувались також у Тирнові, Вратці, Ловечі, Луковіті, Севлієво, Попово. І всюди зустрічі з радянськими воїнами перетворювались у всенародні торжества.

Під час передислокації військ фронту населення Болгарії допомагало Червоній Армії транспортом, продуктами. Зворушливе піклування виявляли болгари до поранених і хворих. Їм приносили квіти, виноград, яблука, сигарети та інше³⁶.

Великою повагою болгарського населення користувалися радянські військові комендатури. Вони були надійними помічниками комітетів Вітчизняного фронту в їх боротьбі з внутрішньою реакцією. Комендатури чуйно ставились до запитів болгар, виконували їх заявки на марксистську літературу, кінофільми і концерти солдатської художньої самодіяльності.

Другий етап визвольного походу Червоної Армії в Болгарії характеризувався небувалим розмахом політико-масової роботи серед населення. В її плани все більше включаються спільні для воїнів і болгарських трудящих заходи. Найбільш масовими і доступними були бесіди воїнів, агітаторів та політпрацівників з місцевим населенням.

³² Ф р и с н е р Г. Проигранные сражения. М., 1966, с. 126—128.

³³ Архів МО СРСР, ф. 243, оп. 2900, спр. 1309 (карта); Там же, спр. 1310 (карта).

³⁴ Там же, оп. 2914, спр. 39, арк. 364.

³⁵ Там же, оп. 2973, спр. 32, арк. 92—93, 168—169.

³⁶ Там же, оп. 2914, спр. 43, арк. 32.

Особливою популярністю користувалися передачі через вуличні гучномовці. Нерідко тексти передач та їх музичне оформлення робили самі болгари. Всього протягом вересня 1944 р. болгарські трудящі прослухали 1300 таких передач³⁷. Мешканці міст і сіл з великою увагою і цікавістю дивились фільми «Ленін у жовтні», «Людина з гвинтівкою», «Ми з Кронштадту», «Битва за нашу Україну», «Райдуга», «Розгром німців під Москвою», «Сталінград» та інші. Болгарські трудящі побачили близько 750 кінофільмів³⁸. З неослабним інтересом вони продовжували знайомитись з армійською художньою самодіяльністю. Її успіх був настільки великим, що виконати всі замовлення стало не під силу. В ці дні в Болгарію прибули артисти Київського академічного театру, які поставили виставу «Наталка Полтавка», а також група акторів московських театрів³⁹. У відповідь болгарські музичні кола Шумена, Нової-Загори, Софії та ряду інших міст створили свої музикальні ансамблі для виступу перед воїнами 3-го Українського фронту. Показ радянських фільмів, концерти художньої самодіяльності і артистів сприяли зближенню двох братніх народів.

В основу політико-виховної роботи у військах фронту були покладені матеріали, викладені в «Пам'ятці воїна Червоної Армії в Болгарії». Її роздали кожному солдату і офіцеру. В ній говорилось про високе і почесне звання визволителів. «Радянський воїне! — говорилось в ній, — ім'я Радянського Союзу, ім'я Росії для болгар є велике і святе ім'я... Ти оточений любов'ю і повагою народу. Бережи любов і повагу народу, якому ти приніс свободу, бережи його звичаї, законч і сім'ю»⁴⁰. Текст «Пам'ятки» був надрукований фронтовими і болгарськими газетами і був гаряче схвалений як населенням, так і радянськими воїнами.

Важливу роль в інтернаціональному вихованні бійців відіграло відвідування місць російської бойової слави і історичних музеїв в Софії, Плевні, Свіштові, Бялі та інших. Армійські газети вмістили ряд матеріалів, присвячених історії російсько-турецької війни 1877—1878 років.

Заключним етапом визвольної місії Радянських Збройних Сил у Болгарії у вересні 1944 р. стали бойові дії на кордоні з Югославією. В цей час на Балканах знаходилась 300-тисячна німецька армія⁴¹. Частина її концентрувалась біля югославс-болгарського кордону. Перші постріли, які свідчили про вторгнення гітлерівців на територію Болгарії, прозвучали 10 вересня 1944 р.⁴². Скориставшись тим, що в північно-західній частині країни були лише нечисленні й розрізнені підрозділи болгарської армії і партизан, німецько-фашистські війська розпочали наступ. У запеклих боях 14 вересня взяла участь і радянська авіація. Німці були змушені відступити. Кульмінаційний момент, що повністю забезпечив незалежність Болгарії і поклав початок звільнення Югославії, настав 28 вересня в районі Відіна. Сюди вийшли головні сили 57-ї армії. Разом з болгарами вони розгромили фашистів і почали вирішальний наступ. А 8—14 жовтня Червона Армія здійснила успішну бойову операцію, яка завершилась звільненням Белграду і значної частини югославської території. В спільних боях проти фашизму росла і зміцнювалась дружба народів СРСР, Болгарії та Югославії.

Таким чином, вступ Червоної Армії на болгарську землю у вересневі дні 1944 р. забезпечив сприятливі умови для перемоги соціаліс-

³⁷ Архів МО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 107, арк. 85.

³⁸ Там же, ф. 243, оп. 2914, спр. 251, арк. 29.

³⁹ Там же, ф. 392, оп. 8900, спр. 128, арк. 120.

⁴⁰ Там же, спр. 90, арк. 219—220; там же, ф. 243, оп. 2914, спр. 173, арк. 366.

⁴¹ Там же, спр. 178, арк. 59—62.

⁴² Дренскі І., Нейков С. Действия на немецко-фашистски групи «Е» против Българската народна армия 1944—1945 гг. — Военно-исторически сборник, 1958, № 4, с. 92, 95.

тичної революції, завоювання свободи і державної незалежності. Без братньої допомоги Радянських Збройних Сил така перемога була б просто неможливою. Визвольний похід Червоної Армії в роки другої світової війни на Балкани — яскравий приклад виконання народами Радянського Союзу інтернаціонального обов'язку по відношенню до інших народів, які були поневолені фашизмом.

Н. И. ТУРИВНЕНКО

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ МИССИЯ СОВЕТСКОЙ АРМИИ В БОЛГАРИИ В СЕНТЯБРЕ 1944 ГОДА

Резюме

В статье рассмотрены основные этапы освободительного похода Красной Армии в Болгарии в сентябре 1944 года. На основе архивных материалов, а также печатных источников показана помощь Советского Союза в годы второй мировой войны братскому болгарскому народу в защите завоеваний социалистической революции, свободы и независимости.

І. І. МЕЛЬНИК

ПІДПІЛЬНІ ВИДАННЯ «СПІЛКИ БОРОТЬБИ МОЛОДИХ» ТА ЇХ РОЛЬ У МОБІЛІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ МОЛОДІ НА БОРОТЬБУ З ГІТЛЕРІВСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ (лютий 1943—листопад 1944 рр.)

Підпільна революційна молодіжна організація—Спілка боротьби молодих (СБМ), створена з ініціативи Польської робітничої партії (ППР) на початку 1943 р., внесла гідний вклад у справу національно-визвольної боротьби польського народу проти гітлерівських загарбників. У розв'язанні важливих завдань, висунутих партією перед Спілкою у виховній та бойовій діяльності у важких умовах окупації, велику роль відіграли її підпільні видання, насамперед, газета «Валька молодих» («Боротьба молодих») і довідник «Порадник освятові» («Освітній довідник»).

Тема, що розкриває значення підпільних видань СБМ у згуртуванні, ідейно-політичному вихованні молодого покоління Польщі та мобілізації його на боротьбу з ворогом, знайшла істотне висвітлення у ряді праць польських істориків¹. Проте в радянській історичній літера-

¹ Hillebrandt B. Związek Walki młodych. Warszawa, 1971; Hillebrandt B. Młodzież Warszawy w walce z hitlerowskim okupantem. Warszawa, 1970. Konar J., Kozłowski Cz. ZWM walce o niepodległość i demokrację w okresie okupacji hitlerowskiej. Warszawa, 1965; Matusiak P. Prasa konspiracyjna ZWM. — «Mowa Wiek», 1968, Nr. 9; Balcerzak J. Prasa, wydawnictwa i działalność propagandowa ZWM w okresie okupacji. — «Pokolenie», 1968, Nr. 1; Balcerzak J. Podczas letniej pogody (Wspomnienia z akcji kolportażu prasy konspiracyjnej w rocznicę powstania ZWM). — «Walka Młodych», 1958, Nr. 8; Tarłowski J. Pierwszy numer «Walki Młodych» idzie w świat. — «Sztandar Młodych», 1953, Nr. 11; Jaworska H. «Walka Młodych» (Redaktorzy «Walki Młodych» w czasie okupacji). — «Walka Młodych», 1958, Nr. 8; Rapaport F. Redaktorzy «Walki Młodych» okresu okupacji. — «Walka Młodych», 1961, Nr. 6; B. O. Nad rocznikami «Walki Młodych». — «Trybuna Ludu», 1963, Nr. 67; Przygoński A. Prasa oświatowa Polskiej Partii Robotniczej w okresie okupacji hitlerowskiej. — «Oświata Dorosłych», 1962, Nr. 5.

турі з цієї теми досі немає спеціальної роботи. Автор статті на основі документів з архівів ЦК ПОРП, ЦДАЖР СРСР, окремих публікацій документів, спогадів членів Спілки, преси робить спробу показати роль підпільних видань СБМ в об'єднанні, вихованні польської молоді та залученні її до збройної боротьби з фашистами.

Після прийняття рішення про створення у Варшаві підпільної революційної організації молоді у грудні 1942 р. на першому засіданні Інструкторської групи, яка в цей час виконувала обов'язки керівництва майбутньої Спілки боротьби молодих, було порушене питання про можливість створення підпільної молодіжної друкарні і випуску власної газети². За допомогою нелегальних партійних видавництв, завдяки особистій ініціативі та наполегливості молодих активістів наприкінці січня 1943 р. друкарня була створена³.

Дбаючи про випуск молодіжної газети, Варшавський комітет ППР, керівництво молодіжної організації мали намір за допомогою друкованого органу встановити тісний зв'язок з широкими верствами польської молоді, розгорнути серед неї агітацію та пропаганду, підняти її на боротьбу за незалежність країни. Одночасно газета повинна була подати допомогу в об'єднанні в єдину революційну організацію конспіративних прогресивних молодіжних груп і гуртків, що в цей час стихійно виникли і діяли розрізнено, а також висвітлювати на своїх сторінках життя та бойову діяльність членів Спілки і тим самим сприяти масовому напливу в її ряди патріотично настроєних юнаків та дівчат⁴.

20 лютого 1943 р. вийшов з друку перший номер нелегальної газети під назвою «Валька млодих» загальним тиражем близько 750 примірників. У підготовці і друкуванні взяли участь Ганка Шапіро-Савицька, Микола Кранц та Ян Тарловський⁵. Назва «Валька млодих» не була випадковою, в ній підкреслювалось наслідування революційних традицій. Ще в 1936 р. під цим заголовком виходив науковий додаток до Центрального органу Польської соціалістичної партії газети «Робітник» («Робітник»), в якому проголошувались революційні гасла за об'єднання всіх прогресивних сил молоді в боротьбі за світле майбутнє⁶. «Валька млодих», беручи назву свого попередника, підтверджувала тим самим, що вона продовжує героїчні революційні традиції молодого покоління Польщі і в нових умовах, в період гітлерівської окупації, закликає молодь до об'єднання і рішучої боротьби з ворогом. Пізніше, після виходу газети «Валька млодих», сама організація стала називатись Спілкою боротьби молодих⁷.

Першим редактором газети, а також керівником друкарні була призначена член Варшавського комітету ППР, засновник і організатор СБМ Ганка Шапіро-Савицька. Колишня активістка комуністичного руху польської молоді мала багатолітній досвід підпільної революційної діяльності, а також добре знала редакторську і друкарську справи, а до цього призначення співпрацювала при редагуванні партійної газети «Трибуна вольності» («Трибуна незалежності»), органу командування Гвардії Людової «Гвардіста» («Гвардієць») та очолювала партійні видавництва⁸.

² Balicka-Kozłowska H. Hanka. Wspomnienia o Hance Szapiro-Sawickiej. Warszawa, 1964, s. 211.

³ Drożdżyński A. Zrodzeni z czynu. «Walka Młodych», 1958, Nr. 6, 11—17, II. 1958.

⁴ Hillebrandt B. Związek Walki Młodych.

⁵ Tarłowski J. Op. cit. — «Sztandar Młodych», 1953, Nr. 11.

⁶ Turlejska M. Początki Związku Walki Młodych. — My z głodujących miast. Warszawa, 1964, s. 34.

⁷ Nazarewicz R. Z dziejów walki ZWM z hitlerowskim okupantem. Warszawa, 1962, s. 15.

⁸ Wanat L. Apel więźniów Pawiaka. Warszawa, 1969, s. 85.

Спочатку «Валька молодих» не мала постійної редакційної колегії. На перших порах в редакції працювали Г. Шапіро-Савицька, Є. Моравський, В. Зеленчик, Я. Бальцежак, Г. Качмарська та інші⁹. Склад колегії часто мінявся. Її члени працювали в тяжких умовах підпілля, деякі з них переходили на іншу роботу, значна ж частина гинула в героїчній боротьбі з окупантами. Так, 18 березня 1943 р. під час сутички і перестрілки з фашистами була тяжко поранена, схоплена гестапівцями і через кілька годин вмерла у лазареті тюрми Павіак Г. Шапіро-Савицька¹⁰. Із складу нової редакції, створеної на початку літа 1943 р., через кілька тижнів була заарештована Б. Налевайко («Гражина»), у грудні загинув А. Шульц, а навесні 1944 р. — Я. Ласковський («Міхал») ¹¹. Газета виходила регулярно і величезно і величезно перерв у випуску не було. На місце виходили приходили інші товариші, які збирали та писали матеріали, редагували і розповсюджували газету. Невеличкі сторінки «Вальки молодих» — результат героїчної, натхненої праці С. Ярошевич («Касі»), Б. Чешко («Агави»), Я. Бальцежак («Єви»), М. Цастелаті («Ісі»), Є. Бачинського («Генрика»), Г. Козловської («Олі»), А. Духінської («Інки») та інших членів Спілки¹².

Підпільна молодіжна друкарня самостійно функціонувала тільки до квітня 1943 р. Кожний черговий номер газети в цей час видавався в іншому місці, тому що члени редакції не могли знайти для друкарні постійне приміщення. Наприклад, перший номер «Вальки молодих» був зверстаний Я. Гарловським («Антеком») на квартирі сестри Людвиги по вул. Вавельській, 15, а надрукований на квартирі Г. Шапіро-Савицької по вул. Шарій, 14. Другий номер верстався у мешканні Я. Бальцежак по вул. Обозній, 62, а друкувався на площі Грибовській, 12. Третій номер був надрукований у мешканні Т. Доманського по вул. Рацлавській, 70. Після його випуску було знайдене придатне для друкарні приміщення недалеко від Варшави, у Міланівці. Члени редакції під час перевезення друкарні несподівано зіткнулися з жандармами і встигли неподалеку заховати її на деякий час. Але коли вони пізніше повернулись на це місце, виявилось, що значна частина обладнання і касети з шрифтом зникли. Тому четвертий і наступні номери «Вальки молодих» друкувались у підпільній друкарні органу Варшавського комітету ППР «Голос Варшави»¹³.

«Валька молодих» на своїх сторінках висвітлювала завдання та діяльність щойно створеної революційної молодіжної організації, закликала польську молодь до збройної боротьби з гітлерівськими загарбниками. Весь перший номер газети підпорядкований головній меті — викликати у молодих патріотів Польщі палке прагнення виступити зі зброєю в руках на жорстокий бій з ворогом. Надрукована в ньому стаття Г. Шапіро-Савицької «Чому і за що ми боремось?» роз'яснювала висунуті у зверненні ППР «До молодого покоління Польщі» завдання, закликала юнаків та дівчат внести вагомий вклад у боротьбу польського народу за визволення країни.

«Польська молодь, — говорилось у статті, — вже більше року веде збройну боротьбу. Найкращі з нас залишили дім, школу, працю і пішли в Кампіноські ліси, Свентокризькі і Любельські гори, вкривши країну цілою сіткою партизанських загонів. Багато молоді бореться в містах, входячи до складу диверсійно-саботажних загонів. Вони зни-

⁹ Konar J., Kozłowski Cz. Op. cit., s. 79.

¹⁰ Polska Partia Robotnicza. Kronika I. 1942 — V. 1945. Warszawa, 1962, s. 72.

¹¹ Jaworska H. Op. cit. — «Walka Młodych», 1958, Nr. 8, 25. II — 3. III. 1958.

¹² Jaworska H. Redakcja. My z głodujących miast, s. 143.

¹³ Hillebrandt B. Związek Walki Młodych. Op. cit., s. 36.

щують скупчення транспорту, склади та запаси амуніції ворога. Нас все більше і більше стає на шлях збройної боротьби!.. Ми, молоді робітники, селяни, інтелігенти, віддаючи свої надії, час і життя справі незалежної Польщі, не хочемо повернення старої Польщі, яка для нас була не матір'ю, а мачухою... Будемо боротись за дійсно вільну і незалежну Польщу, без капіталістів і поміщиків, без гноблення людини людиною, без концентраційних таборів і гетто. До боротьби за Польщу, в якій господарем буде робітник, селянин та трудовий інтелігент!»¹⁴

Стаття «Чому і за що ми боремось?» по суті була першим програмним документом Спілки боротьби молодих. У кореспонденціях Є. Моравського «Фронт боротьби в Польщі» та «Огляд подій», надрукованих в цьому ж номері, висвітлювався розвиток партизанського руху в країні, давався аналіз становища на діючих фронтах на початку 1943 року. Підкреслюючи особливе значення здобутої Червоною Армією перемоги під Сталінградом, автор закликав польську молодь відгукнутись на цю важливу подію активізацією боротьби з ненависним ворогом¹⁵.

Показуючи жахливе становище польської молоді під час гітлерівської навали, газета вказувала, що героїчна боротьба з фашизмом — єдиний шлях до незалежності. «Гітлерівський терор супроводжувався потоками нашої крові, зростанням пожеж в селах всієї країни. Перебуваємо у небезпеці щодня, щогодини. Для нас рятунок, єдиний шлях уціліти — боротьба з загарбниками, боротьба жорстока і кривава, невблаганна і безперервна, боротьба до остаточної перемоги!» — писав Є. Моравський у статті «Всі сили на боротьбу», надрукованій у дев'ятому номері «Вальки млодих»¹⁶.

Газета систематично вміщувала матеріали, в яких закликала молодь проявляти політичну свідомість, згуртуватись в єдину молодіжну організацію і разом з усім польським народом виступити на священну боротьбу за свободу та незалежність своє. Батьківщини.

Найбільше місця на сторінках відводиться висвітленню збройної боротьби молодих патріотів з гітлерівцями, не залишається без уваги жодна успішно проведена ними бойова операція чи сутичка з ворогом. Якщо в першій половині 1943 р. бойовій діяльності членів організації було присвячено ряд окремих кореспонденцій, то пізніше «Валька млодих» починає регулярно публікувати також зведені дані про бойові діла СБМ під рубрикою «З фронту боротьби молодих»¹⁷.

Інформуючи читачів про дійсне становище на фронтах і в тилу, про бойову діяльність Гвардії Людової та Спілки боротьби молодих, газета викривала брехливі домисли гітлерівської пропаганди, наводила факти успішної боротьби з окупантами. Цим самим вона вселяла юнакам і дівчатам впевненість у свої сили, сприяла залученню їх до лав борців руху Опору польського народу фашистським загарбникам. Так, тільки в березні-травні 1943 р. газета опублікувала ряд статей, які відіграли велику роль у мобілізації молоді на боротьбу з ворогом: «Перший бій», «Відповідь польської молоді», «1 Травня», «Домовини під Смоленськом», «Боротьба у Варшавському гетто», «Ворожа пропаганда» та інші. Наприклад, у статті «Ворожа пропаганда», надрукованій у другому номері «Вальки млодих» від 6. III. 1943 р., викривалась брехня геббельсівських пропагандистів про становище на Східному фронті, висвітлювались бойові успіхи Червоної Армії та політика Уряду Радянського Союзу щодо польського народу. В ній, зокрема, говорилося, що протягом зими 1942—1943 рр. фашисти втратили 7 тис.

¹⁴ Związek Walki Młodych. Materiały i dokumenty. Warszawa, 1954, s. 45.

¹⁵ Konar J., Kozłowski Cz. Op. cit., s. 80.

¹⁶ Związek Walki Młodych, s. 63.

¹⁷ Jaworska H. Redakcja. Op. cit., s. 145.

танків, 5 тис. літаків, 17 тис. гармат, що за 20 місяців війни Червона Армія вивела із ладу 9 мільйонів фашистських солдатів і офіцерів. Закликаючи молодих польських патріотів активізувати боротьбу в тилу ворога, стаття водночас висловлювала впевненість у тому, що гітлерівській пропаганді не вдасться вбити клин у взаємовідносини армії-визволительки та польського народу¹⁸.

«Валька млодих» подала велику допомогу керівництву Спілки боротьби молодих у розробці програми організації. Багато положень та вимог, які були висунуті на сторінках газети, пізніше ввійшли в проект програми СБМ, який у серпні 1943 р. був остаточно затверджений. У вересні програма у вигляді ідейної Декларації була опублікована¹⁹.

Прийняття ідейної Декларації мало велике значення для розвитку молодіжного руху в окупованій Польщі. Положення та вимоги, висунуті в ній, були сприйняті молоддю з великим задоволенням, доходили до серця, виражали думки та сподівання молодого покоління Польщі. Декларація була розрахована на широкі кола молоді, закликала її на боротьбу з фашистськими поневолювачами, за світле майбутнє і незалежність своєї країни. Виняткове значення, мобілізуючий характер мали заключні слова Декларації: «В наших лавах є місце для кожного, хто сьогодні готовий стати на кривавий бій з гітлерівським окупантом і зі зброєю в руках відстояти вільну, незалежну, демократичну Польщу, а завтра з молотом і кайлом, плугом, ручкою та книжкою стати в перших рядах будівників кращого, щасливого майбуття. Польська молодь, вставай на бій! Зброю до рук! Цілься в голову або серце ворога!»²⁰.

Протягом кількох місяців «Валька млодих» вміщує матеріали, що розвивають далі та роз'яснюють положення і вимоги програмного документа СБМ, завдання організації. І, як завжди, говорячи про сьогоднішній день, газета накреслює перед молодим поколінням ясну перспективу, вказує кінцеву мету боротьби — створення соціалістичної Польщі. «Валька млодих» публікує статті, в яких висвітлюється становище та права молоді в майбутній незалежній Польщі: «Про політичні права молоді» (№ 10 від 15. X. 1943 р.), «Про проведення шкільної реформи» (№ 12 від 30. XI. 1943 р.), «Право на працю» (№ 13 від 14. XII. 1943 р.)²¹.

На сторінках «Вальки млодих» регулярно подаються матеріали, які передбачають мету ідейно-політичного та інтернаціонального виховання юнаків та дівчат. Газета роз'яснює ідеї соціалізму та інтернаціоналізму, показує успіхи Червоної Армії в боях з фашизмом, закликає молодих поляків брати приклад з героїчної боротьби радянського юнацтва, Ленінського комсомолу.

Публікуються статті, присвячені боротьбі єврейської молоді з нацизмом («Боротьба в Варшавському гетто», «Лист єврейської молоді з-за мурів до товаришів»). Газета закликає польських патріотів проявляти солідарність, подати братню допомогу єврейській молоді, що веде героїчну боротьбу у тяжких умовах²².

Все це сприяло посиленню ідейно-виховної роботи в гуртках Спілки, підвищенню політичної свідомості її членів і всієї млодсі, залученню її до суспільного життя та боротьби за звільнення Вітчизни.

¹⁸ Związek Walki Młodych, s. 54.

¹⁹ Szczegóła H. Związek Walki Młodych na ziemi Lubuskiej 1945—1948. Poznań, 1965, s. 7.

²⁰ Archiwum Komitetu Centralnego PZPR, zespół ZWM, sygn. 194, poz. 1.

²¹ Związek Walki Młodych. Op. cit., s. 46—48, 51—53.

²² Там же, с. 90—91.

В цей час в різних місцях країни виникають і зміцнюються нові гуртки СБМ. Організація швидко зростає кількісно завдяки масовому напливу до її рядів юнаків і дівчат з різних верств польського населення, з різним рівнем загальноосвітньої та політичної підготовки, а дуже часто майже зовсім неграмотних. Керівництво СБМ особливу увагу звертає на організацію виховної та загальноосвітньої роботи серед членів Спілки.

На необхідність навчання молоді в гуртках СБМ, на значення підготовки грамотних і свідомих молодих борців за визволення країни та будівництво в майбутньому демократичної Польщі вказувала ще в березні 1943 р. Г. Шапіро-Савицька в статті «Знання — зброя боротьби». В ній говорилось: «Боротьба, яку ми ведемо зараз і яка чекає нас у найближчому майбутньому, потребує борців з твердими, незламними характерами, гарячими серцями, відвертих і розвинутих. У боротьбі ми гартуємось і стаємо кращими, боротьба охороняє нас від деморалізуючого впливу воєнного життя. Переборюючи із дня на день у відкритій та партизанській боротьбі сили ворога, повинні подолати також важкі умови щоденного життя і знайти час для навчання та самоосвіти»²³.

Керівники та активісти СБМ намагаються використати всі можливості, щоб викликати у молоді, яку гітлерівці позбавили шкіл, бібліотек, кіно, театрів, бажання вчитись, підвищувати свій культурний рівень. Вони прагнуть з допомогою підпільних видань СБМ поновити відсутні, замінити ті, що мають реакційну спрямованість. На сторінках «Вальки млодих» вміщуються статті, які мають велике пізнавальне і виховне значення. Окремі з них за рекомендацією керівництва СБМ вивчаються та обговорюються у гуртках Спілки. Можна назвати статті В. Зеленчик «18. III. 1871 р. — День Паризької Комуни» (№ 3 від 20. III. 1943 р.), «1 Травня» (№ 5 від 1. V. 1943 р.), «Річниця Травневої Конституції» (№ 6 від 20. V. 1943 р.), «Мицкевич — борець прогресу» (№ 8 від 10. VII. 1943 р.), Я. Моравського «Не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи» (№ 3 від 20. III. 1943 р.), обговорення яких з членами Спілки сприяло вихованню молоді на прогресивних, революційних та патріотичних традиціях, підвищенню її загальноосвітнього рівня, політичної свідомості, викликало у юнаків і дівчат прагнення віддати свої сили і навіть життя за світле майбутнє Польщі²⁴.

Особливу роль в ідейно-політичному вихованні, в підвищенні загальноосвітнього і культурного рівня молоді відіграло друге підпільне видання СБМ — довідник «Порадник освятови», перший номер якого вийшов у світ 15 жовтня 1943 року. В період окупації вийшло 17 номерів довідника, останній номер був надрукований 15. VII. 1944 р.²⁵ Спочатку в редакцію довідника входили 3 особи: С. Жолкевський — редактор, Я. Моравський та Г. Яворська. Пізніше до неї ввійшли також К. Домбровський та Я. Чепкальська. «Порадник освятови» був органом Головного правління СБМ, виходив регулярно раз у два тижні²⁶.

За характером і призначенням «Порадник освятови» відрізнявся від «Вальки млодих». Якщо «Валька млодих» в основному виконувала агітаційно-пропагандистську та мобілізуючу роль серед польської молоді, тобто була розрахована на широкі кола читачів, то довідник мав завдання подати допомогу членам СБМ у підвищенні їх освітнього

²³ Związek Walki Młodych. Op. cit., s. 50.

²⁴ Konaр J., Kozłowski Cz. Op. cit., s. 82.

²⁵ Matusiak P. Op. cit., s. 21.

²⁶ Konaр J., Kozłowski Cz. Op. cit., s. 133.

і культурного рівня і був призначений тільки для роботи в гуртках Спілки²⁷.

У ньому подавався матеріал з основ марксизму-ленінізму, вміщувались статті, в яких висвітлювались революційні та патріотичні традиції, історія польського народу, внутрішнє і зовнішнє становище країни, становище молоді в умовах окупації, політична діяльність підпільних робітничих організацій, героїчна боротьба польської молоді з ворогом. Довідник друкував багатс матеріалів, інструкцій, порад для активістів-інструкторів, які вели навчальну та ідейно-виховну роботу в гуртках Спілки. Але як і «Валька млодих» довідник більшу частину своїх матеріалів присвячував молодіжному руху в Польщі, мобілізації молодого покоління на заклад боротьбу з гітлерівськими загарбниками, змальовуючи, наприклад, становище молоді після загарбання країни фашистською Німеччиною. «Порадник освятови» вказував, що «боротьба за незалежність і престиж Польщі — справа усього нашого життя. Гасло збройної боротьби повинно стати гаслом мас молоді»²⁸.

Разом з «Валькою млодих» довідник подавав велику допомогу всім членам Спілки в справі самоосвіти. Всі статті, вміщені в «Пораднику освятовім», спирались на велику наукову джерельну базу, були старанно опрацьовані, написані дохідливою мовою. Тому довідник користувався великою популярністю серед молоді, мав значний вплив на її виховання. Так, надрукована у другому номері «Порадника освятового» від 1. XII. 1943 р. стаття С. Жолкевського «Листопадове повстання», яка вивчалась і обговорювалась в усіх гуртках Спілки, викликала патріотичне піднесення серед молодих солдатів нещодавно створеного бойового загону СБМ. Командування загону, висловлюючи волю своїх бійців, звернулось до командування Варшавського округу Армії Людової з проханням присвоїти загону назву «Чвартаків» — на честь Четвертого полку, який під час листопадового повстання першим вступив у бій з ворогом²⁹.

Згодом батальйон СБМ ім. Чвартаків вніс значний вклад у справу збройної боротьби польської молоді проти фашистських окупантів.

Молоді поети, активісти СБМ Ванда Зеленчик, Марія Цастелаті, Еміль Дзедзиць, Владислав Бучинський, Софія Ярошевич систематично друкували на сторінках «Вальки млодих» та «Порадника освятового» свої патріотичні вірші та пісні, які піднімали бойовий дух молоді, кликали на бій з ворогом. Надрукований у «Вальці млодих» «Марш молодих» В. Зеленчик став по суті гімном Спілки боротьби молодих, закликав молодь до боротьби з загарбниками:³⁰

За знищений край наш,
За втрачену юність,
Брати, не шкодуйте
В бою сил та кулі!

Таким чином, підпільні видання Спілки боротьби молодих були основною після збройної боротьби формою діяльності цієї організації

Роль газети «Валька млодих» важко переоцінити. За часів окупації вийшло 22 її номери. Перший легальний номер (черговий 23-й) вийшов уже у звільненому Любліні 11 листопада 1944 року. Газета доходила до всіх верств молоді, поширювала ідеї СБМ, залучаючи до її лав нових членів організації, мобілізувала молодь на боротьбу за

²⁷ Hillebrandt B. Op. cit., s. 34.

²⁸ Matusiak P. Op. cit., s. 21.

²⁹ Walka Młodych Pokoleń. Materiały Konferencji Historyków Ruchu Młodzieżowego. Warszawa, 7—9 grudnia 1962 r. Warszawa, 1965, s. 392

³⁰ Konar J., Kozłowski Cz. Op. cit., s. 82.

звільнення Польщі³¹. Разом з «Порадником освятовим» вона мала велике значення в ідейно-політичному вихованні членів Спілки.

Передова стаття першого легального номера «Вальки млодих», даючи оцінку підпільному молодіжному друку, відзначала: «В ці страшні і славетні дні на рівні з гранатою і кулею, автоматом і тротилом нашою зброєю було полум'яне, правдиве слово листівок і газети. «Вальку млодих» — газету молодих патріотів — читали в партизанських загонах, читали молоді робітники, селяни, студенти, учні»³².

Завдяння, які виконувала «Валька млодих» в часи фашистської окупації, її велика популярність в широких верствах польської громадськості дозволяють поставити газету в один ряд з відомими демократичними виданнями, як «Трибуна вольності», «Глос люду», «Роботнік», «Жице Варшави»³³.

Л. Н. МЕЛЬНИК

**ПОДПОЛЬНЫЕ ИЗДАНИЯ «СОЮЗА БОРЬБЫ МОЛОДЫХ»
И ИХ РОЛЬ В МОБИЛИЗАЦИИ ПОЛЬСКОЙ МОЛОДЕЖИ
НА БОРЬБУ С ГИТЛЕРОВСКИМИ ЗАХВАТЧИКАМИ
(ФЕВРАЛЬ 1943—НОЯБРЬ 1944 гг.)**

Резюме

В статье освещается работа Варшавского комитета ППР, революционной молодежной организации Союза борьбы молодых по созданию в оккупированной гитлеровцами Варшаве подпольной молодежной типографии и выпуску газеты СБМ «Валька млодых». Показана роль подпольной прессы Союза борьбы молодых — газеты «Валька млодых», справочника «Порадник освятовы» в объединении, идейно-политическом воспитании и обучении польской молодежи, в мобилизации, ее на вооруженную борьбу с гитлеровскими захватчиками.

³¹ Matusiak P. Op. cit., s. 21.

³² В. О. Op. cit., — «Трибуна Люду», № 67. 19. III. 1963 г.

³³ Центральний державний архів Жовтневої революції, ф. 4459, оп. 24, од. зб. 172, арк. 42.

І. С. ШАТИЛО

**УЧАСТЬ ПОЛЯКІВ У ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ
ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ
ЗАГАРБНИКІВ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ
І ПОЛІССЯ**

Трудящих Радянського Союзу і Польської Народної Республіки об'єднує міцна, випробувана дружба, їх запалює загальна велика мета — побудова найгуманнішого і справедливого суспільства. «Наша дружба була буквально вистраждана трудящими обох країн, — говорив на VI з'їзді ПОРП Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. — Вони берегли, відстоювали і розвивали її в тяжких історичних умовах, коли експлуататорські класи і правителі своєю корисливою політикою робили все, щоб псїяти розбрат і ворожнечу»¹.

Вірність ідеям пролетарського інтернаціоналізму трудящі обох країн наочно продемонстрували в тяжких битвах другої світової війни.

¹ «Правда», 1971, 8 декабря.

Яскраві сторінки в історію спільної боротьби проти гітлерівських загарбників вписали не тільки воїни Радянських Збройних Сил і Війська Польського, але й ті, хто боровся у ворожому тилу. На окупованих польських землях зі зброєю в руках воювали тисячі радянських людей.

Одночасно в складі партизанських загонів і підпільних організацій, які діяли на окупованій території, перебувала велика кількість поляків. Чимало їх потрапило в окуповані райони Полісся і Волині.

Частина поляків була місцевим населенням Полісся і Волині, громадянами багатонаціональної радянської держави. Долю Країни Рад вони вважали особистою долею і разом з усіма радянськими людьми виступали на захист соціалістичної Батьківщини, активно боролися проти ненависного ворога.

Були тут і громадяни Польщі, що опинилися під гнітом фашистського окупаційного режиму. Так, сотні військовослужбовців старої польської армії, не бажаючи залишатись під владою гітлерівців, у вересні 1939 р. перейшли на територію СРСР, де одержали притулок і роботу. Тоді ж у нашу країну перейшло багато польських комуністів та інших прогресивних діячів.

Після червня 1941 р. на Полісся і Волинь прибували польські трудящі в пошуках роботи. Це були перш за все ті, кого фашисти виселили з Познаньщини та інших районів Польщі, включених до складу гітлерівського рейху. Вони слівчували боротьбі братнього радянського народу проти окупантів, зв'язували майбутнє Польщі з результатами цієї боротьби, намагались внести посильний вклад у справедливую справу опору ворогу.

Частина поляків була загнана гітлерівцями в допоміжні підрозділи (тилове обслуговування, будівельні батальйони). Гітлерівці не довіряли полякам, боялися давати їм зброю і відправляти на фронт і тому використовували їх для роботи на військових підприємствах, залізничних станціях, будівництві і відбудові зруйнованих доріг. Радянські і польські комуністи повинні були налагодити роботу з метою розкладу цих воєнізованих формувань, агітували поляків переходити від пасивного опору (актів саботажу, дезертирства) до активних дій проти окупантів.

Нарешті тут осіло і кубло реакційних сил старої Польщі. Разом з фашистами на Волинь і Полісся прибували чиновники фашистського державного апарату, колишні поміщики, які намагались повернути втрачені у вересні 1939 р. свої володіння. Вони виступали провідниками загарбницької політики польських експлуататорських верхів, були пройняті духом ненависті до Радянського Союзу. Викрити і знешкодити цих зрадників польського народу — таке завдання мали радянські і польські комуністи, які організували антифашистську боротьбу в тилу ворога.

Підпільні обласні та районні комітети партії, штаби радянських партизанських загонів вели широку, диференційовану масово-політичну роботу серед польського населення. Створення спеціальних груп для ведення агітації серед поляків, видання газет і розповсюдження листівок польською мовою, конкретна допомога в створенні підпільних осередків і партизанських груп — такі були основні форми багатогранної роботи парторганізації, спрямованої на залучення поляків до антифашистської боротьби.

Певний вклад у розгортання партизанської війни на Волині і Поліссі внесли «Союз польських патріотів», керований Вандою Василевською, Альфредом Лямпе, а також командування створених у Радянському Союзі перших формувань Війська Польського. Влітку 1943 р. вони приступили до створення спеціальних груп із числа воїнів Війська Поль-

ського для підпільної роботи на території західних областей України і Білорусії. Так, в серпні того ж року 60 бійців 1-го корпусу Війська Польського виявили бажання перейти лінію фронту для участі в партизанській боротьбі. Було створено 15 змішаних радянсько-польських спецгруп². За лінією фронту вони проводили сміливі бойові операції проти фашистів, вели розвідку, залучали польське населення до своїх рядів.

Учасники партизанського руху на Волині і Поліссі згадують, що в польських селах і містечках розповсюджувалась не лише література, яка видавалась спеціально для поляків підпільними обкомами КП(б)У, але й література, друкована в Москві «Союзом польських патріотів» (наприклад, газета «Нова Польска», «Нове віднокренгі», тижневик «Вольна Польска»). Ця копітка робота давала позитивні результати.

Вже на початку 1942 р. на території Волинської і Ровенської областей було створено декілька підпільних організацій польських інтернаціоналістів. Так, польські комуністи Юзеф Собесяк і Ян Вуйтович організували підпільну групу в містечку Маневичі. Таку ж групу створили в селі Гулівка поблизу Маневичей колишні члени КПЗУ Францишек Мазурек і українець Федір Карпенко³.

У вересні 1942 р., коли під Сталінградом точилися бої вирішального значення і ворог кидав на цю ділянку фронту великі резерви, на залізничній станції Ковель створилась підпільно-диверсійна група під керівництвом польських комуністів Станіслава Вроньського і Владислава Чорноти.

З того часу важлива ділянка залізниці Ковель—Сарни стала постійним об'єктом саботажу і диверсій.

На Ровенщині, в містечках і селах Дсмбровиця, Удрицьк, Велюнь, Жадень, Тумень, Бухличі, Хочин, населених переважно поляками, антифашистські групи очолили польські інтернаціоналісти Вінцент Рожковський, Юзеф Парнес, Ян і Казимір Бужиньські, Ян Шфачик. Поляки входили до складу ровенської підпільної організації, на чолі якої стояв Т. Ф. Новак⁴.

Командування рейдових радянських партизанських загонів незмінно відмічало факти підтримки партизан польським населенням. Так, А. П. Бриньський, загін якого зимою 1942—1943 рр. діяв у Маневичькому, Сарненському, Колківському, Домбровицькому районах писав, що польське населення «подавало нам велику допомогу, багато поляків перебувало у наших загонах, ми мали зв'язок з багатьма польськими підпільними організаціями»⁵.

В січні—лютому 1943 р. від цих підпільних організацій надійшло до штабу кілька прохань про надання повноважень і допомогу для створення польських партизанських загонів. Але деякі командири в той час вважали помилковими пропозиції про створення національних формувань. Вони закликали антифашистів «вступати в загони, де пліч-о-пліч стоять і поляки, і українці, і росіяни»⁶.

Це пояснювалось необхідністю протидіяти вилазкам реакції польської буржуазії, яка турбувалась не стільки про боротьбу з фашизмом, скільки про відновлення старої, довересневої Польщі.

² Див.: В едином строю. Минск, 1970, с. 274.

³ Собесяк Ю., Єгоров Р. Земля горить. К., 1965, с. 48, 75.

⁴ Див.: «Правда», 1971, 23 грудня; Новак Т. Ф. Пароль знают немногие. М., 1966, с. 563.

⁵ Бриньский А. По ту сторону фронта. Кн. 2. М., 1961, с. 206.

⁶ Там же, с. 375.

Емісари лондонського еміграційного уряду забороняли польським трудящим на Волині і Поліссі вступати до лав радянських партизан. Вони закликали поляків формувати в селах загони самооборони, але бойових дій проти фашистів не вести, а вичікувати «зі зброєю коло ніг»⁷.

Однак провокаційні задуми реакціонерів не здійснилися. Всупереч націоналістичній політиці пануючої верхівки польські трудящі вливалися в загони радянських партизан, де проходили велику школу інтернаціонального виховання.

Широко відомі подвиги бійців радянсько-польського загону, під командуванням Юзефа Собесяка (Макса). Уродженець села Пиляшківці на Люблінщині, він почав боротися проти фашистів ще у вересні 1939 р. солдатом старої польської армії. Не бажаючи підкоритися кривавому фашистському режиму, перейшов кордон. Радянський Союз став для нього другою батьківщиною.

Загін Макса почав свою бойову діяльність на Волині у травні 1942 р. До зустрічі з іншими радянськими партизанськими загонами (грудень 1942 р.) месники висадили у повітря три залізничних ешелони з бойовою технікою противника, розгромили склад з боєприпасами, провели бій з ворогами у селі Береч, знищили поліцейські дільниці. За голову Ю. Собесяка ковельський гебітскомісар Каснер пообіцяв нагороду — 5 тис. німецьких марок і гектар землі⁸. У грудні 1942 р. загін Макса організовано приєднався до партизанської бригади А. П. Бриньського, а в жовтні 1943 р. він був перетворений у самостійну бригаду ім. М. В. Фрунзе. Вона вела бойові дії в районі Ковель—Сарни—Брест—Лунинець.

Восени 1942 р. відкрив свій бойовий рахунок Хочинський радянсько-польський партизанський загін на Ровенщині. Його організував 63-літній поляк Ян Бужинський. «Справжній польський патріот, він всім серцем ненавидів фашистських окупантів» — говорив про нього партизанський командир Г. М. Линьков⁹. У січні 1943 р. Хочинський загін увійшов до складу партизанської бригади С. П. Каплуна. Ян Бужинський став заступником командира бригади, в якій налічувалось близько ста поляків.

Поляки були бійцями партизанського загону Д. М. Медведева. Майже в усіх легендарних бойових операціях Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова брали участь польські інтернаціоналісти Ян Каміньський і Мячислав Стефанський. Радянський уряд високо оцінив їх бойові заслуги, нагородивши обох орденом Леніна. Зв'язківцями між загonom Д. М. Медведева і підпільною організацією міста Луцька були поляки Ядзя Урбанович, Сигизмунд Котиевський та ін.¹⁰

Завдяки великій роз'яснювальній роботі підпільних обкомів партії серед допоміжних польських підрозділів гітлерівської армії частими були випадки переходу поляків зі зброєю в руках на бік партизан. Так, ядро Ровенського загону ім. В. І. Чапаєва склали поляки-перебіжчики. Одна з груп поляків-охоронників на чолі з М. Куницьким перебила фашистських інструкторів і приєдналась до народних месників¹¹. Вони хоробро боролись проти фашистів, а М. Куницький пройшов славний бойовий шлях від рядового бійця до командира партизанського з'єднання. Ветерани партизанського руху В. А. Бегма і Л. Є. Кизя присвятили йому такі рядки: «Куницький славно воював і на Україні,

⁷ Hillebrand B. Działania Gwardii Ludowej na Kieleczyźnie. Warszawa, 1962, s. 6.

⁸ Плечом к плечу. М., 1969, с. 154.

⁹ Линьков Г. М. Війна у ворожому тилу. К., 1963, с. 332.

¹⁰ Струтинский Н., Дранов С. Победившие смерть. М., 1967, с. 38—45.

¹¹ Герои подполья, вып. 1. М., 1970, с. 258.

і в Білорусії, і в Польщі. Це сміливий і розумний командир партизанського з'єднання, вірний син польського народу, для якого рідною землею була і українська, і білоруська, і польська, тому що Микола Куницький душею і серцем був інтернаціоналістом»¹².

Чимало поляків воювало в з'єднанні ім. М. Щорса, в загонах ім. Ф. Дзержинського¹³, ім. О. Невського, ім. В. Боженка. На Волині і Поліссі практично не було жодного загону, де б не воювали поляки-інтернаціоналісти.

Корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни, досягнутий завдяки перемогам героїчної Червоної Армії в битвах на Волзі і Курській дузі, збільшив приплив польських патріотів до партизан, у зв'язку з чим по-новому постало питання про створення польських національних партизанських формувань.

У звіті оперативного відділу Українського штабу партизанського руху говорилось: «Враховуючи дедалі зростаючі антифашистські настрої у польського народу і його прагнення вести активну боротьбу з окупантами, що чітко показував приплив у партизанські загоны поляків, уже в квітні 1943 р. весняно-літнім планом розвитку партизанського руху було передбачено виділення поляків, які перебували в партизанських загонах України, у самостійні загоны, постачання їх всім необхідним і передислокація цих загонів для бойових дій на території Польщі»¹⁴.

Необхідно відмітити, що рішення Українського штабу партизанського руху про створення польських партизанських формувань стало відповіддю на зростаючу кількість ініціативних запитів польських партизан. Воно також відображало набутий досвід спільної боротьби проти фашизму, зокрема, позитивний досвід Житомирського з'єднання генерала О. М. Сабурова, в складі якого 8 лютого 1943 р. був сформований перший на Україні польський партизанський загін ім. Тадеуша Костюшка.

Ініціатива створення цього загону належала групі польських комуністів-підпільників на чолі з учителем із Варшави Робертом Сатановським. У листі на ім'я О. М. Сабурова підпільники просили допомогти їм у формуванні озброєного загону і заявляли, що загін буде частиною польської організованої збройної сили, побудованої на принципах соціалістичної ідеології. Підпільники ставили перед собою завдання організувати народні маси для боротьби за соціалістичну Польщу¹⁵.

Цю допомогу патріоти одержали. Місцем народження загону стало с. Озера Ровенської області. Спочатку він складався з 22 бійців, а до літа 1943 р. в ньому вже налічувалось 42 бійці і 150 чол. прихованого резерву¹⁶. В перші місяці свого існування загін вів агентурну розвідку в населених пунктах Колки, Удрицьк, Столін, Домбровиця, Клесов, Сарни, а також здійснював бойові операції на залізничній лінії Клесов-Томашград¹⁷.

У червні 1943 р. за наказом Українського штабу партизанського руху польський загін ім. Тадеуша Костюшка перейшов у оперативне підпорядкування Ровенському партизанському з'єднанню. Тут вже діяли радянсько-польські загоны ім. В. І. Чапаєва, «Смерть фашизму», а також польські загоны під командуванням Станіслава Богульського і Антона Горбовського.

¹² Бегма В., Кизя Л. Шляхи нескорених. К., 1965, с. 509.

¹³ Sulewski W. Na partyzanskich ścieżkach. Warszawa, 1961, s. 18.

¹⁴ ПА ИИП при ЦК КПУ, ф. 62, оп. 1, ед. хр. 1, л. 112.

¹⁵ Там же, ф. 1, оп. 9а, ед. хр. 203, л. 42.

¹⁶ Там же, ед. хр. 1, л. 144—149.

¹⁷ Богатир В. А. Боротьба в тилу ворога. М., 1969, с. 388.

Процес зростання польських загонів, удосконалення їх бойової майстерності йшов швидкими темпами. Поповнення здійснювалось за рахунок польських сільських загонів самооборони. Так, ядро загону ім. Ромуальда Траугутта становили члени самооборони села Гута Степаньська. Командиром тут був Зігмунд Конверський¹⁸.

15 серпня 1943 р. наказом Ровенського штабу партизанського руху польські загони були зведені в окреме з'єднання. Ним командував спочатку М. Куницький, а потім — Р. Сатановський. До 1 березня 1944 р. з'єднання складалось з п'яти польських партизанських загонів (ім. Т. Костюшка, ім. Р. Траугутта, ім. Чарного, ім. С. Чарнецького, ім. Я. Қилиньського) і налічувало 661 чол.¹⁹ За час своєї діяльності в Ровенській і Волинській областях воно знищило понад 700 фашистських солдат і офіцерів, висадило у повітря 22 ешелони з бойовою технікою ворога²⁰.

Велике польське партизанське формування було організоване у Чернігово-Волинському з'єднанні генерала О. Ф. Федорова. В середині липня 1943 р. штабом цього з'єднання було розпочато комплектування окремого польського загону із мешканців польських сіл на Волині і поляків, які прийшли з-за Бугу²¹. 16 вересня цього ж року загін у 140 чол. був організаційно оформлений і включений до складу Чернігово-Волинського з'єднання. Двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров пише в своїх мемуарах: «Чимало поляків із місцевого населення і раніше воювало в наших батальйонах. У польський же загін пішли цілим потоком. Бажаючих стати партизанами виявилось стільки, що потрібно було сформувати не один загін, а два, об'єднаних у бригаду»²². Так виникла польська партизанська бригада ім. Ванди Василевської.

До жовтня 1943 р. бійці займалися бойовою підготовкою. Багато сил бойовому навчанню партизан віддавали командири бригади Станіслав Шелест, комісар Віктор Кременецький, командири підрозділів Олександр Фудалей, Станіслав Матис, Ігнацій Мендак, Владіслав Скупинський, Адам Қозинога. У жовтні бригада одержала бойове хрещення в боях з каральними загонами фашистів і бандерівців, а в кінці лютого 1944 р. на прохання командування Гвардії Людової бригада ім. Ванди Василевської стала діяти на території Польщі.

Яскравим прикладом інтернаціональної солідарності українських, білоруських та польських партизан може служити бойова історія польського загону, який воював у складі Пінської партизанської бригади. Ця бригада (командир І. Г. Шубітидзе) була створена із партизанських груп на території Польщі з числа радянських військовослужбовців, що втекли з гітлерівських концтаборів.

Бригада І. Г. Шубітидзе була підпорядкована Білоруському штабу партизанського руху, але окремі бойові операції проводила на території Камінь-Каширського, Любешівського, Ратнівського районів Волинської області. Тут партизани мали тісні зв'язки з підпільниками польських сіл, допомагали їм у створенні груп місцевої самооборони. Польське населення знаходило захист у партизан не тільки від фашистських карателів, але й від банд українських націоналістів²³.

Інтернаціональна більшовицька політика радянських партизанів приносила добрі наслідки. На початку серпня 1943 р. польські групи

¹⁸ Бринський А. Вказана праця, с. 185—186.

¹⁹ ПА ИИП при ЦК КПУ, ф. 62, оп. 62—2, ед. хр. 1026, л. 30.

²⁰ Там же.

²¹ В матеріалах Білоруського штабу партизанського руху є відомості про те, що в червні 1943 р. у з'єднання О. Ф. Федорова увійшло 162 польських партизани. Див.: ПА ИИП при ЦК КПБ, ф. 3500, оп. 4, д. 284, л. 61.

²² Федоров А. Ф. Последняя зима. М., 1970, с. 270.

²³ L a g e k L. Wspomnienia. «Pokolenia», 1969, nr. 4, s. 65.

при Пінській партизанській бригаді були зведені в окремий польський загін, який також став називатись іменем Тадеуша Костюшка. Командував загоном мешканець Камінь-Каширська Чеслав Вархоцький, а потім — колишній підхорунжий польської армії Чеслав Клим.

Чимало вдалих бойових операцій здійснили костюшківці на Волині: переможні бої в Шацьких лісах, диверсії в Камінь-Каширську, роззброєння націоналістичних банд у Любешівському районі. Диверсійна група загону під командуванням Люціана Кусмерчика, пустила під укіс 12 ешелонів з живою силою і технікою ворога²⁵.

До дня з'єднання з регулярними частинами Радянської Армії загін налічував 236 бійців. На його ж базі були сформовані, а потім переправлені на територію Польщі, 3 групи партизан загальною кількістю 170 чол.²⁶ Зустріч польських партизан з радянськими військами відбулась біля села Кухотська Воля Камінь-Каширського району. Звідси загін ім. Тадеуша Костюшка направився в Ровно для з'єднання з іншими польськими партизанськими загонами.

Ще одне велике польське партизанське з'єднання утворилось на Волині у лютому 1944 р. — бригада «Грюнвальд»²⁷. Командував нею Юзеф Собесьяк²⁸.

Протягом весни і літа 1944 р. бригада «Грюнвальд» продовжувала бойові дії на території Польщі²⁹. Вона знищила 1334 фашисти, підірвала 72 ешелони з живою силою і бойовою технікою ворога, зруйнувала 30 залізничних і шосейних мостів³⁰.

У квітні 1944 р. для керівництва всіма польськими партизанськими загонами, сформованими на території СРСР, був створений польський штаб партизанського руху. Свою діяльність він почав у селі Шугалі поблизу Ровно. Штаб займався комплектуванням польських партизанських загонів, груп мінерів, зв'язківців, розвідників, а також забезпеченням усім необхідним для бойових дій. Велику допомогу подавав Український штаб партизанського руху і штаб 1-го Білоруського фронту.

До літа 1944 року Польський штаб керував боротьбою п'ятнадцяти польських партизанських загонів, які налічували 2 тис. чол.³¹ Головне завдання їх полягало в тому, щоб організувати активну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників на території Польщі.

Визволення України від фашистів, вихід Червоної Армії на кордон з Польщею відкривали нову сторінку в діяльності польських інтернаціоналістів, які розпочали свій бойовий шлях на Волині і Поліссі. Разом з воїнами Війська Польського вони до кінця виконали свій патріотичний обов'язок.

В діяльності польських партизанських формувань на території Волині і Полісся проявилось гаряче прагнення польських трудящих до соціального і національного звільнення, до встановлення непорушної дружби з радянським народом. В цих подіях яскраво виявився інтернаціоналізм радянських людей, їх братерське ставлення до польського народу. За допомогою Радянського Союзу Польща була звільнена від фашизму.

²⁴ ПА ИИП при ЦК КПБ, ф. 3500, оп. 4, д. 284, л. 62, 63.

²⁵ Там же, ф. 4123, оп. 1, д. 3, л. 74.

²⁶ Там же, ф. 3500, оп. 4, д. 284, л. 63, 96.

²⁷ Hillebrandt B. Partyzantka na Kielecczyźnie. Warszawa, 1972, s. 258.

²⁸ Sobiesiak J. Brygada «Grunwald». Warszawa, 1964, s. 264.

²⁹ Hillebrandt B. W Suchiedniowskich i Kadoszyckich lasach. Warszawa, 1969, s. 16.

³⁰ Бречак І. М., Клоков В. І., Русак А. В. Під прапором інтернаціоналізму. К., 1970, с. 44.

³¹ Клоков В. І. Плечом к плечу. — У зб. «Советские партизаны». М., 1963, с. 769.

УЧАСТИЕ ПОЛЯКОВ В ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ ПРОТИВ НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ ВОЛЫНИ И ПОЛЕСЬЯ

Резюме

Используя многочисленные документальные источники, включая архивные материалы, а также историческую литературу, автор освещает участие польских трудящихся в советском партизанском движении на территории Волыни и Полесья в 1942—1944 гг.

В статье показаны примеры интернациональной солидарности советских и польских партизан в борьбе против общего врага — немецко-фашистских захватчиков.

С. С. ПАЛИВОДА

УЧАСТЬ СЛОВ'ЯН-АНТИФАШИСТІВ У ПІДГОТОВЦІ ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ В КОНЦТАБОРІ БУХЕНВАЛЬД

Діяльність слов'янських підпільних антифашистських організацій у гітлерівському концтаборі Бухенвальд в історичній науковій літературі поки що висвітлена недостатньо. Не досліджене також питання створення міжнародної військової організації, яка 11 квітня 1945 р. здійснила збройне повстання і оволоділа табором.

За даними закордонних публікацій, інтернаціональна військова організація в Бухенвальді на кінець березня 1945 р. налічувала 178 бойових груп¹. Треба сказати, що кількість слов'янських загонів у складі цієї організації була досить значною, домінуючою: 107 — 21, чехословацький, 16 югославських, 56 радянських і т. д. Ці загоны налічували понад 500 чол.²

На підставі лише цього факту можна зробити висновок, що у міжнародній військовій організації, яка діяла в Бухенвальді, провідна роль у підготовці збройного повстання належала представникам слов'янських народів. Вони ж, за даними табірної статистики, становили найбільшу кількісну групу серед усіх ув'язнених у таборі. Політична діяльність слов'янських підпільних організацій відзначалась високою активністю і справляла великий вплив на внутрітабірне життя в'язнів. З аналізу архівних документів видно, що виникнення підпільної військової організації в Бухенвальді тісно пов'язане з політичною діяльністю антифашистських національних організацій і їх керівного центру — Інтернаціонального табірної комітету (ІТК). Початкові форми військової організації по суті вже склалися у липні 1942 р., коли досвідчені німецькі комуністи створили легальні внутрітабірні охоронні відділи під керівництвом знавців військової справи Гаррі Куна і Отто Рота. Офіційним обов'язком членів цих груп було: стеження за порядком і дисципліною в таборі, нічна охорона складів, прийом нових транспортів тощо. Потреба у таких групах виникла спочатку для боротьби з карними злочинцями та іншими асоціальними елементами,

¹ Buchenwald. Mahnung und Verpflichtung. Dokumente und Berichte. Berlin, 1961, S. 507.

² В радянській літературі кількість бійців військової організації подається значно більша. Так, І. Смирнов пише, що лише радянська організація налічувала приблизно 2 тис. бійців. (Див. Война за колючей проволокой. М., 1958, с. 76).

які, перебуваючи в таборі, за вказівками есесівців проводили проти політичних в'язнів різного роду провокаційні акції. Пізніше охоронні відділи розширили свої функції: вони збирали розвідувальні дані, охороняли таємні засідання підпільників і т. ін.

До воєнізованих відділів слід віднести також групи санітарної і протипожежної служб, які також були організовані політичними в'язнями. Члени цих служб (санітарна налічувала на кінець 1944 року понад 200 чол., а пожежна — 300)³ особливо багато корисного робили під час нальотів англо-американських літаків. Вони мали право без спеціального на те дозволу виходити за межі табору і крім виконання своїх прямих обов'язків, складали за завданням ІТК найдокладніші схеми гори Еттерсберг. На ці схеми наносились бункери, зенітні укриття, окопи та бліндажі. Таким чином, завдяки відважним рейдам в'язнів певною мірою перестало бути таємницею для ІТК розташування есесівців і їх збройних точок. Оцінюючи діяльність санітарної і протипожежної служб, їх кмітливість і хоробрість, в ІТК їх називали «троянським конем»⁴.

У складі інтернаціональної військової організації діяла також технічна група, яка займалася добуванням зброї і засобів зв'язку. Треба сказати, що підпільні організації мали значні засоби зв'язку: три радіоприймачі, радіокороткохвильовий передавач-приймач⁵, 12 польових телефонних апаратів і 3 тис. метрів дроту⁶.

Добуванням необхідного матеріалу і складанням апаратів займалися в'язні, які працювали в радіо-електромайстернях. Капо будівельної команди і ремонту водопроводу поляк Мар'ян Собесчанський провозив у табір добуті матеріали в каналізаційних трубах. Багато робили у цій справі радянські підпільники Олексій Лисенко з команди електриків, Леонід Драпкін з радіомайстерні та ін.

Інтернаціональна військова організація мала також відділ розвідки, який складався з 26 чоловік, об'єднаних у 7 груп. Поляки і чехи мали в цьому відділі по дві групи, радянські підпільники — одну⁷. Групи розвідки пройшли спеціальну підготовку з топографії, маскування, пересування вдень і вночі з компасом і без компаса.

Головною метою підпільної боротьби в концтаборі Бухенвальд було самовизволення шляхом відкритого збройного повстання. За свідченням колишнього члена ІТК, одного з керівників радянської підпільної організації Миколи Кюнга, питання про створення бойових, військового типу підпільних груп, очолюваних досвідченими військовими командирами й політпрацівниками, про необхідність проведення регулярних занять по вивченню зброї ставилося на засіданнях підпільних організацій уже в 1942 р. і навесні 1943 р. Створенню бойових підпільних загонів приділялась особлива увага. Це й зрозуміло. Адже йшлося про основну ударну силу, яка мала в майбутньому зі зброєю в руках організовано виступити проти катів Бухенвальда. Як пише В. Красноперов, усіх радянських підпільників «об'єднували потяг до збройної боротьби з ворогом, до волі, мрії про повернення на любиму Батьківщину, і невичерпне почуття гніву проти фашистських катів. Такий потяг воістину міняв людей, навіть тих, хто, здавалось, «перебував на порозі смерті»⁸.

³ Ostańkiewicz Czesław. Straszna góra Ettersberg. Łódź, 1968, s. 112.

⁴ Там же, с. 110.

⁵ Там же, с. 108.

⁶ Czarniecki Waclaw, Zonik Zygmunt. Walczący obóz Buchenwald. Warszawa, 1969, s. 299.

⁷ Drobisch Klaus. Widerstand hinter Stacheldraht. Aus dem antifaschistischen Kampf in KZ Buchenwald. Berlin, 1962, s. 138.

⁸ Красноперов В. Подпольщики Бухенвальда. М., 1960, с. 67.

Перші бойові групи були створені радянськими військовополоненими Миколою Симаковим, Степаном Баклановим, Іваном Ногайцем у січні 1943 року. До 26-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції їх уже налічувалося вісім, з них сформувалася перша підпільна бригада. «Головна складність, — як свідчить Іван Смирнов, — полягала в тому, що організація повинна бути масовою і водночас глибоко законспірованою. Було вирішено в кожному блоці (бараку) створити кістяк підрозділу військового типу. Для цього в блоці підбиралась одна людина з перевірених радянських патріотів, як правило офіцерів, і призначалась командиром цього підрозділу — взводу, роти або батальйону, в залежності від числа радянських в'язнів. Командири батальйонів призначали командирів рот, а останні — командирів взводів, і так до командира відділення. Отже, кожний член військової організації знав трьох—п'ятьох нижчестоячих товаришів і одного старшого, який завербував його. Командирам відділень вказувались в'язні, яких вони повинні були вважати своїми бійцями, вивчати їх, вести серед них політико-виховну роботу. Але інформувати бійців про існування організації було категорично заборонено»⁹.

За прикладом радянських підпільників у таборі створювались бойові групи в інших національних підпільних організаціях. В лютому 1943 р. були створені чеська (керівник Ян Геш) і словацька (керівник Курт Славічек) військові групи. Ці групи встановили зв'язок з радянськими підпільниками. Командири Смирнов, Симаков, Кюнг, Котов, Богданов та інші охоче передавали чехословацьким друзям свій досвід і стали по суті вчителями членів не лише чехословацької військової організації, але й всіх інших¹⁰. У березні 1944 р. виникли польська військова група, в травні — угорська та ін. 2 червня того ж року польські комуністи створюють відділ Гвардії Людової, до якого на початок 1945 р. увійшли всі польські військові групи¹¹.

В інтернаціональну військову організацію входили також інші слов'янські бойові загони. «Були тут також югослави — активні і загартовані у важких партизанських боях солдати, що користувалися серед в'язнів Бухенвальда авторитетом»¹². Це були словени, серби, хорваги, чорногорці, боснійці, які ввійшли до складу військової організації на чолі з Ніколою Цецуροю і Азісом Колудером. В липні 1943 р. в єдину організацію об'єднуються чеська і словацька групи. В листопаді у малому таборі виникає бригада «Резерв».

У військову організацію включались політичні в'язні, які мали досвід антифашистської боротьби і знали військову справу, а також військовополонені. Завдяки вмілому добору людей військова організація не знала випадку зради¹³.

Кветослав Іннеман, згадуючи період формування підпільних збройних сил у Бухенвальді, пише: «Найбільші заслуги належать досвідченим радянським фронтним воїнам, які разом з німецькими комуністами організували великі нелегальні військові організації для різних національностей і протягом кількох років піклувалися про їх бойову підготовленість»¹⁴. В іншому спогаді К. Іннеман зазначає: «У 1944 р. ми з радістю прийняли рішення міжнародного штабу військової організації про включення чехословацьких військових груп у так звану

⁹ Смирнов И. В штабе подпольной армии. — У зб.: Война за колючей проволокой. М., 1958, с. 75.

¹⁰ Див. Moulis Miloslav. To byl Buchenwald. Praha, 1958, s. 150—151.

¹¹ Rowiński Henrik. Z działalności PPR w Buchenwaldzie. Warszawa, 1962, s. 129.

¹² Кгакаг Л., Кутар М. Od tod so bežale še ptice. Ljubljana, 1962, s. 63.

¹³ Див. Drobisch Klaus. Op. cit., S. 136.

¹⁴ Архів Радянського Комітету ветеранів війни. Лист К. Іннемана, с. 7—8.

Червону слов'янську дивізію. Командиром цієї дивізії був призначений Іван Смирнов, одним із його заступників — Ян Геш. Під керівництвом Івана Смирнова розроблялись плани участі Червоної дивізії у збройному повстанні»¹⁵.

Інтернаціональна військова організація налічувала в своїх рядах сотні бійців різних країн Європи. Вся військова організація була поділена на чотири сектори або бригади:

- червоний (бригада А) — радянські і чехословацькі загони,
- зелений (бригада Б) — польські і югославські загони,
- голубий (бригада С) — французькі, бельгійські, італійські та іспанські загони,
- жовгий (бригада Д) — австрійські, німецькі, голландські і люксембурзькі загони.

Заняття з військової справи проводилися в умивальні чи вбиральні барака. Вивчалися нові бойові статuti Радянської Армії, зміст яких військовополонені відновлювали по пам'яті. Постійно ризикуючи життям, підпільники докладно вивчали також німецький карабін, пістолети «маузер», «парабеллум», «вальтер», а також саморобну гранату й пляшки з самозаймистою рідиною.

Водночас з формуванням бойових груп було розроблено докладний план дій під час повстання. До розробки такого плану залучались військової спеціалісти полковники Карцев, Потапов, Фортунатов, Каланчук, Жильцов, Хлюпін та інші. Військово-політичний центр розробив два варіанти повстання. Обидва вони були обговорені в Інтернаціональному комітеті. Перший варіант ґрунтувався на використанні сприятливих умов, які можуть виникнути:

- а) повстання німецьких робітників у Тюрингії;
- б) висадка повітряного десанту в районі табору;
- в) наближення фронту.

За цим варіантом в день, намічений для виступу, підпільники, які мали йти на роботи за межі табору, повинні взяти з собою зброю. Цей варіант передбачав одночасний виступ всіх команд за єдиним умовним сигналом. Успіх його забезпечувався раптовістю і одночасністю ударів на всі об'єкти довкола табору.

Другий варіант плану повстання передбачав дії за несприятливих умов: у випадку спроби гітлерівцями знищення в'язнів Бухенвальда. Це могло статися і вдень і вночі. Повстанці мали прорвати огорожу в одному напрямку і з боями пробиратися до чехословацького кордону (100 км) назустріч радянським військам або приєднатися до партизанів.

Слов'янські бойові групи мали завдання прорвати дріт на найбільш відповідальній і небезпечній ділянці — в напрямку есесівських казарм, складів з боєприпасами.

Інтернаціональний комітет вважав, що для успішного виступу проти фашистів, підпільникам необхідна зброя, адже табір охоронявся солдатами з дивізії СС «Мертва голова» в кількості близько 4—5 тис. чоловік.

На засіданні Інтернаціонального табірної комітету його керівник Вальтер Бартель змалював становище підпільного руху в таборі, поставив завдання посилити конспірацію, проникнути в усі табірні установи і приступити до озброєння підпільників.

П'ять місяців у підвалі табірної ідальні тривала важка підготовча робота по виготовленню саморобних гранат. Це було в кінці 1943—на початку 1944 року. А в березні відбулось випробування гранати.

¹⁵ Ижнеман Кветослав. Боевое братство. — У зб.: Война за колючей проволокой. М., 1960, с. 208.

«Новий зразок гранати дав добрі результати: велика кількість осколків розліталась з надзвичайною силою в усіх напрямках. Випробування проводились з великим ризиком там же в підвалі табірної їдальні»¹⁶.

У виготовленні саморобних гранат брали участь Олексій Лисенко, Іван Романенко, польський в'язень Здіслав Левандовський та інші. Підпільниками було виготовлено 120—170 гранат¹⁷. Заготовлено пляшки з самозаймистою рідиною. Їх мали використати під час повстання для підпалу верхнього дерев'яного поверху сторожових вишок. Бензин для цих скляних гранат підпільники таємно приносили з заводу, а провірки з кислотою діставали в госпіталі табору.

На початку 1945 р. уже було «готових 200 літрових пляшок. Їх поділили між всіма військовими організаціями. Звичайно, треба сказати, що без допомоги інших в'язнів та без колективної праці не вдалося б виготовити цих пляшок»¹⁸.

Деталі вогнепальної зброї відважні підпільники приносили з заводу «Густлов-верке». «Особливо багато окремих частин зброї приносили Б. Сироткін, І. Романенко, А. Юдін, і А. Ландишев. Один лише Ландишев проніс у табір стільки деталей, що з них можна було скласти п'ять гвинтівок»¹⁹.

Коли, нарешті, в тайниках табору назбиралося чимало деталей, виникла потреба в складанні зброї. Під охороною товаришів, Леонід Орлов і його надійні друзі складали з окремих деталей пістолети й гвинтівки. Зброю негайно замурували у схованках.

20 серпня 1944 р. англо-американська авіація скинула на завод «Густов-верке» багато фугасок. Скориставшись метушнею серед есесівців, підпільники в цей день пронесли в табір багато деталей до гвинтівок і пістолетів. Члени військової організації добули в палаючих казармах есесівців 18 гвинтівок і 2 тис. патронів. Ця зброя була схована в чагарниках, що прилягали до табору²⁰. Польський в'язень Казимір Мателя приніс 16 заводських гранат. С. Бакланову вдалося принести в табір відро, в якому було сховано 12 пістолетів. Він же домовився з «шефом» городництва, чеським комуністом Яном Гешем, про випробування їх в каналізаційній трубі²¹.

Для майбутнього повстання з матеріалів, роздобутих у різних табірних майстернях, було виготовлено 150 багнетів, сокир і ломів, 300 кинджалів і ножів, 64 ножиці для різання дроту з струмом. Підпільники І. Чеберяко і Г. Прокошев виготовили понад 40 кортиків²². Крім того, підпільники заготовили хірургічні інструменти, медикаменти і 20 тисяч перев'язочних пакетів. М. Сахаров і Ю. Жданович виготовили необхідну кількість карт території табору і його околиць і компасів, які були передані військовим секторам.

До квітня 1945 р. Інтернаціональна військова організація мала у своєму розпорядженні значну кількість зброї, а також різних матеріалів. Готуючись до повстання підпільники добре знали становище на східному фронті. Вони мали вичерпну інформацію про Сталінградську і Курську битви.

¹⁶ Archiv der Nationaler Mahn und Gedenkstätte Buchenwald 762-5. (Далі — Archiv NMG Buchenwald).

¹⁷ Щодо кількості саморобних гранат є різні дані. У збірнику «Buchenwald. Mahnung und Verpflichtung. Dokumente und Berichte». Berlin, 1961 подано число 80. Цифри, наведені нами, спираються на свідчення П. Лисенка і З. Левандовського.

¹⁸ Archiv NMG Buchenwald 762-7.

¹⁹ Красноперов В. Подпольщики Бухенвальда, с. 71.

²⁰ Ost ańkowie z Czeslaw. Op: cit., s. 140.

²¹ Archiv NMG Buchenwald 762-5.

²² Победители смерти (лекция С. Бакланова, Н. Кюнга, Б. Назирова, Н. Си макова, М. Левшенкова о подпольной антифашистской организации и ее борьбе в концлагере Бухенвальд). Рукопис зберігається в архіві Радянського Комітету ветеранів війни, с. 54.

Вирішальним фактором успішного розвитку руху Опору фашизму в країнах Європи взагалі і в Бухенвальді зокрема була героїчна боротьба радянського народу. Величезне моральне значення перемог Радянської Армії і відтягнення нею основних військових сил фашистської Німеччини, як пише радянський історик В. І. Клоков, створили вигідні умови для успішного розвитку антифашистської боротьби²³. «Сталінград наелектризував підпільні організації і всіх в'язнів, — зазначають поляки Вацлав Чарнецький і Здіслав Зонік. — Період 1943—1945 рр. можемо назвати: «До перемоги і волі»²⁴. «Настрій у таборі ставав щораз кращим», — згадує учасник Бухенвальдського підпілля Чеслав Останкович²⁵. З Москви надходили все нові й нові радісні радіоповідомлення. 6 листопада 1943 р. радянські війська визволили столицю Радянської України м. Київ. 26 листопада Москва салютувала визволителям Гомеля. В січні 1944 р. Радянська Армія прорвала німецький фронт під Ленінградом, Новгородом, біля озера Ільмень і на річці Волхов. Почався завершальний період війни в Європі. Але до її закінчення ще треба було докласти багаті зусилля усім волелюбним народам і в першу чергу Радянським Збройним Силам.

До вирішальної боротьби з фашистськими катами готувались підпільники Бухенвальда, їх інтернаціональна військова організація.

С. С. ПАЛІВОДА

УЧАСТИЕ СЛАВЯН-АНТИФАШИСТОВ В ПОДГОТОВКЕ ВООРУЖЕННОГО ВОССТАНИЯ В КОНЦЛАГЕРЕ БУХЕНВАЛЬД

Резюме

На основе советских и зарубежных источников в статье освещается самоотверженная деятельность подпольных славянских организаций по созданию интернациональных вооруженных сил в концентрационном фашистском лагере Бухенвальд, изготовлению оружия и необходимых боеприпасов. Показана также военно-политическая подготовка боевых групп к вооруженному восстанию. Указывается, что успешное проведение подготовительных работ узников Бухенвальда к восстанию стало возможным в связи с нанесением гитлеровской военной машине непоправимых поражений под Москвой, Сталинградом и Курском и победным шествием Советской Армии на запад.

²³ Клоков В. И. О характере и периодизации движения Сопротивления в годы второй мировой войны. — «Новая и новейшая история», 1961, № 5, с. 90.

²⁴ Czarneski Waclaw, Zonik Zygmunt. Op. cit., s. 392.

²⁵ Ostankowicz Czeslaw. Op. cit., s. 168.

ДО 100-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ В БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВІНІ

В. П. ЧОРНИЙ

ПОВСТАННЯ В ГЕРЦЕГОВІНІ І БОСНІЇ І ПІДНЕСЕННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО РУХУ В БОЛГАРІЇ ЛІТОМ 1875 РОКУ

Багатовікова героїчна боротьба балканських народів проти ненависного турецького феодально-деспотичного гніту пройшла ряд етапів, що були тісно пов'язані як із соціально-економічним і політичним розвітком балканських країн і в цілому Османської імперії, так і з міжнародними відносинами в цьому регіоні та політикою великих європейських держав щодо Туреччини.

В результаті тривалої боротьби деяким народам Балканського півострова при активній підтримці Росії вдалося визволитися від турецького ярма або отримати автономію. Так, з 1796 р. фактично незалежною стала Чорногорія, у 1829 р. за Адріанопольським миром одержало автономію Сербське князівство і значно розширилися економічні і політичні права Волощини і Молдавії. Згідно з рішенням Лондонської конференції 1830 р. була визнана незалежність Греції.

Однак Болгарія, Боснія, Герцеговіна, Македонія, декілька сербських областей, Албанія, Епір, Фессалія продовжували знаходитися в складі Османської імперії, яка була на той час однією з найвідсталіших країн. Прогнилий турецький феодальний режим гальмував матеріальний і духовний розвиток підкорених народів, стояв на перешкоді вільному розвитку капіталістичних відносин. З приводу цього Ф. Енгельс писав, що «турецьке як і всяке інше східне панування несумісне з капіталістичним суспільством; нажита додаткова вартість нічим не гарантована від хижих рук сатрапів і пашів; немає першої основної умови буржуазної підприємницької діяльності — безпеки самого купця і його власності»¹.

Послаблення Туреччини у Кримській війні, проникнення іноземного капіталу у її володіння, зростання залежності від великих капіталістичних держав Заходу — все це поглиблювало процес розкладу турецької феодально-деспотичної системи. Протягом 60-70-х років XIX ст. Османська імперія значно посилила економічний гніт над залежними від неї народами. Перебуваючи у скрутному фінансовому становищі, Порта безперервно збільшувала розміри податків і повинностей. Особливо посилювався податковий прес в середині 70-х років у зв'язку з фінансовим банкрутством турецького уряду². При цьому необхідно врахувати, що різке збільшення податків припало якраз на неврожайні роки (1872, 1873, 1874)³.

Важкий економічний гніт поєднувався з політичним безправ'ям і національною дискримінацією пригнобленого населення. Свавілья адміністрації і феодалів, зловживання відкупників податку погіршувало і без того важке становище трудящих мас.

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 22, с. 31.

² Див.: Чорний В. П. Економічне становище трудящих мас Болгарії в 50-70 роках XIX ст. — «Українське слов'янознавство», № 2. Львів, 1970, с. 118.

³ Юбилеен сборник по миналото на Копривщица. София, 1926, с. 671, 674—675.

Різке посилення соціального і національного гніту викликало могутню хвилю національно-визвольного руху балканських народів проти турецького панування. Внаслідок цього внутрішнє і міжнародне становище Порти з кожним роком ускладнювалося. Особливо велике потрясіння відчула Османська імперія під час повстання в Герцеговіні і Боснії. Розпочалося воно 5 липня 1875 р. у Південній Герцеговіні і поступово поширилось на всю Герцеговіну. В серпні повстання вибухнуло на півночі, а у вересні — на південному заході Боснії⁴.

У своїй визвольній боротьбі населення Герцеговіни і Боснії розраховувало на підтримку сусідніх балканських народів. 19 липня герцоговинські повстанці звернулися з відзовою до всіх поневолених народів, закликаючи їх до боротьби проти турецького гніту⁵.

Повстання в Герцеговіні і Боснії дало могутній поштовх для визвольної боротьби балканських народів і привело до нової кризи на Близькому Сході, що тривала близько трьох років (1875—1878 рр.).

Особливо великий вплив герцеговинсько-боснійське повстання мало на Болгарію, де вже назріли необхідні передумови для піднесення революційно-визвольного руху.

Революційні події в Болгарії в середині 70-х років XIX ст. знайшли висвітлення в ряді історичних праць⁶. Проте основна увага в них звернута на такі питання, як внутрішня боротьба в Болгарському революційному центральному комітеті після смерті В. Левського, Старозагорське і Квітневе повстання. Що ж стосується піднесення масового революційного руху в Болгарії в 1874—першій половині 1875 р. і активізації болгарської еміграції літом 1875 р. під впливом герцоговинсько-боснійського повстання, то ці події лише частково дослідила Кр. Шарова⁷.

Завдання цієї статті полягає в тому, щоб показати вплив повстання в Боснії і Герцеговіні на піднесення революційного руху в Болгарії напередодні Старозагорського повстання.

* * *

Основною передумовою зростання революційного руху в Болгарії в середині 70-х років XIX ст. було катастрофічне погіршення становища трудящих мас внаслідок різкого збільшення податків. Так, весною 1874 р. було видано розпорядження про підвищення військового податку. В кінці цього ж року десятина збільшилася на 25%. Одночасно зросли розміри інших податків і повинностей⁸.

Затискування податкового пресу, що припало на неврожайні роки, поставило болгарське населення у нестерпні умови. В донесенні російського віце-консула в Пловдиві Н. Герова від 5 березня 1875 р. говорилося, що «населення санджака (Пловдивського. — В. Ч.) перебуває у критичному становищі..., якщо протягом кількох днів уряд не прийде на допомогу, то населення дійде до відчаю»⁹. Але турецький уряд,

⁴ История Югославии, т. I, М., 1963, с. 610.

⁵ Ристић Јов. Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875—1878. Кн. I. Београд, 1896, с. 22³.

⁶ Страшимиров Д. История на Априлското въстание, т. I. Пловдив, 1907; Бурмов А. Български революционен централен комитет (1868—1877). София, 1966. Косев Д. Новая история Болгарии. М., 1952 та ін.

⁷ Шарова Кр. Априлското въстание и борбата за освобождение на другите южнославянски народи. «Априлското въстание 1876—1966». София, 1966.

⁸ Детальніше про це див.: Чорний В. П. К вопросу о возникновении революционной ситуации в Болгарии в середине 70-х годов XIX в. — У зб. «Вопросы первоначального накопления и национальных движений в славянских странах». М., 1972, с. 122—123.

⁹ Документи за българската история (далі — ДБИ), т. II. Архив на Найдено Герова, ч. II (1871—1876). Под ред. на Попруженко М. Г. София, 1932, с. 107.

який сам опинився у скрутній фінансовій ситуації, не звертав уваги на безвихідне становище населення і вимагав від місцевих властей прискорити збирання податків і недоїмок¹⁰. Більше того в серпні 1875 р. уряд підвищив загальну суму податків на 30% і дав розпорядження до 1 березня 1876 р. зібрати податки за весь наступний 1876 фінансовий рік. «Збирачам податків, — повідомляв 12 серпня 1875 р. російський дипломатичний агент в м. Варна, — якнайгостріше наказано вжити усіх заходів, щоб у короткий час зібрати і передати в казну всі недоїмки старого і нового податків, які рахуються за населенням, тому що із закінченням цього року уряд вимагає сплати податків і за весь наступний (1876 — В. Ч.) рік, так що протягом нинішнього року по 1 березня 1876 р. податне населення імперії зобов'язане погасити належні з нього за два роки державні податки»¹¹.

У відповідь на невпинне підвищення податків в Болгарії зростає незадоволення трудящих верств населення, які все частіше вдаються до відкритого опору проти своїх гнобителів. Форми опору були різноманітні. Зокрема, значного поширення 1874 р. набули протести проти підвищення податків. Газета «Независимост» (№ 46, від 31 серпня 1874 р.) у кореспонденції з Пловдива повідомляла, що «нові податки схвилювали все населення. Багато сіл звернулось до місцевих начальників з проханням повідомити його величність султана, що народ уже не може платити і що збільшення податку поставити його в безвихідне становище»¹². Протести проти підвищення військового податку відбулися у багатьох районах Північної Болгарії. Так, жителі Габрово, Тирново, Севлієво, Ловеча та інших міст заявили протест представникам місцевої влади¹³. Населення Шуменського і Розградського округів послало своїх депутатів у м. Русе, щоб заявити протест керівництву Дунайського вілаєту¹⁴.

Не добившись поступок від турецької влади, селяни самовільно відмовлялися від підвищених податків, нападали на відкупників, підпалювали копи із снопами, зібрані для оплати десятини¹⁵. Особливо серйозні заворушення мали місце в Старозагорському і деяких сусідніх округах. У липні 1875 р. населення Старозагорського округу відмовилось задовольнити несправедливі вимги відкупника податків. У зв'язку з цим відкупник звинуватив селян перед турецькими властями в тому, що вони мають зв'язки з революційним комітетом¹⁶. На початку вересня населення цього ж округу відмовилося сплатити державі у подвійному розмірі грішми минулорічну позику зерна, яке було видане при умові повернення його натурою і в такому ж самому розмірі. Внаслідок цієї відмови в Старій Загорі було заарештовано 60 чоловік¹⁷.

Прояви непокори владі були надзвичайно різноманітні. Так, газета «Дунав» — офіціоз Дунайського вілаєтського управління — з обуренням писала 5 липня 1874 р., що в м. Тулча «кожного року, коли святкується річниця вступу на престол його імператорської величності султана, мають місце різні неподобства» через те, що як місцева, так і прийшла численна «голота» вважає свято за найзручніший момент

¹⁰ Документи за българската история (далі — ДБИ), т. II, с. 108.

¹¹ Архів зовнішньої політики Росії Міністерства закордонних справ СРСР (далі — АЗПР), ф. «Головний Архів У-А2», 1875 р., спр. 769, арк. 72.

¹² Див.: Ботев Хр. Съчинения. Под ред. на Димитров М., т. I. София, 1950, с. 529.

¹³ Цончев П. Из общественото и културно минало на Габрово. София, 1934, с. 558.

¹⁴ Материали для изучения Болгарии, ч. I, вып. I. Бухарест, 1877, с. 93.

¹⁵ «Дунав», № 964 за 2 травня 1875 р., № 902 за 6 вересня 1874 р.

¹⁶ ДБИ, т. II, с. 117.

¹⁷ АЗПР, ф. «Посольство в Константинополи», 1875 р., спр. № 1021, арк. 78.

«для здійснення своїх намірів». І щоб свято пройшло спокійно, поліція змушена вживати запобіжних заходів¹⁸.

Незадоволення мало місце і серед турецького населення, яке теж було обтяжене важкими податками і зловживанням адміністрації¹⁹. Як свідчить Н. Геров, деякі верстви турецького населення, очевидно бідніші, навіть готові були повстати проти уряду²⁰. Але оскільки турецькі феодали, чиновники і духовенство роздували релігійний фанатизм мусульман і робили все для того, щоб протиставити їх християнам, мусульманське населення не тільки не могло діяти проти уряду в союзі з болгарським населенням, але й було ворожо настроєне проти нього, чинила над ним різні утиски. Н. Геров в одному із своїх донесень в кінці 1874 р. писав, що «вбивства, грабунки та інші насильства збільшилися у Філіпольському санджаку останнім часом до небувалих розмірів»²¹.

Не знаходячи ніде захисту і допомоги, бідніше болгарське населення почало втікати у гори. Появилась велика кількість дрібних гайдучьких чет, які вели боротьбу з своїми гнобителями. Найбільш відомими з них були чети Стоїл — воеводи і попа Харитона²². «...Народ почав захищатися сам, сподіваючись тільки на власні сили»²³, — писала з цього приводу газета «Независимост» (31. VIII. 1874 р.).

Отже, як бачимо, ситуація в Болгарії в 1874—1875 рр. була надзвичайно напруженою. Становище трудящих мас катастрофічно погіршувалось, і це примушувало їх шукати якогось виходу. Виконуючий обов'язки російського генерального консула в Русуку Крилов у своєму донесенні від 15 вересня 1875 р. писав: «Нужда народу нестерпна: надмірні податки, кривда в судах, грабунки адміністрації, бідність і голод — ось незаперечні завдатки повстання»²⁴. Власне цим і пояснюється той жвавий відгук, викликаний герцеговінсько-боснійським повстанням як серед населення Болгарії, так і в середовищі болгарської еміграції.

Відомості про повстання проникли в Болгарію досить швидко. Значну роль у цьому відіграла преса. У липні константинопольські газети, в тому числі і болгарські, почали публікувати досить детальні повідомлення про події в Герцеговіні²⁵. Незабаром інформації з'явилися і в периферійній пресі. В газеті «Дунав», що виходила в м. Русе болгарською і турецькою мовами, перша згадка про повстання зустрічається в номері за 25 липня. Як і інші офіційні турецької влади, газета «Дунав» зображала події в Герцеговіні у світлі, вигідному для Порти. Газета характеризувала повстанців як людей, що не вміють бути вдячними султану за його «турботи» про підданих²⁶. Регулярно публікувались інформації і про те, яких заходів вживає уряд, щоб придушити повстання. 1 серпня «Дунав» повідомила своїх читачів, що з повстанням нібито покінчено²⁷. Але уже через десять днів газета змушена була продовжити публікацію матеріалів про хід повстання і навіть визнати, що воно набуло великих розмірів²⁸.

¹⁸ «Дунав», № 884 за 5 липня 1874 р.

¹⁹ АЗПР, ф. «Посольство в Константинополі», 1875 р., спр. № 1021, арк. 19; ДБИ, т. II, с. 117.

²⁰ ДБИ, т. II, с. 120.

²¹ Там же, с. 99—100.

²² Кукум явков Д. Спомен от Сливенското въстание в 1876 г. Сливен, 1884, с. 1—2; Записки на Христо Н. Македонски. София, 1896, с. 166.

²³ Ботев Хр. Съчинения, т. I, с. 530—531.

²⁴ АЗПР, ф. «Головний архів У-А 2», 1875 р., спр. № 769, арк. 72.

²⁵ Бурмов А. Нарастване на революционния подем всред българския народ през 1875—1876 гг. — «Исторически преглед», 1950, кн. 1, с. 85—86.

²⁶ «Дунав», № 989 від 28 липня 1875 р.

²⁷ Там же, № 990, від 1 серпня 1875 р.

²⁸ Там же, № 993 від 11 серпня 1875 р.

Незважаючи на проурядову тенденцію цих повідомлень і обмежене коло читачів з числа болгар, «Дунав» як і константинопольські газети, безумовно, відіграла певну роль у справі поширення серед болгарського населення відомостей про повстання в Герцеговіні і Боснії. Звичайно, крім преси були й інші джерела інформації. Це, насамперед, особисті зв'язки болгарського населення з еміграцією в Сербії і Румунії, ділові контакти з представниками сусідніх південнослов'янських земель. З уст в уста, від одного населеного пункту до другого передавалися вісті про події в Герцеговіні і Боснії, які схвилювали всю Болгарію. За свідченням Н. Герова, це повстання знайшло широкий відгук серед болгар тому, що воно «збудило в них надії, якщо не на цілковитий переворот, то в крайньому разі на будь-які форми»²⁹.

Налякані розмахом повстання в Герцеговіні і Боснії і тим резонансом, який воно викликало в Болгарії, Порта і місцева турецька адміністрація на перших порах докладали всіх зусиль, «щоб чутки про повстання не поширювалися в краю»³⁰ — доносив 15 серпня 1875 р. російський консул з Адріанополя. Намагаючись залякати болгарське населення, поліція розпочала масові арешти³¹. Але переконавшись, що це не дає бажаних наслідків, Порта почала заgravати з болгарською буржуазною верхівкою. На початку вересня 1875 р. місцевим властям було дано розпорядження «не дратувати болгар». Тому представники влади почали «дуже ласкаво відноситись до тутешніх священників і чорбаджіїв»³², — говорить в іншому донесенні російського консула.

Ці хоч і скупі відомості свідчать про те, що герцеговінсько-боснійське повстання сприяло зростанню революційних настроїв серед болгарського населення. Але ще більший вплив воно мало на болгарську еміграцію в Сербії, Румунії і Росії. Справа в тому, що задовго до повстання болгарські революційні діячі підтримували контакти і мали домовленість про єдність дій з керівниками визвольного руху в Герцеговіні і Боснії, патріотично настроєними діячами Чорногорії і Сербії³³.

Повстання в Герцеговіні і Боснії дало поштовх для піднесення визвольного руху в Сербії³⁴. Сербські патріоти намагалися також вплинути на болгарську еміграцію і за її допомогою підняти повстання в Болгарії. 2 серпня 1875 р. з листом до Л. Каравелова звернувся один з його сербських друзів Васа (Живанович), який, очевидно, був у контакті з герцеговінцями. Він докладно інформував Каравелова про хід повстання і запитував, до якого часу болгари будуть сидіти склавши руки. На думку автора листа, для болгар якраз наступила прекрасна можливість діяти. В кінці листа Васа просить Каравелова негайно прибути в Белград для узгодження дій³⁵.

Однак Л. Каравелов, який вже практично відійшов від політичної діяльності і був у надзвичайно напружених стосунках з лівим крилом революційної організації, очолюваної Хр. Ботевим, ніякої ініціативи не проявляв.

Пасивність Л. Каравелова не відповідала настроям болгарської революційної еміграції, яка вважала повстання в Герцеговіні і Боснії початком загальної революції всіх пригноблених народів проти турецького феодально-деспотичного гніту. Болгарські революціонери на чолі

²⁹ ДБИ, т. II, с. 119.

³⁰ АЗПР, ф. «Посольство в Константинополі», 1875 р., спр. 1021, арк. 70—72.

³¹ Там же, арк. 73.

³² Там же, арк. 78.

³³ Див.: Шарова Кр. Вказана праця, с. 134—135.

³⁴ Історія Югославіи, т. I, с. 488.

³⁵ Болгарський історичний архів при Народній бібліотеці «Кирило і Мефодій» (БІА), ф. № 2, арк. 1—2.

з Ботевим вважали, що революційне становище, що склалось у Туреччині в зв'язку з повстанням в Боснії і Герцеговіні, а також фінансова криза турецького уряду, утворюють сприятливі умови для повстання в Болгарії, яке повинно завершитись успішно³⁶.

Тому Ботев через свою газету «Знаме» повідомляє болгарський народ: «...пригнічені наші брати герцеговінці підняли прапор свободи і без жодної зовнішньої допомоги виступили на боротьбу проти нашого спільного тирана». Вказавши на те, що «Туреччина не може вже дати нам жодних прав і полегшень», Ботев підкреслює, що болгарському народу не треба чекати милості і від європейської дипломатії. На думку Ботева, «потрібні протест, бунт, повстання, революція»³⁷. Він впевнений, що в Болгарії панує революційний дух, тільки не вистачає революційної організації, яка керувала б народними масами, але для цього вже закладена основа. Тому болгари повинні не вичікувати, а негайно підняти повстання³⁸. «Тепер є найсприятливіший момент допомогти самим собі і своїм братам герцеговінцям»³⁹. Одночасно Ботев сподівався, що болгарам в свою чергу допоможе Герцеговіна, Чорногорія і Сербія. В одному з номерів газети «Знаме» була опублікована відозва боснійських повстанців до всіх пригноблених народів. Тут же Ботев звернувся із закликом до співвітчизників збирати кошти на допомогу повстанцям⁴⁰. На заклик активно відгукнулись болгарські емігранти в Сербії і Румунії⁴¹.

Болгарська революційна еміграція не обмежувала своєї діяльності тільки агітацією і збором пожертвувань. Вже 7 (19) липня в листі до І. Драсова, а одночасно і до П. Хитова, які знаходилися в Белграді і були обізнані з ходом повстання в Герцеговіні, Ботев і Стамболов запитували, чи повстання зможе протриматись один-два місяці. За цей час, — пишуть вони, — «ми зможемо підняти і наш народ на бій за свободу і допомоги один одному, тому що розділимо сили нашого спільного ворога»⁴². За ініціативою Ботева і при підтримці внутрішніх комітетів була висунута пропозиція про необхідність скликання загальних зборів, на яких можна було б детально розглянути «всі наші народні справи, минулі і теперішні, щоб можна було розумніше працювати в майбутньому»⁴³. Цю пропозицію підтримали І. Драсов та інші революційні діячі.

Для групи Ботева було дуже важливо заручитися підтримкою П. Хитова, який користувався значною популярністю серед еміграції і мав безпосередні контакти як з представниками сербського уряду, так і з герцоговінсько-боснійськими воеводами. До речі, П. Хитов охоче відгукнувся на пропозицію ініціативної групи і від свого імені звернувся з листом до деяких емігрантів. Зокрема, 15 липня він написав листа одному з членів Белградського комітету Н. Мінкову. В цьому листі П. Хитов висловив думку про те, що у зв'язку з подіями на Балканах і насамперед повстанням в Герцеговіні і Боснії, болгари не можуть більше вичікувати. Наступила гора діяти. А для того, щоб накреслити план дій, необхідно на початку серпня зібрати в Бухаресті нараду представників революційних комітетів⁴⁴.

Не маючи матеріальних засобів, потрібних для підготовки повстання, прихильники Ботева змушені були піти в двадцятих числах

³⁶ Ботев Хр. Съчинения, т. III, с. 415.

³⁷ Там же, т. II, с. 96.

³⁸ Там же, с. 99.

³⁹ Там же, с. 103.

⁴⁰ Шарова Кр. Вказана праця, с. 138.

⁴¹ БІА, ср. № 2, арк. од. 7, арк. 5—6; ср. № 5, арк. од. 6, арк. 27—32.

⁴² Ботев Хр. Съчинения, т. III, с. 414—415.

⁴³ Там же, с. 115.

⁴⁴ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. I. М., 1961, с. 38.

липня 1875 р. на переговори і з групою Каравелова—Цанкова, сподіваючись за їх допомогою одержати від «старих», з якими Цанков був у тісних стосунках, матеріальну підтримку. Каравелов і Цанков спочатку погодились взяти участь у підготовці повстання. Але попередньо поставили декілька умов. На їх думку, спочатку необхідно придивитись до розвитку повстання в Герцеговіні. Якщо воно буде успішним, то потрібно укласти із повстанцями союз, заручитись підтримкою Сербії і Чорногорії, і лише тоді можна скликати загальні збори і розпочинати підготовку повстання в Болгарії. Цанков обіцяв добиватись грошей від «старих», які нібито погоджувалися з тим, що слід активізувати роботу болгарської еміграції⁴⁵.

Але через кілька днів, дізнавшись, мабуть, що Сербія не готова підтримати повстанців і що «старі» не бажають ризикувати своїми грошми, Цанков, а також Каравелов, який вважав політику Сербії корисною для Болгарії і всіляко підтримував її, відмовились виконати свої обіцянки⁴⁶ і вороже поставились до скликання зборів. Каравелов навіть не дав Ботеву, Драсову і Стамболову архів ЦК⁴⁷, необхідний для підготовки повстання.

Але, незважаючи на це, група революціонерів, очолювана Ботевим, не відмовилась від скликання зборів. Вона звернулася до болгарського народу із прокламацією, в якій говорилось про те, що повстання в Герцеговіні з кожним днем посилюється і що болгарському народу теж необхідно підніматись на боротьбу⁴⁸. Поряд з ботевською відозвою була підготовлена ще одна, складена невідомим автором⁴⁹. В ній багато уваги відводиться героїчній боротьбі герцеговинських і боснійських повстанців проти турецьких гнобителів. Автор відозви обурюється, що болгари до цього часу «сидять, склавши руки», і закликав їх йти за прикладом герцеговинців і боснійців⁵⁰.

12 серпня 1875 р. в Бухаресті відбулися збори представників революційних комітетів, які одностайно вирішили підняти в Болгарії повстання⁵¹. Було обрано новий склад Болгарського революційного центрального комітету. Газета «Знаме» була визнана його органом. З цього часу розпочалась активна робота по підготовці повстання в Болгарії.

Отже, повстання в Герцеговіні і Боснії вплинуло на піднесення визвольного руху в Болгарії і сприяло активізації діяльності болгарської революційної еміграції. Воно прискорило скликання загальних зборів болгарських революціонерів, які взяли курс на підготовку збройного повстання.

В. П. ЧОРНИЙ

ВОССТАНИЕ В ГЕРЦЕГОВИНЕ И БОСНИИ И ПОДЪЕМ РЕВОЛЮЦИОННОГО ДВИЖЕНИЯ В БОЛГАРИИ ЛЕТОМ 1875 г.

Резюме

В статье рассматривается влияние герцеговинско-боснийского восстания на Болгарию. Пристальное изучение источников и литературы дало возможность автору

⁴⁵ Архив на Възраждането, т. I. София, 1908, с. 231—232.

⁴⁶ Там же, с. 234.

⁴⁷ Обретенов Н. Спомени за българските въстания. София, 1942, с. 197.

⁴⁸ Бурмов А. Български революционен централен комитет, с. 137.

⁴⁹ Відозва без підпису і дати. Судячи по тому, що в кінці її є короткий лист І. Іванова до К. Цанкова, можна припускати, що її автор походив з буржуазно-ліберальних кіл, але під впливом герцеговинсько-боснійського повстання став прихильником рішучих дій. Однак, потрапивши до К. Цанкова, який належав до поміркованих діячів, вона не була опублікована.

⁵⁰ БІА, ф. № 5, арх. од. 10, арк. 51—52.

⁵¹ Бурмов А. Български революционен централен комитет, с. 139—140.

показать, как под воздействием этого восстания усиливалось массовое движение в стране, активизировалась деятельность болгарской революционной эмиграции и в конечном итоге был взят курс на подготовку вооруженной борьбы.

Ю. Ю. ФОМИН

ПРО МАТЕРІАЛЬНУ ПІДТРИМКУ ПРОГРЕСИВНОЮ ГРОМАДСЬКІСТЮ УКРАЇНИ ПОВСТАННЯ В БОСНІІ І ГЕРЦЕГОВІНІ (липень 1875—серпень 1876 рр.)

В історії багатомілітичної дружби народів нашої країни та Югославії значне місце займає братерська допомога прогресивної громадськості і народних мас Росії і, зокрема, України національно-визвольній боротьбі південних слов'ян під час повстання в Герцеговіні та Боснії у 1875—1876 рр. Пов'язані з цим події майже сторічної давності не випадково привертають увагу багатьох істориків-славистів¹. Проте слід відмітити, що в літературі ще недостатньо висвітлена участь громадських кіл і трудящих України у підтримці підвєдненослов'янського національного руху. Тому виникає потреба розглянути деякі питання, особливо ті, що стосуються матеріальної допомоги повстанцям, більш детально.

Влітку 1875 р. у Герцеговіні і Боснії, які перебували під владою Османської імперії, спалахнуло народне повстання проти турецького феодально-деспотичного гніту. Учасники національно-визвольної боротьби відбирали у феодалів землі, громили іноземних поневолювачів². Ведучи тяжкий нерівний бій з переважаючими військовими силами султанської Туреччини, повсталі звертались за допомогою до братніх народів Росії. І її вони одержували у вигляді продовольства, грошей, одягу та ін.

Прогресивна громадськість Росії, підтримуючи право південнослов'янських народів на свободу і незалежність, гаряче вітали повстання в Герцоговіні та Боснії. Разом з росіянами руку допомоги балканським патріотам простягнули і українські революційні демократи. Одержавши звістку про початок повстання, збри членів «Південно-російського союзу робітників» в Одесі прийняли рішення про збір коштів для повстанців і відправку добровольців на Балкани. Активно виконували завдання «Союзу» одеські робітники В. Мрачковський, В. Павлов та ін.³ Влітку 1875 р. київські студенти зібрали невелику суму грошей і надіслали її до Сербії⁴.

¹ Никитин С. А. Русское общество и национально-освободительная борьба южных славян в 1875—1876 гг. — У зб. «Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии». М., 1957; Там же. Снытко Т. Г. Из истории народного движения в России в поддержку борьбы южных славян за свою независимость в 1875—1876 гг.; Бачинский А. Д., Дихан М. Д. Помощь ученых Новороссийского университета освободительному движению на Балканах (1875—1877) — «Славянский архив». М., 1962; Хитрова Н. И. О русской помощи Черногории в период Восточного кризиса 1875—1878 гг. — У зб. «Развитие капитализма и национальное движение в славянских странах». М., 1970, и др.

² История Югославии, т. 1. М., 1963, с. 610—612; Екмеџић М. Ustanak u Bosni, 1875—1878. Sarajevo, 1960, s. 9.

³ Освобождение Болгарии от турецкого ига, т. 1. М., 1961, с. 161—162.

⁴ Драгоманов М. П. Австро-руські спомини. Львів, 1889, с. 418.

Глибоке співчуття кращих людей Росії і України щодо повного визволення південнослов'янських земель від турецького гніту знайшло яскравий вияв у створенні в Одесі та Києві нелегальних комітетів допомоги балканським борцям. Революціонери-народники займались збором коштів, купівлею зброї і відправкою добровольців у Герцогівину.

Отже, справжня ініціатива подання допомоги слов'янським повстанцям належала революційно-демократичній громадськості.

Царський уряд Росії проводив щодо слов'янського національного руху корисливу і суперечливу політику. Він прагнув до розширення свого впливу на Балканах і розглядав слов'ян як союзників у боротьбі з Османською імперією і Австро-Угорщиною. Проте, намагаючись уникнути війни, царський уряд вважав можливим пітримувати балканських слов'ян у 1875—1876 рр. лише спільно із західноєвропейськими державами. Оскільки останні не бажали допомагати визволенню слов'ян, йшлося про те, щоб у ході дипломатичних переговорів з Туреччиною добитись від неї поліпшення становища на Балканах і ліквідувати там революційну кризу⁵.

Про обмежений характер підтримки визвольної боротьби слов'ян свідчить, зокрема, таємний лист російського посла в Константинополі М. П. Ігнат'єва від 25 серпня 1875 р. на ім'я Одеського градоначальника. Посилаючись на висловлене йому турецьким міністром закордонних справ невдоволення з приводу збору в Одесі коштів на користь повстанців, він вказував на необхідність додержання «певної обережності», щоб не викликати скарг з боку турецького уряду⁶. Ігнат'єв намагався посилити вплив Росії на Балканах і вирішити долю герцогвіно-боснійського повстання з допомогою сепаратної російсько-турецької угоди⁷. Водночас він сам подавав деяку матеріальну підтримку повстанцям, про що пізніше розповідав один з їх керівників П. Узелац⁸.

Царський уряд, сподіваючись, що його політика з балканського питання знайде позитивний відгук у громадськості Росії, яка співчувала південним слов'янам, наприкінці серпня 1875 р. дозволив відкрити повсюдну підписку на збір пожертвувань для герцоговінців і босняків. Одночасно діяльність революціонерів-демократів по наданню аналогічної допомоги суворо заборонялась і жорстоко переслідувалась. У зв'язку з цим громадську кампанію збору коштів очолили дворянсько-слов'янофільські кола, керівні діячі яких намагались зміцнити царське самодержавство і розширити його вплив на Балканах. Основну організаторську роль тут відігравали Московський, Петербурзький, а на Україні — Одеський і Київський слов'янські благодійні комітети. Активну участь у роз'ясненні серед населення України нужденного становища балканського населення брали Російське товариство піклування про поранених і хворих воїнів, а також деякі органи періодичної преси, зокрема газети «Киевский телеграф», «Киевлянин», «Одесский вестник», «Новороссийский телеграф» та ін.

Серед різних верств населення дедалі поширювалось прагнення якомога швидше подати допомогу грішми, хлібом, одягом та іншими речами слов'янським борцям. Ще до проведення підписки на пожертвування ряд представників української інтелігенції організували широкий збір коштів і відправку їх на Балкани. Так, редакція «Одесского вестника», очолювана відомим літературним і музичним діячем П. П. Сокальським, восени 1875 р. надіслала одержані нею від населен-

⁵ История дипломатии, т. 2. М., 1963, с. 84, 87.

⁶ Одеський обласний Державний архів, (далі — ООДА), ф. 2, оп. 2, од. зб. 1475, арк. 1—2.

⁷ История дипломатии, т. 2, с. 89.

⁸ ООДА, ф. 162, оп. 1, од. зб. 1, арк. 197.

ня гроші через одеського купця А. Лазича в Далмацію, звідки їх передали повстанцям у Боснію. Як свідчив П. Узелац, останні одержали з допомогою Лазича 1000 гульденів⁹. Група представників одеської громадськості 23 вересня 1875 р. звернулася до градоначальника за дозволом організувати централізований регулярний збір пожертвувань. Проте їх прохання було відхилено, а зібрану суму запропонували передати правлінню Одеського слов'янського комітету¹⁰.

Вивчення архівних документів і повідомлень тогочасної преси показує, що у наданні всебічної матеріальної допомоги балканським повстанцям та їх сім'ям брали широку участь російські і українські трудящі. Як відомо, в середині 70-х років Росію охопила аграрна і промислова криза, що викликала дальше розорення селянських господарств і погіршення становища інших трудових верств населення¹¹. Незважаючи на матеріальні нестатки, трудящі охоче передавали братам-слов'янам зароблені важкою працею копійки, тоді як дворяни та інші представники заможного класу лишались байдужими до долі слов'ян.

Відчутну допомогу повстанцям подавали робітники, ремісники, а також службовці підприємств і установ. Так, з Олександрівської каменоломні до «Одесского вестника» надійшов 131 крб. Майстрові Одеської залізниці, перерахувавши 35 крб., заявили, що «незважаючи на свої нестатки і погані заробітки, вони завжди готові надалі допомогти, чим і скільки можуть, страждаючим своїм братам-слов'янам»¹².

Активно відгукнулись також ремісники з м. Кам'янець-Подільського¹³, трудівники багатьох цукрових заводів Київської губернії, Російського товариства пароплавства і торгівлі в м. Одесі. Не стояли осторонь від великої справи і викладачі, студенти та учні. Свій вагомий вклад, зокрема, внесли Київський і Харківський університети.

Хоч до середини 1876 р. збір пожертвувань здійснювався переважно в містах, у багатьох випадках у цих заходах доброї волі брали участь і селяни. Незважаючи на посуху і неврожай, бідняки Преславської волості Бердянського повіту Таврійської губернії перерахували у фонд допомоги 10 крб. 76 коп.¹⁴ По копійках було зібрано 671 крб. 18 коп. у Катеринославському повіті¹⁵. Ряд волостей Волині надіслав 448 крб. 85 коп.¹⁶ В містах і селах Полтавщини до середини 1876 р. було зібрано і відправлено грошових пожертвувань на суму 10 133 крб.¹⁷ За цей же час від населення різних губерній надійшло 12 484 крб. до Одеського і 10 111 крб. до Київського слов'янських комітетів¹⁸ Проте ці дані не відбивають всієї допомоги, яка йшла з України до Балкан.

Царські власті не тільки суворо обмежували кількість організацій і осіб, що збирали кошти, але й стежили за їх спрямуванням. Згідно з встановленим порядком всі гроші мали спочатку надсилатись до Петербурзького слов'янського комітету, звідки через міністерство закордонних справ відправлялись на Балкани і використовувались в основному на закупівлю хліба для біженців і на утримання госпіталів у Чорногорії. Коли редакція «Киевского телеграфа» у листопаді 1875 р.

⁹ ООДА, ф. 162, оп. 1, од. зб. 1, арк. 197.

¹⁰ Там же, од. зб. 950, арк. 10, 11, 12.

¹¹ Історія Української РСР, т. 1. К., 1967, с. 448, 450.

¹² «Одесский вестник», 1875 р., 11—18 листопада.

¹³ Хмельницький обласний державний архів, ф. 249, оп. 5, од. зб. 574, арк. 1—2.

¹⁴ ООДА, ф. 273, оп. 1, од. зб. 2, 11 зв., 12.

¹⁵ «Одесский вестник», 1876, 9 березня.

¹⁶ «Волянские губернские ведомости», 1875 р., 10 грудня.

¹⁷ «Полтавские епархиальные ведомости», 1876, № 12, с. 432—433.

¹⁸ «Одесский славянский сборник», Одесса, 1880, с. 98—99; «Киевлянин», 1876 р.,

надіслала гроші, зібрані робітниками і службовцями Олександрівського цукрового заводу, безпосередньо у Кастель-Нуово (Далмація) київський губернатор зобов'язав поліцмейстера здійснювати «пильний нагляд» за тим, щоб пожертвування в усіх випадках йшло на адресу Петербурга¹⁹.

Безумовно, такий порядок утруднював своєчасне подання допомоги балканським слов'янам. У зв'язку з цим правління Одеського слов'янського комітету 16 грудня 1875 р. звернулось до міністерства внутрішніх справ з клопотанням про дозвіл надсилати зібрані кошти прямо на Балкани²⁰. Воно посилалось на практику, за якою Одеський слов'янський комітет відправляв одержані гроші безпосередньо до Чорногорії і Далмації громадським організаціям і окремим особам, зокрема, комітету в Бокка-ді-Каттаро на ім'я Джурича, комітету в Трієсті на ім'я Ломбардича, Цетинському комітету на ім'я митрополита Іларіона, в Кастель-Нуово сім'ї Деспинич²¹. Такий прямий зв'язок давав змогу відповідним особам розподіляти зібрані кошти за призначенням. Крім того, зазначалось в клопотанні, географічне становище Одеси сприяло більш швидкому поданню допомоги балканським братам. У своїй відповіді 31 січня 1876 р. міністерство внутрішніх справ дало згоду, щоб Одеський слов'янський комітет самостійно відсилав пожертвування на Балкани²².

Для збільшення матеріальної допомоги слов'янам громадськість влаштовувала з цією метою аматорські вистави, літературно-музичні вечори та концерти. Так, у Харкові 22 жовтня і 14 грудня 1875 р. відбулись два маскарадних вечори, під час яких було зібрано 660 крб.²³ Такі культурні заходи влаштовувались митцями та аматорами Києва, Одеси, Катеринослава (Дніпропетровська), Житомира та інших великих і малих міст. 29 грудня 1875 р. Одеським слов'янським комітетом було влаштовано концерт, а одержану виручку в сумі 200 крб. передано до Петербурзького слов'янського комітету, а 326 крб. надіслано на Балкани для герцоговинських біженців²⁴. В Єлисаветграді (Кіровограді) у виставі брала участь родина видатних діячів українського театру — Н. К. Тобілевич, М. К. Тобілевич, М. В. Тобілевич і Г. І. Тобілевич. Виручка від цієї вистави — 274 крб. 90 коп. — також була передана слов'янам²⁵.

Однією з форм одержання громадських коштів для цієї справи були публічні лекції відомих вчених, викладачів вищих навчальних закладів, лікарів та інших представників інтелігенції України. Так, наприкінці травня і початку червня 1876 р. у будинку Київського університету відбулись публічні лекції професорів А. А. Котляревського, А. С. Шкляревського і А. С. Будиловича на теми: «Про взаємні історичні зв'язки народів російського і сербського», «Про слов'янські народні казки» та ін. Кошти від цих лекцій призначались на користь сімей босняків²⁶.

Зараз немає можливості точно визначити загальну суму пожертвувань, зібраних громадськістю України у 1875—1876 рр. для підтримки визвольної боротьби в Герцоговині і Боснії. Перш за все, це пояс-

¹⁹ Київський обласний державний архів (далі -- КОДА), ф. 2, оп. 190, од. зб. 409-6, арк. 1, 5, 7, 20, 23—24.

²⁰ ООДА, ф. 2, оп. 1, од. зб. 950, арк. 24—27.

²¹ Там же, ф. 273, оп. 1, од. зб. 2, арк. 11, зв. 12.

²² Там же, ф. 2, оп. 1, од. зб. 950, арк. 30—33.

²³ «Харьковские губернские ведомости», 1875 р., 28 жовтня, 27 листопада і 23 грудня.

²⁴ «Одесский вестник», 1876 р., 10 січня.

²⁵ «Новороссийский телеграф», 1875 р., 14 жовтня.

²⁶ КОДА, ф. 2, оп. 192, од. зб. 203, арк. 2—4; ЦДІП УРСР, ф. 707, оп. 42, од. зб. 41, арк. 31, 34, 36; «Киевлянин», 1876 р., 15 травня.

нюється тим, що багато архівних документів про збір коштів не збереглося до нашого часу. В газетах та інших періодичних виданнях тих років відомості нерідко публікувались неповно, і вони торкалися діяльності лише слов'янських комітетів, церкви або деяких інших установ, що приймали пожертвування. Зовсім нема даних про розмір коштів, що були нелегально зібрані і відправлені на Балкани революційно-демократичними колами. До того ж від різних верств населення України, крім грошових сум, надходило багато одягу, взуття та інших речей, вартість яких зараз можна визначити лише орієнтовно.

Незважаючи на це, виявлені нами архівні документи, матеріали тогочасної періодичної преси та деякі інші опубліковані дані дають підставу зробити висновок, що в цілому матеріальна допомога громадськості України герцоговинцям і боснякам за час до початку сербсько-турецької війни 1876 р. становила близько 80—90 тис. крб. Український громадський рух на підтримку повсталих слов'ян був складовою частиною загальноросійського руху солідарності з балканськими народами, які боролись за свою свободу і незалежність. Активна допомога прогресивних людей Росії і України визволенню південних слов'ян від чужеземного гніту сприяла дальшому розширенню історичних зв'язків між ними і зміцненню їх братерської дружби.

Ю. Ю. ФОМИН

**О МАТЕРИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКЕ
ПРОГРЕССИВНОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ УКРАИНЫ
ВОССТАНИЯ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ
(июль 1875—август 1876 гг.)**

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с организацией материальной поддержки общественностью Украины восстания в Боснии и Герцеговине на первом его этапе (вторая половина 1875 — первая половина 1876 г.). На основе архивных документов, материалов периодики того времени и других источников показано участие различных слоев населения Украины в оказании поддержки боснийско-герцеговинских повстанцев, раскрывается характер этой помощи и ее размеры.

Ю. І. МАКАР

ЕКОНОМІЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ СОЦІАЛІСТИЧНИМИ КРАЇНАМИ В РАМКАХ РЕВ

Тридцять років крокує народна Польща шляхом соціалізму. За час, що пройшов після пам'ятного 22 липня 1944 року, докорінно змінилися суспільно-політичні відносини, невпізнанно зросли економіка, культура народу. Країна посідає гідне місце на міжнародній арені.

Успіхи, яких досягла народна Польща у своєму розвитку, стали можливими лише завдяки дружбі й співробітництву з іншими соціалістичними державами, насамперед з Радянським Союзом. Говорячи про це з трибуни VI з'їзду Польської об'єднаної робітничої партії, перший секретар її Центрального Комітету Е. Герек підкреслив, що й майбутнє країни партія пов'язує зі «зміцненням дружби, союзу та співробітництва з СРСР», і «надає великого значення поглибленню... зв'язків з братніми соціалістичними державами»¹.

Щодо економічних взаємин ПНР з Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичної співдружності, то вони уже понад чверть століття розвиваються в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги, створеної у 1949 р. для координації економічного розвитку країн-учасниць, більшість з яких, в тому числі й Польща, були на той час промислово слабо розвинутими. На початковому етапі діяльності РЕВ координація стосувалася в основному двосторонніх торговельних зв'язків. Радянський Союз надавав державам — членам РЕВ промислове устаткування, сировину, технічну документацію тощо. Це сприяло швидкій індустріалізації, що є основою економічного розвитку, який в усіх країнах РЕВ поступово вирівнювався.

Координація охоплювала сферу виробництва та його планування, доповнюючи двосторонні зв'язки держав багатосторонніми. Ще в середині п'ятдесятих років визріли передумови співробітництва в галузі виробництва, тоді ж були створені галузеві комісії, і держави — члени РЕВ приступили до координації своїх економічних планів.

Для багатосторонніх взаємних розрахунків у 1964 р. створено Міжнародний банк економічного співробітництва, а з січня 1971 р. діє Міжнародний інвестиційний банк, який фінансує важливі новобудови РЕВ у різних країнах, в тому числі спорудження металургійного комбінату «Катовіце» в Польщі. Результатом спільного господарювання соціалістичних держав стали нафтопровід «Дружба», газопровід «Братерство», енергосистема «Мир».

Рада Економічної Взаємодопомоги на XXV сесії у 1971 р. прийняла Комплексну програму соціалістичної економічної інтеграції, на основі якої розробляються конкретні плани економічного розвитку держав, що входять до РЕВ.

Широка і багатогранна участь ПНР у РЕВ може служити предметом глибоких узагальнюючих досліджень. У рамках невеликої статті

---

¹ «Nowe drogi», 1972, nr. 1, s. 97, 98.

автор ставить собі за мету показати на окремих прикладах торговельних зв'язків, співробітництва у сфері матеріального виробництва і науково-технічних досліджень з СРСР та іншими державами — членами РЕВ, що принесла Польщі її участь у міжнародному соціалістичному поділі праці.

Насамперед варто підкреслити, що однією з перших форм зв'язків Польщі з іншими державами РЕВ і в першу чергу з Радянським Союзом були двосторонні торговельні зв'язки, які поступово поглиблювалися, перетворюючись на багатосторонні не лише торговельні, а й виробничі контакти. Спільність політичних, соціальних і економічних цілей, неоднорідність природних багатств, а також постійне зростання економічного потенціалу Польщі і решти країн — учасниць Ради Економічної Взаємодопомоги створили сприятливі умови для динамічного розвитку торговельного обміну та виробничого і науково-технічного співробітництва.

Держави РЕВ стали основними партнерами народної Польщі в її економічних взаєминах з закордоном. Про це красномовно свідчать цифри. Якщо торговельний оборот ПНР з іншими учасниками РЕВ у 1950 р. становив 3043 млн. валютних злотих, то у 1973 р. він досягнув 25,6 млрд. валютних злотих², або зріс майже у 8,5 раза. Частка держав — учасниць РЕВ становила у 1971 р. 61,9% у зовнішньоторговельному обміні Польщі³.

Держави РЕВ стали для Польщі основним ринком закупівлі засобів виробництва, палива, сировини і виробничих матеріалів, основним ринком збуту виробів польської промисловості. Вони поставляють Польщі близько 75% загального обсягу імпортованих машин і обладнання, 60% палива, сировини і виробничих матеріалів, а також майже 75% промислових споживчих товарів. У свою чергу, держави РЕВ закуповують понад 80% експортованих Польщею машин і обладнання, понад 70% промислових споживчих товарів⁴.

У польському експорті за час співробітництва Польщі у РЕВ постійно збільшувалася питома вага готових виробів. Так, частка машин і промислового обладнання в ньому піднялася з 7,8% у 1950 р. до 41,9% у 1972 р., а у вивозі до соціалістичних країн — відповідно з 13,5 до 54%. У цілому ж частка промислових виробів у польському експорті досягла у 1972 р. 80,6%⁵.

Особливе місце в торговельних і економічних стосунках народної Польщі з закордоном посідає Радянський Союз. Третину зовнішньої торгівлі ПНР становить торговельний обмін з нашою країною. А в межах РЕВ 60% торговельного обміну Польщі теж припадає на СРСР⁶. Радянський Союз став, таким чином, головним торговельним і економічним партнером народної Польщі. У свою чергу Польща, питома вага якої в торговельному обороті Країни Рад в останні роки досягає 10%, з 1968 р. посідає друге після Німецької Демократичної Республіки місце в цьому обороті⁷. У 1972 р. товарооборот між двома країнами збільшився порівняно з 1950 р. з 312 млн. крб. до 2,8 млрд. крб., тобто майже в 9 разів⁸.

Спираючись на торговельно-економічні зв'язки з державами РЕВ, передусім з Радянським Союзом, народна Польща створила нові

² «Польский экспорт-импорт», 1974, № 1, с. 4.

³ Содружество социалистическое. СЭВ: итоги и перспективы. М., 1973, с. 143.

⁴ «Польский экспорт-импорт», 1974, № 1, с. 4.

⁵ Польская Народная Республика. Справочник. М., 1974, с. 36.

⁶ «Польский экспорт-импорт», 1974, № 1, с. 4.

⁷ «Польский экспорт-импорт», 1974, № 1, с. 4; Польская Народная Республика, с. 37.

⁸ Польская Народная Республика, с. 37.

галузі промисловості: автомобілебудування, суднобудування, літакобудування, хімічну тощо. Зараз у країні налічується понад сто великих підприємств, повністю оснащених радянським обладнанням, понад двісті реконструйованих або споруджених на базі обладнання, одержаного з Радянського Союзу. Крім того, ще понад триста польських підприємств одержали найсучасніші машини і устаткування з СРСР⁹. Ці підприємства відіграють провідну роль у розвитку польської промисловості.

Незаперечним свідченням радянсько-польської дружби й співробітництва називають у Польщі такі великі підприємства, як металургійний комбінат ім. В. І. Леніна, завод якісних сталей «Варшава», мідеплавильний завод у Легниці, алюмінієвий завод у Скавині, великі електростанції в Турові, Явожно, Скавині та Жерані, автомобільні заводи у Варшаві та Любліні, завод підшипників у Краснику, азотно-туковий комбінат у Кендзежині та завод синтетичного каучуку в Освенцімі, Яниківський содовий завод, прядильні фабрики у Фастах, Замброві та Петркуві, цементний завод у Вежбиці та інші¹⁰.

Народна Польща одержала з СРСР нове обладнання для металургійної, хімічної та нафтохімічної промисловості, для енергетики та будівництва. Це дало змогу, зокрема, у минулій п'ятиріччі побудувати третій конвертор на металургійному комбінаті ім. В. І. Леніна, два холоднопрокатних стани для алюмінію та алюмінієвих сплавів на заводі в Коцині, дві напорні установки на нафтохімічному комбінаті в Плоцьку тощо¹¹.

Найбільше зростали поставки з Радянського Союзу протягом останніх років, зокрема, по групі металообробних верстатів, контрольно-вимірювальних приладів та аналітичних машин. СРСР все більше задовольняє попит народної Польщі, як і інших соціалістичних країн, на складне технологічне обладнання, що донедавна ввозилося з капіталістичних країн. Щоб зрозуміти значення радянських поставок машин та обладнання для Польщі, досить сказати, що майже 30% сталі та 20% електроенергії виробляють металургійні комбінати і електростанції, які працюють на радянському обладнанні¹².

У нинішній п'ятиріччі Радянський Союз поставляє ПНР обладнання для 38 промислових об'єктів¹³. Поставки комплектних промислових об'єктів, а також обладнання та машин для промислових підприємств народної Польщі залишаються й надалі важливим фактором у здійсненні планів модернізації та розширення виробництва.

Величезне значення для Польщі мають радянські поставки сировини. Вони сприяють розвитку основних галузей промисловості і ще наприкінці минулої п'ятирічки становили майже 45% польського імпорту сировини¹⁴. Радянський Союз майже повністю забезпечує потреби ПНР у нафті, на 80% — у нафтопродуктах, залізній та марганцевій руді, на 75% — у коксівному вугіллі, на 60% — у бавовнику, на 20% — у міді¹⁵.

В економічному співробітництві між СРСР та ПНР Радянській Україні належить важливе місце. Ще наприкінці минулої п'ятирічки гірники Криворіжжя відвантажили польським друзям 100-мільйонну тону залізної руди. З українського Прикарпаття у Польщу щороку поставляється понад 400 млн. кубометрів природного газу. Він слу-

⁹ «Польский экспорт-импорт», 1974, № 1, с. 4.

¹⁰ «Польский экспорт-импорт», 1973, № 2, с. 33.

¹¹ «Польский экспорт-импорт», 1973, № 2, с. 33.

¹² Там же; «Польша», 1973, № 3, с. 40.

¹³ «Польша», 1973, № 3, с. 40.

¹⁴ «Польша», 1973, № 8, с. 43.

¹⁵ Там же.

жити сировиною для азотно-тукового заводу в Пулавах. ПНР одержує також з України щороку близько 1 млн. тонн коксівного вугілля. В експорті-імпорті Польська Народна Республіка займає третє місце, поступаючись лише НДР та ЧССР¹⁶.

У свою чергу товари, які народна Польща поставляє в нашу країну, мають чимале значення для розвитку народного господарства СРСР. За останні 16 років промисловість ПНР поставила Радянському Союзові обладнання більше ніж для 120 заводів і фабрик. Ще цікавий факт.

До кінця нинішньої п'ятирічки у Країні Рад буде працювати 20 заводів сірчаної кислоти, поставлених з Польщі, які даватимуть щорічно 4780 тис. т продукції, тобто стільки, скільки випускає разом промисловість Великобританії та Голландії¹⁷. Крім комплексного обладнання, Польща поставляє в СРСР чимало іншої продукції, зокрема 16% усіх імпортованих машин та обладнання, близько 15% промислових товарів народного вжитку тощо¹⁸. Серед численних польських товарів, що надходять на радянський ринок, не останнє місце посідає, наприклад, взуття. Щорічно до СРСР надходить 10 млн. пар польського взуття з 16 млн. пар, що експортує Польща¹⁹.

З Польщі надходить чимало важливої для народного господарства продукції на Радянську Україну, серед якої чільне місце посідає комплексне устаткування для хімічної та харчової промисловості. Зокрема, одержано устаткування для Золочівського, Яресківського та шести інших великих цукрових заводів, виробничий процес яких на 90% механізований та автоматизований. У списку польських товарів, що експортуються на Україну, є екскаватори, холодильні установки, ковальсько-пресове устаткування, трансформатори, компресори та інша продукція машинобудівної промисловості. Великим попитом у нашій країні користуються польські експортні товари широкого вжитку: газові плити і меблі, шкіряні і трикотажні вироби, фабрики і посуд, одяг і взуття, спортивне і туристське спорядження, косметика і ліки²⁰.

Нинішнє співробітництво держав — членів РЕВ визначається не лише взаємними поставками готової продукції, а й зростаючою кооперацією виробництва. Так, народна Польща поставляє нам 13 деталей та вузлів для легкової автомашини «Жигулі», в тому числі датчики та індикатори. Взаєм ПНР одержує з Радянського Союзу 25 деталей і вузлів для виробництва легкової автомашини «Фіат-125 п»: колеса, підшипники, віконне скло, шайби тощо²¹.

Між Польською Народною Республікою та іншими державами — членами РЕВ здійснюється широке і взаємовигідне науково-технічне співробітництво. Важливе місце в ньому займають проблеми, включені до Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції. Польська Академія наук бере участь у розв'язанні п'яти з вісімнадцяти комплексних проблем. Крім цього, її установи співробітничать ще у розв'язанні майже 20 проблем у плані координації наукових і технічних досліджень РЕВ, виконуючи по трьох з них роль координаторів²².

За планом науково-технічного співробітництва в рамках РЕВ широко розвиваються стосунки Польщі з Чехословаччиною. Зараз науко-

¹⁶ Лісевич І. Т. Дружбі нашій жити у віках. К., 1970, с. 23.

¹⁷ «Польский торговый журнал», 1973, спецвыпуск, с. 16.

¹⁸ «Польский экспорт-импорт», 1973, № 2, с. 33.

¹⁹ «Польский торговый журнал», спецвыпуск, 1973, с. 21.

²⁰ Лісевич І. Т. Названа праця, с. 24; Польская Народная Республика, с. 38.

²¹ «Польский экспорт-импорт», 1973, № 2, с. 34; Содружество социалистическое. СЭВ: итоги и перспективы, с. 102.

²² «Польша», 1973, № 6. с. 12, 39.

во-технічне співробітництво між обома країнами здійснюється на основі 164 планів, підписаних окремими науково-дослідними установами і проектно-конструкторськими організаціями. Крім того, укладено 21 угоду про спільне розв'язання завдань в галузі науки і техніки²³.

За післявоєнні роки СРСР передав ПНР безплатно понад 6 тис. комплектів технічної документації²⁴, необхідної для розвитку майже всіх основних галузей польської промисловості. Тисячі радянських спеціалістів працювали на будівництві промислових об'єктів та монтажі устаткування в Польщі. А тисячі польських інженерів і техніків з метою підвищення кваліфікації пройшли виробничо-технічну практику в СРСР. Лише в 1973 р. таку практику на підприємствах Радянського Союзу, в тому числі Радянської України, пройшли 700 польських спеціалістів²⁵.

Добившись за післявоєнні роки визначних успіхів у розвитку промисловості, науки і техніки, ПНР в свою чергу з середини 50-х років щедро ділиться з іншими державами — членами РЕВ виробничими і науково-технічними здобутками. Зокрема, вона передала СРСР понад 3000 комплектів технічної документації і ознайомила з досягненнями окремих підприємств та галузей промисловості понад 2,5 тис. радянських спеціалістів²⁶. Лише у 1973 р. у Польщі побувало понад 100 радянських спеціалістів. Частина з них пройшла стажування на склозаводах в Ярошеницях і Валбжиху, на льонообробній фабриці у Вітошицях. Інші знайомилися з виробництвом силікатної цегли на вапняному комбінаті в Теодорах²⁷.

Обмін делегаціями, використання досвіду друзів для прискорення економічного розвитку стали доброю традицією у відносинах братніх держав. «Ми будемо в новій Польщі соціалізм, і ваше братерство нам допомагає», — заявив при зустрічі делегації зі Львова у листопаді 1973 р. секретар парткому Саноцького заводу технічних гумових виробів Ян Бусько²⁸.

Неухильно розвиваються різнобічні економічні зв'язки ПНР з усіма соціалістичними державами РЕВ. Причому значення цих зв'язків зростає з розвитком економіки. Чималих успіхів досягнуто, наприклад, у кооперуванні виробництва між Польщею та Чехословаччиною. Укладені між ними угоди стосуються виробництва верстатів, тракторів і тракторного інвентаря, шахтних машин, електротехніки, виплавки міді, а також виробництва фарб, хімічних засобів захисту рослин. Польща й Угорщина кооперуються у випуску вантажних автомобілів, автобусів і обчислювальної техніки. З НДР Польща співпрацює у виробництві агрегатних верстатів та виробничих ліній, разом з НДР та ЧССР виготовляє електронно-вимірну техніку.

Прикладом практичного втілення у життя Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції може служити кооперація Польщі й Болгарії у суднобудівній промисловості. Зокрема, дві соціалістичні держави приступили до спільного будівництва танкерів потужністю у 100 тис. т на Варненському суднобудівному заводі імені Георгія Димитрова²⁹. До 1980 р. буде збудовано 24 таких танкери³⁰.

²³ Иванов А. Под знаком единства и сплоченности. — «Международная жизнь», 1974, № 5, с. 126.

²⁴ «Польша», 1973, № 8, с. 43.

²⁵ «Польша», 1973, № 8, с. 43.

²⁶ Лісевич І. Т. Названа праця, с. 27.

²⁷ «Польша», 1973, № 8, с. 43.

²⁸ «Вільна Україна», 1973, 12 листопада.

²⁹ «Польский экспорт-импорт», 1973, № 2, с. 35.

³⁰ Пин А. Польша — морская держава. — «Международная жизнь», 1974, № 5, с. 123.

Варто підкреслити, що Польща, яка по суті за буржуазного ладу не мала суднобудування як галузі промисловості, тепер виробляє третину торговельних та п'яту частину риболовецьких суден у системі РЕВ. Вона входить до десятки найбільших у світі експортерів суден, поставляючи їх тридцяти державам світу. За повоєнні роки ПНР експортувала, переважно до держав-членів РЕВ, понад 800 суден, у тому числі понад 600 — до СРСР³¹.

Завдяки втіленню в життя принципів соціалістичної інтеграції, соціалістичні держави Європи, які не мають власного виходу до моря, стали морськими державами. Морськими воротами Чехословаччини й Угорщини став польський порт Щецін, до якого приписані торговельні й риболовецькі судна цих країн³². З 1974 р. у Щеціні розгорнула свою діяльність спільна господарська організація ПНР і НДР — «Інтерпорт», яка також служить інтересам ЧСРР і УНР. Польські моряки разом з моряками СРСР, НДР, ЧСРР обслуговують ряд океанських ліній³³.

ПНР кооперується у промисловому будівництві і з усіма іншими державами РЕВ. Зокрема у Чехословаччині нею здійснюється повністю або частково будівництво цукрозаводів, м'ясокомбінатів, заводів технічного скла, гідровузлів, шляхів тощо³⁴. А взагалі за кордоном працює вже 40 «фабрик цукру», поставлених Польщею³⁵. Набувши значного досвіду у цій галузі, ПНР здійснює не лише комплексні поставки цукрових заводів, а й їх модернізацію в СРСР, ЧСРР, НДР та інших державах. При її допомозі останніми роками за рубезем модернізовано понад 160 таких підприємств, в тому числі лише в НДР — 29³⁶.

Тепер уже важко уявити собі будь-яку галузь польського господарства, яка б не кооперувалася з відповідною чи суміжними галузями економіки інших держав РЕВ.

Соціалістична економічна інтеграція передбачає в умовах науково-технічної революції комплексне розв'язання господарських проблем. З цього приводу є чимало багатосторонніх угод. Одна з них, укладена державами РЕВ, у тому числі Польщею, у січні 1972 р., передбачає співробітництво в галузі спільного планування, технічної розробки і виробництва металорізальних верстатів з числовим програмовим управлінням³⁷.

Конкретним прикладом економічної інтеграції за участю Польщі може служити об'єднання зусиль у розв'язанні паливно-сировинної проблеми. На основі комплексних угод з Польщею, НДР, Угорщиною, Румунією і Чехословаччиною у Радянському Союзі створюються додаткові потужності для видобутку нафти, газу, залізної руди тощо. Лише одна ПНР протягом нинішньої п'ятирічки одержить сировини і матеріалів з Радянського Союзу на 43% більше, ніж у попередній. І це значною мірою за рахунок спільних зусиль по видобутку і транспортуванню. Зокрема, вона одержить 48,5 млн. т нафти, 7,5 млрд. м³ природного газу, 30 млн. т залізної руди, близько 11 млн. т чавуну, 470 тис. т бавовнику, а також велику кількість інших матеріалів та сировини³⁸.

З метою повнішого задоволення потреб у матеріалах і сировині держави РЕВ, у тому числі народна Польща, домовились про споруд-

³¹ Пин А. Названа праця, с. 123.

³² Там же, с. 124.

³³ Там же, с. 125.

³⁴ «Польский экспорт-импорт», 1974, № 1, с. 31, 48.

³⁵ «Правда», 1974, 19 февраля.

³⁶ «Правда», 1974, 19 февраля; «Польский экспорт-импорт», 1974, № 1, с. 47.

³⁷ Дудинский И. В. Социалистическая экономическая интеграция: проблемы и опыт. — «Рабочий класс и современный мир», 1974, № 3, с. 9.

³⁸ «Современная Польша», 1972, № 12, с. 16.

ження на території СРСР ряду видобувних і обробних підприємств: металургійного комбінату, заводу по виробництву нікелю, целюлозного комбінату в Усть-Ілімі, азбестового комбінату у Кімбаеві та ін.³⁹

Разом з тим для поповнення сировинних запасів розглядається питання про спільну розробку ряду родовищ цінних корисних копалин і в самій Польщі. Це стосується в першу чергу видобутку міді, вугілля тощо⁴⁰. До речі, ПНР відіграє важливу роль у задоволенні попиту братніх країн на паливо і сировину, будучи найбільшим після СРСР їх постачальником у межах РЕВ. Вона поставляє Радянському Союзові, ЧССР, НДР і іншим державам РЕВ кам'яне вугілля, металургійний кокс, сірку, мідь, цинк, а також інші види сировини і матеріалів⁴¹.

Чималі вигоди для сільського господарства Польщі має соціалістична інтеграція в рамках РЕВ. Передусім варто зазначити, що велике значення для розвитку сільського господарства ПНР мають тісні економічні стосунки з Радянським Союзом. У перші повоєнні роки в галузі сільського господарства ці стосунки зводились до односторонньої допомоги Польщі з боку СРСР: ПНР одержувала посівне зерно, трактори та інші сільськогосподарські машини.

З розвитком соціалістичної інтеграції міцніли економічні та науково-технічні зв'язки і в сільському господарстві. Встановлення безпосередніх контактів між науковими установами, тваринницькими господарствами, науково-технічний і торговельний обмін, кооперація у сільськогосподарському виробництві дозволяють братнім країнам зорієнтуватися у потребах та можливостях партнера.

Польща, зокрема, не мала високопродуктивних сортів зерна. Його доводилось імпортувати, причому складність полягала в тому, що важко підбиралися сорти, які давали б добрі врожаї в ґрунтово-кліматичних умовах ПНР. На допомогу прийшли радянські селекціонери. Радянські вчені В. М. Ремесло та П. П. Лук'яненко вивели для сільського господарства ПНР сорти пшениці, які там себе чудово зарекомендували⁴².

Обмін, кооперування носять тепер взаємовигідний характер. У Радянському Союзі, наприклад, попитом користуються польські сорти кормових буряків. Щорічно ми одержуємо близько 1,5 тис. т їх насіння, а також від 5 до 10 тис. т насіння люцерни, червоної та білої коношини. Чимало поставляє нам Польща насіння бобових культур, а ми їй — соняшника та синьої люцерни. Подібний обмін застосовується і в тваринництві⁴³.

Радянський Союз допоміг в оснащенні польського сільського господарства технікою. Він поставляє польським хліборобам відомі всьому світу трактори «Беларусь», бурякозбиральні комбайни, кукурудзосіялки та картоплекопалки, силосні комбайни, кормозапарники та обладнання для меліоративних робіт. На основі угод про спеціалізацію виробництва ПНР продовжує отримувати машини для збирання льону та конопель, машини для меліорації, апаратуру для стрижки овець тощо, виготовлені на радянських заводах сільськогосподарського машинобудування. У нинішній п'ятирічці здійснюється також обмін проектами різних зерноочисних машин⁴⁴.

Подібні взаємовідносини тісно поєднують сільське господарство ПНР з відповідною галуззю економіки решти держав — членів РЕВ.

³⁹ «Польский экспорт-импорт», 1974, № 1, с. 6.

⁴⁰ Там же, с. 4; «Правда», 1973, 29 марта.

⁴¹ Польская Народная Республика, с. 36, 38; Содружество социалистическое, с. 105.

⁴² «Польша», 1973, № 8, с. 39.

⁴³ Там же.

⁴⁴ «Польша», 1973, № 8, с. 39.

Наприклад, результатом співробітництва польських та чехословацьких машинобудівників став новий тип тракторів — «Зетор 4011», випуск яких налагоджено в Брно та Урсусі під Варшавою. При цьому кожен з заводів спеціалізується на виробництві окремих вузлів і агрегатів, що дає великий економічний ефект⁴⁵. Міжнародна спеціалізація та кооперування дають змогу народній Польщі та її партнерам по соціалістичній інтеграції ефективніше розвивати сільськогосподарське виробництво.

Народна Польща, як і інші держави РЕВ, останніми роками значно розширила торговельно-економічні зв'язки з розвинутими капіталістичними державами. Цьому значною мірою сприяло пом'якшення міжнародного клімату, яке наступило внаслідок поліпшення американо-радянських відносин. Торговельний оборот ПНР з ними становив у 1971 р. 28,5% усієї зовнішньої торгівлі країни⁴⁶. При цьому слід нагадати, що капіталістичні країни в роки «холодної війни», намагаючись підірвати економіку ПНР, як і решти соціалістичних країн, припинили будь-які економічні стосунки з нею. До списків «стратегічних товарів», торгівля якими з соціалістичними країнами заборонялась, свого часу навіть потрапила ліцензія на виробництво пеніциліну. Про те, як глибоко зайшла така політика, свідчить хоча б той факт, що протягом багатьох років у зовнішній торгівлі країн «спільного ринку» товарообмін з державами РЕВ становив менше 5%, а в торгівлі США — 2%. Останніми роками становище змінилось. Але ще й зараз торгівля між соціалістичними і розвинутими капіталістичними країнами ледве досягає 3% обороту світової торгівлі, хоч обидві сторони виробляють майже 90% світової промислової продукції⁴⁷. Такі наслідки «холодної війни». Нині економічний бойкот з боку західних країн, який не приніс їм бажаних наслідків, поступається місцем все ширшому розвитку співробітництва між державами з різним суспільно-економічним ладом.

У цілому ж визначальними для економічного зростання народної Польщі є, безумовно, не відносини з капіталістичними державами, а співробітництво з соціалістичними країнами та міжнародний соціалістичний розподіл праці в РЕВ. Соціалістичний спосіб виробництва та участь у РЕВ сприяли тому, що ПНР збільшила своє промислове виробництво у 1973 р. порівняно з 1950 р. у 9,5 раза, а її національний дохід зріс за цей час майже в 5 разів⁴⁸.

В умовах соціалізму колишня відстала Польща перетворилась на високорозвинену державу, увійшовши за обсягом промислової продукції до провідної десятки країн світу, поступаючись за цим показником у зарубіжній Європі лише ФРН, Англії, Франції та Італії. Нинішня Польща дає 2% світової промислової продукції, займаючи лише 0,2% площі земної суші, на якій проживає 0,9% населення планети⁴⁹.

Народна Польща разом з іншими країнами — членами РЕВ буде розвинутий соціалізм, впевнено крокує у майбутнє. «Навіки відійшли у минуле часи, — сказав на VI з'їзді ПОРП Л. І. Брежнев, — коли народові Польщі постійно доводилось побоюватись за свою свободу і незалежність, за цілісність своєї держави⁵⁰.

⁴⁵ Максакowski В. П. Польша. Страноведческий очерк. М., 1969, с. 204.

⁴⁶ Содружество социалистическое. СЭВ: итоги и перспективы, с. 143.

⁴⁷ «Nowe drogi», 1973, nr 10, s. 41—42.

⁴⁸ «Правда», 1974, 15 февраля.

⁴⁹ «Польша», 1974, № 1, с. 223.

⁵⁰ Брежнев Л. И. Про зовнішню політику КПРС і Радянської держави. Промови і статті. К., 1973, с. 405.

**ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО
ПОЛЬСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ
С ЕВРОПЕЙСКИМИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИМИ СТРАНАМИ
В РАМКАХ СЭВ**

Резюме

Рассматриваются различные формы экономического сотрудничества ПНР с европейскими социалистическими странами в рамках СЭВ. Автор освещает сотрудничество в сфере материального производства, торговли, научно-технического поиска, показывает значение этого сотрудничества для Польши и других стран — членов СЭВ.

В. П. ЧУГАЙОВ

**СТРАЙКОВА БОРОТЬБА В ПОЛЬЩІ
В ПЕРІОД СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ
(1929—1933 рр.)**

Видатною подією в житті польського народу стало тридцятиріччя Польської Народної Республіки. Минулі роки — це надзвичайно важливий переломний період в більш ніж тисячолітній історії Польщі. «За три десятиліття, — вказував Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — відбувся справжній розквіт нової Польщі»¹. В ПНР міцно утвердились основи соціалізму і відкрились нові широкі горизонти побудови розвинутого соціалістичного суспільства.

З вершин досягнутого важливого значення набуває дослідження перемоги соціалістичного ладу в Польщі, основних рис та характерних особливостей розвитку тут революційного процесу. Одну із героїчних сторінок революційної боротьби трудящих країни становить страйкова боротьба робітничого класу в період світової економічної кризи капіталізму в 1929—1933 роках.

* * *

На грані 20-х і початку 30-х років у світі відбулися глибокі соціально-економічні та політичні зрушення, яскраво виявилась протилежність двох світових систем — соціалізму і капіталізму. Радянський Союз, успішно йдучи ленінським шляхом, вступив у період докорінних якісних змін у галузі економічних і політичних відносин; в країні широким фронтом розгорнулось соціалістичне будівництво. В капіталістичному світі в цей час наступив перелом у бік економічного спаду і дальшого загострення усіх класових протиріч. В 1929—1933 роках капіталістичні країни охопила глибока економічна криза².

Особливо сильно вона проявилася у Польщі, яка на той час була однією з найбільш слабких ланок світової системи імперіалізму. Криза охопила тут усі галузі промислового виробництва, поширилась на

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4. К., 1974, 116.

² Всебічний науковий аналіз причин та особливостей кризи, її впливу на економіку і політику капіталістичних країн, на всю міжнародну обстановку дано в документах КПРС та Комуністичного Інтернаціоналу, зокрема: XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. Москва—Ленинград, 1931. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. М., 1934. XII пленум ИККИ. Стенографический отчет. М., 1933.

сільське господарство, торгівлю, кредитну і валютну систему тощо. Руїнівний вплив кризи носив катастрофічний характер. У ці роки припинили свою діяльність сотні підприємств, шахт, різко скоротилося будівництво. В першому кварталі 1933 р., коли визначилося дно кризи у Польщі, рівень промислового виробництва порівняно з 1928 р. становив 52%, виробництво машинобудування знизилося на 60%³. Характеризуючи становище в країні, секретар ЦК Комуністичної партії Польщі Ю. Ленський писав: «Різкий спад промислового виробництва переходить в параліч у кожній галузі»⁴.

Криза привела до значного погіршення становища робітничого класу і широких мас трудящих. Вона викликала масове безробіття. За матеріалами Інституту соціальних досліджень число працюючих робітників у Польщі (поза сільським господарством) становило в 1929 р. 2400 тис., а в 1933 р. — 1790 тис. чол., тобто зменшилось майже на 25%⁵. За офіційними даними, число робітників в переробній промисловості становило на кінець 1928 р. 648,7 тис., а в 1933 р. — 324,9 тис., тобто скоротилося в два рази⁶. В цей же період число лише зареєстрованих безробітних на кінець року становило: 1928 р. — 126,4 тис., 1929 р. — 185,3 тис., 1930 р. — 299,8 тис., 1931 р. — 312,5 тис., 1933 р. — 342,6 тис.⁷ Але фактично безробітних було значно більше. За матеріалами КПП загальне число безробітних з сім'ями перевищувало 3 млн. чол., до того ж близько 40% усіх працюючих були напівбезробітними⁸. Усе це означало, що в роки кризи значна частина робітничого класу Польщі була позбавлена засобів до існування. У надзвичайно важкому становищі знаходились основні верстви селянства, на селі нараховувалось понад 1 млн. «зайвих» робочих рук. Злидні і голод постійно супроводжували широкі маси трудящих.

В умовах світової економічної кризи капіталізму виявилась глибока поляризація протилежних класових і політичних сил. Буржуазія намагалась перекастися увесь тягар кризи на плечі трудящих шляхом посилення інтенсивності праці, зниження заробітної плати та ін. Запроваджувалося антиробітниче законодавство. В квітні 1929 р. у склад польського буржуазного уряду увійшла група військових і з цього часу наступив період панування «полковників», що ознаменувався постійними атаками на залишки демократичних свобод, зростаючою мілітаризацією і фашизацією суспільно-політичного ладу в країні, переслідуванням революційних організацій, застосуванням жорстоких репресій до трудящих мас. Протягом 1929—1933 рр. по звинуваченню у комуністичній діяльності поліція затримала більше 40 тис. і заарештувала понад 18,7 тис. чол.⁹ У 1928—1931 рр. в Польщі проведено 772 політичних процеси. В 1931 р. були введені військово-польові суди, які за два роки винесли 147 смертних вироків. В тюрмах знаходились тисячі політ'язнів. Лише на території Західної України в січні 1933 р. в тюрмах перебувало 1230 політ'язнів, над якими чинили неймовірні звірства¹⁰.

³ Centralne Archiwum przy Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (CA przy KC PZPR), zesp. KPP, sygn. 158/1—6, t. I, k. 27.

⁴ CA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/1—6, t. I, k. 27.

⁵ Historia polskiego ruchu robotniczego. 1864—1964. Tom pierwszy. Warszawa. Książka i Wiedza. 1967, s. 403.

⁶ Statystyka pracy. Rocznik VIII. 1929, zesz. 2, s. 134—135; Rocznik XIII, 1934, zesz. 1, s. 28—29.

⁷ Najnowsze dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu 1914—1939. Tom IV. Państwowe wydawnictwo naukowe. Warszawa, 1961, s. 232.

⁸ CA przy KC PZPR., zesp. KPP, sygn. 158/1—6, t. I, k. 21.

⁹ Archiwum Akt Nowych Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (AAN PRL), zesp. MSW, sygn. 1201, k. 297.

¹⁰ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ЦПА ІМЛ), фонд 539, оп. 3, д. 976, л. 86.

Наступ капіталу на життєві права трудящих, посилення політичної реакції в країні загострювали класові суперечності, викликали рішучий протест з боку пролетаріату. Оцінюючи обстановку, яка склалася в Польщі, ЦК КПП відзначав: «Політична ситуація в країні загострюється. Ненависть широких мас до фашистської диктатури Пілсудського проявляється на кожному кроці в місті і на селі»¹¹.

На ґрунті загального поглиблення і різкого загострення економічної кризи відбувалося революційне піднесення трудящих мас Польщі. Економічна і політична боротьба робітничого класу, селянства та інших верств трудящих Польщі в цей період була тісно пов'язана із страйками. В. І. Ленін характеризував страйки як один з найбільш глибоких і найбільш могутніх проявів класової боротьби пролетаріату¹². Широкий страйковий рух став основною ланкою піднесення революційної боротьби в Польщі. «Ця ланка, — відзначав Ю. Ленський, — дала можливість нашій партії потягнути увесь ланцюг масових боїв, як фактор, що прискорює назрівання революційної кризи»¹³.

Страйкову боротьбу робітничого класу в Польщі в період світової економічної кризи умовно можна поділити на кілька основних періодів, кожен з яких мав свої певні особливості та характерні риси.

Вже перша хвиля страйкового руху в період кризи — 1929—1930 рр. відзначалася гострим і драматичним характером боїв пролетаріату проти наступу капіталізму. Протягом цих років відбулося 806 страйків, які охопили 5221 підприємство. В них брали участь 265 тис. чол. Під час страйків було втрачено понад 12 588 тис. робочих днів¹⁴.

Весною 1929 р. продовжувався тривалий страйк 1500 робітників з фабрики «Воля» у Варшаві, які виступали проти «раціоналізації» та різкого посилення інтенсифікації праці. Гостро проходив страйк 4000 ткачів у Пабяницях на знак протесту проти обрахунків та масового звільнення робітників. 6 листопада 1929 р. відбувся 24-годинний страйк 120 тис. робітників Верхньої Сілезії. Він охопив близько 70% всіх шахтарів та 85% металургів цього району, що виступили проти зниження заробітної плати. В 1930 р. відбулося кілька великих виступів робітників. Серед них впертою боротьбою відзначився страйк 1500 робітників-текстильників округи Бельсько-Бяла. Страйкуючі вимагали продовження колективної угоди з підприємцями і підвищення заробітної плати. Велике значення мав загальний політичний страйк 15 тис. робітників Варшави, що відбувся 16 вересня на знак протесту проти кривавого терору уряду «санації»¹⁵.

Страйкова боротьба у Польщі на початку економічної кризи мала ряд характерних ознак:

— незважаючи на значний розмах боротьби, спостерігався деякий спад страйкової хвилі у порівнянні з попереднім періодом (число страйків в 1928 р. — 769, 1929 р. — 494, 1930 р. — 312. В них брали участь відповідно: 354 тис., 217 тис., 48 тис. чол.). Причиною було те, що в умовах масового зростання безробіття трудящі йшли на страйк, як на крайню міру боротьби з капіталістами;

— серед основних форм пролетарської боротьби були страйки (11—13% від загальної кількості), спрямовані проти масового звільнення робітників;

¹¹ SA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/IV—2/10, k. 22.

¹² Див. Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 8, с. 237.

¹³ XII пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. I. М., 1933, с. 82.

¹⁴ Statystyka pracy. Rocznik IX, 1930, zes. 3, s. 374; Rocznik XII, 1933, zes. 4, s. 358.

¹⁵ Див. Kieszczyński L. Kronika ruchu zawodowego w Polsce. 1808—1939. Ważniejsze wydarzenia. W-wa. Instytut wydawniczy CRZZ. 1972, ss. 271—272, 277—284, 287, 294.

— 37—46% становили короточасні страйки (1—3 дні), хоча окремі виступи робітників тривали кілька тижнів і навіть місяців¹⁶.

Після двох років кризи наступив перелом у розвитку революційної боротьби, піднімається нова хвиля страйкового руху в Польщі (1931—1932 роки). В цей період у Польщі відбулось 860 страйків, які охопили 7373 підприємства. В них брали участь 420 тис. робітників. Було втрачено 2672,7 тис. робочих днів¹⁷.

Перелом в страйковій боротьбі пролетаріату наступив в результаті дальшого підвищення керівної і організаторської ролі Комуністичної партії серед широких мас трудящих Польщі. Цьому в значній мірі сприяли рішення V з'їзду (16—23 серпня 1930 р.) та VI з'їзду КПП (8—18 жовтня 1932 р.), які націлювали комуністів на згуртування партійних рядів та посилення їх діяльності в революційному русі¹⁸.

В 1931—1932 рр. відбувся ряд масових виступів робітничого класу Польщі. 18 травня 1931 р. проходив одноденний загальний страйк шахтарів Домбровського і Краківського вугільних басейнів, в якому брали участь 35 тис. робітників. Під впливом комуністів на багатьох шахтах страйк затягнувся і носив гострий характер. Так, 19 травня в Явожино на демонстрацію страйкуючих робітників напала поліція і під час сутички вбила 6 чол. і багатьох поранила. 20 травня поліція знову стріляла в робітників, які зібралися на мітинг біля шахти «Казимір» і поранила 18 чол. Тверда рішучість шахтарів продовжувати боротьбу змусила капіталістів відступити і задовольнити вимоги страйкуючих. Через рік знову виник загальний страйк шахтарів Домбровського і Краківського басейнів. Він тривав протягом місяця і охопив близько 40 тис. чол.

У червні 1931 р. проходив загальний страйк трамвайників Варшави. В листопаді цього ж року вони знову виступили на захист своїх прав, проти зниження заробітної плати та «раціоналізації» виробництва.

У вересні 1932 р. майже три тижні тривав загальний страйк 12 тис. робітників Дрогобицько-Бориславського нафтового району. Страйкуючі рішуче виступали проти оголошеного підприємцями зниження оплати та порушення колективної трудової угоди. Під час страйку відбувалися масові демонстрації в Бориславі, а також мітинги солідарності трудящих у Львові і Станіславі (тепер — Івано-Франківську).

Серед різних форм страйкового руху, які висунув пролетаріат у ході боротьби з капіталом, важливе місце в Польщі зайняли «окупаційні» страйки. Під час таких заворушень робітники захоплювали підприємства і не виходили з них протягом тривалого часу, іноді тижні, навіть місяці. В міжнародному робітничому русі ці страйки дістали також назву «польських».

В 1929 р. у Польщі відбулось 8, в 1930 р. — 9, 1931 р. — 30, а в 1932 р. — 95 «окупаційних» страйків, серед яких найбільшими слід назвати страйки 2000 текстильників у січні 1931 р. у Заверцях проти загрози скорочення працюючих, 2800 робітників гумового підприємства в Грудзянцях — у квітні того ж року. Особливої гостроти набрав «окупаційний» страйк на гуті «Гортензія» в місті Пьотркув 29 лютого — 7 квітня 1932 року. Протягом 17 днів робітники на чолі з комуністами

¹⁶ Аналіз зроблено на підставі матеріалів: Statystyka Pracy. Rocznik VIII, 1929. zesz. 3, s. 296, Rocznik IX, 1930, zesz. 3, s. 374; Rocznik X, 1931, zesz. 1, ss. 95—96, Rocznik XI, 1932, zesz. 1, 152; Rocznik XII, 1933, zesz. 4, s. 358; Rocznik XIII, 1934, zesz. 4, ss. 294, 297.

¹⁷ Statystyka Pracy. Rocznik XIII. 1934, zesz. 4, s. 115.

¹⁸ Див.: Протоколи і матеріали V з'їзду КПП. CA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/1—5, tt. 1—11; Протоколи і матеріали VI з'їзду КПП. CA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/1—6, tt. 1—16.

не залишали цехів, протестуючи проти наміру власника підприємства провести масове скорочення та зниження заробітної плати. Вони створили загони самооборони і неодноразово відбивали атаки поліції. На загальних зборах було обговорено не лише становище, що склалося, але й загальнополітичні питання країни; тут лунали «Інтернаціонал» та інші революційні пісні. Страйк викликав масові демонстрації солідарності трудящих. Він увійшов в історію робітничого руху як один з найбільш видатних проявів самовіддані боротьби пролетаріату проти буржуазного ладу Польщі.

Протягом липня—вересня 1932 р. пройшла хвиля «окупаційних» страйків на текстильних фабриках у Лодзінському промисловому районі. В 38 виступах цього періоду брало участь близько 40 тис. чол. — половина усіх працюючих в текстильній промисловості району¹⁹.

Важливою політичною подією став загальний страйк трудящих Польщі 16 березня 1932 р. на знак протесту проти внесених буржуазним урядом в Сейм антиробітничих законів. Страйк охопив важливі центри країни і «набрав характеру масового революційного страйку»²⁰. В результаті діяльності КПП він супроводжувався демонстраціями та мітингами. Бойові виступи пролетаріату змусили уряд відкласти прийняття нових драконівських законів.

Класові бої пролетаріату Польщі в 1931—1932 рр. набули нових важливих рис:

— чітко визначився перелом у бік зростання числа страйків і кількості страйкуючих: 1931 р. — 357 страйків, 1932 р. — 504 страйки, в яких брало участь відповідно: 106,9 тис. і 313,5 тис. чол.;

— помітно зросла кількість страйків, в яких брали участь понад 100 робітників; число таких страйків становило в 1931 р. — 39%, в 1932 р. — 44%. Тоді найбільш високою була питома вага страйків, спрямованих проти зменшення заробітної плати. Вони становили 83—84% усіх страйків;

— збільшилась кількість загальних страйків, економічні страйки переросли у політичні виступи трудящих проти наступу капіталізму та антинародної політики «санації»²¹.

Третя хвиля страйкового руху в Польщі розгорнулася в 1933 р., який став кульмінаційним пунктом боротьби робітничого класу за весь період економічної кризи. Різні форми боротьби пролетаріату за свої економічні інтереси особливо тісно перепліталися з його політичними виступами проти дальшої фашизації суспільно-політичного життя в країні. ЦК КПП вказував: «Переплетіння економічного наступу з політичними виступами нині настільки сильне, що неприпустимо виділяти економічну боротьбу пролетаріату від політичної боротьби»²².

Протягом 1933 р. у Польщі відбувся 631 страйк, який охопив 7282 підприємства. В них брали участь понад 343,3 тис. чол., тобто в 1,5 раза більше, ніж за перших два роки кризи. В ході страйків було втрачено 3794 тис. робочих днів²³. Могутня хвиля страйкової боротьби охопила робітників провідних галузей виробництва, усі промислові райони країни, злилася з селянським та національно-визвольним рухом на Західній Україні і Західній Білорусії.

В перші дні січня 1933 р. вибухнув страйк на державному радіотехнічному підприємстві «Дзвонкове» у Варшаві на знак протесту про-

¹⁹ Див.: Kieszczyński L. Kronika ruchu zawodowego w Polsce... W-wa. Instytut wydawniczy CRZZ. 1972, ss. 300, 303, 308, 310—312, 316—317.

²⁰ XII пленум ИККИ. Стенографический отчет. М., 1933, том I, с. 85.

²¹ Аналіз зроблено на підставі матеріалів: Statystyka Pracy. Rocznik XI, 1932, zes. 4, s. 416; Rocznik XII, 1933, zes. 4, s. 357, 358.

²² CA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/IV—2, t. 10, k. 23.

²³ Statystyka Pracy. Rocznik XIII, 1934, zes. 4, s. 294.

ти зниження заробітної плати. На загальнозаводському мітингу, в якому брали участь понад 1000 робітників, було вирішено оголосити «окупаційний» страйк, тут же обрати загальнофронтовий страйковий комітет на чолі з членами КПП. За вказівкою страйкового комітету припинилася робота в усіх цехах, але трудівники залишилися на своїх місцях. негайно були створені робітничі дружини по охороні порядку та вжиті інші організаційні заходи. Від імені усього колективу страйковий комітет оголосив дирекції підприємства свої вимоги. Однак, остання не тільки не задовольнила їх, але й застосувала гострі репресивні заходи. Були виключені вода і центральне опалення, а викликани загоми поліції оточили завод і не допускали членів сімей страйкуючих, що приносили їм продукти харчування. Незважаючи на це, робітники трималися згуртовано і міцно. На третій день страйку поліція вдерлася в приміщення цехів, щоб силою припинити страйк. Дирекція вдалася до масового звільнення робітників та інших репресивних заходів. Проте, страйк на заводі «Дзвонкове» одержав широкий відгук по всій країні і став яскравим свідченням мужньої боротьби робітничого класу проти сваволі капіталістів.

На знак протесту проти зниження заробітної плати двадцять п'ять днів — до 10 січня 1933 р. продовжувався «окупаційний» страйк 2000 текстильників на Шлесерівській мануфактурі в Озорках. З 22 січня до 6 лютого проходив окупаційний страйк 5 тис. робітників Відзевської мануфактури у Лодзі. На чолі цих масових виступів трудящих стояли загальнофронтові комітети, очолювані комуністами. Боротьба завершилась задоволенням переважної більшості вимог робітників²⁴.

На заклик КПП по всій країні розгорнулася боротьба трудящих проти нових урядових актів антиробітничого законодавства, яке обговорювалось на початку 1933 р. у Сеймі. 22 лютого цього ж року на заклик комуністів і профопозиції пройшли масові демонстрації протесту. Успіх вони мали в Лодзі, де в цей день страйкували робітники 15 найбільших фабрик. Страйки повсюдно носили політичний характер, спрямований проти реакційної політики уряду «санації».

Могутня хвиля революційного піднесення охопила весною 1933 р. вугільні басейни Польщі. З 3 і 4 березня відбувся загальний страйк шахтарів Верхньої Сілезії і Домбровського басейну, в якому взяли участь 90 тис. чол. Великий вплив в масах мали комуністи. Страйк знайшов широкий відгук по всій країні і відіграв важливу роль у задоволенні основних вимог шахтарів²⁵.

В цей же час проходила гостра і трагічна боротьба гірників проти сваволі капіталістів на шахтах «Клементів» і «Мортімер» в Домбровському басейні. За загальним рішенням шахтарі не вийшли на поверхню і залишились під землею. Надзвичайно драматичного характеру «окупаційний» страйк набув у зв'язку з тим, що шахтарі оголосили голодовку, а потім припинили всякий зв'язок з поверхнею. Перед шахтами щоденно відбувалися бурхливі демонстрації. Тут неодноразово доходило до сутичок з поліцією. Ці страйки шахтарів буквально наелектризували громадськість усієї Польщі. В багатьох містах проходили мітинги і збори солідарності з страйкуючими. КПП і революційна профопозиція організували і провели 20 і 21 березня страйки солідарності робітників на шахтах «Париж», «Сатурн», «Юліуш», «Піски», «Вікторія» та ін. Під тиском громадськості власники шахт та місцеві власті змушені були піти на переговори. Страйки шахтарів показали велику силу згуртованості робітничого класу та значення пролетарської солідарності трудящих у боротьбі проти наступу капіталістів²⁶.

²⁴ CA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/III—8, t. 2, kk. 30—32.

²⁵ «Naprząd», 1933, N 52, s. 5.

²⁶ R z e c h o w i c z H. Dwa strajki. Katowice. 1959, ss. 7—30.

У березні-квітні 1933 р. з новою силою розгорнулась страйкова боротьба текстильників Польщі. За ініціативою КПП 6 березня було оголошено загальний страйк робітників текстильних підприємств Лодзі. Він швидко поширився на текстильні фабрики Пабяніц, Здунської Волі, Константинова, Озоркова, охопивши увесь Лодзінський округ. Страйкувало більше 80 тис. чол., тобто 98% усіх зайнятих на текстильних підприємствах цього промислового району Польщі.

З перших же днів страйк набрав надзвичайно бурхливого і бойового характеру. Робітники збиралися на масові мітинги, організовували походи і демонстрації, в яких брали участь селяни навколишніх сіл. У багатьох випадках мали місце гострі сутички з поліцією. В результаті діяльності організації КПП 23 березня відбувся одноденний страйк солідарності робітників усього Лодзінського промислового округу. Страйк підтримали короткочасними виступами текстильники Варшави, Ченстохова, Радомско, Білостока та ін. В цілому, у виступах текстильників країни за неповними підрахунками брало участь 100—120 тис. чол.²⁷ Страйк текстильників Лодзі закінчився їх перемогою. Тут виявилась сила і вплив комуністів на маси. «КПП, — відзначав Секретаріат ЦК, — була політичним керівником страйку, його ініціатором і організатором»²⁸. Боротьба текстильників 1933 р., пролетарська солідарність з ними широких мас стала великою революційною подією в класових боях проти наступу капіталу і фашизму.

Загальний аналіз страйкової боротьби робітничого класу Польщі в 1933 р. показує ряд її важливих особливостей:

— значно розширилась страйкова боротьба, вона відзначалася небувалою гостротою і упертістю робітників у відстоюванні своїх вимог, протягом року відбулося 137 «окупаційних» страйків — найбільш гострої форми боротьби робітників, а це в півтора раза більше, ніж за усі попередні роки кризи;

— помітно посилилась організованість і згуртованість робітничого класу: в 1933 р. проходило 104 групових страйки, що становило 16% від усіх страйків, в них брало участь 255 тис. чол. — 74,2% усіх страйкуючих;

— підвищилась політична свідомість робітничого класу: в 1933 р. проходило 26 політичних страйків, в них взяло участь понад 80 тис. чол.

1933 р. став кульмінаційним пунктом у страйковій боротьбі пролетаріату Польщі в період світової економічної кризи капіталізму; наочно було показано і підтверджено, що єдність дій і солідарність робітничого класу є тією могутньою силою, за допомогою якої можна дати рішучу відсіч наступу буржуазії на життєві права трудящих, завдати поразки фашизму і добитися успіхів у революційному русі.

Із страйковою боротьбою робітників зливалися масові виступи безробітних, які, починаючи з осені 1929 р. могутньою хвилею прокотилися по всій Польщі. В грудні 1929 р. безробітні міста Тарнув провели масовий мітинг, а після цього пішли в магістрат і там пред'явили свої справедливі вимоги. Кілька тисяч безробітних вийшли на демонстрацію в Познані з вимогами дати їм роботу і хліба. Особливої сили набрав рух безробітних весною 1930 р. У січні цього року відбувалися масові демонстрації безробітних у Варшаві, Лодзі та інших містах країни. З ініціативи Комінтерну 6 березня 1930 р. проводився Міжнародний день боротьби з безробіттям. В цей день відбувся тритисячний мітинг трудящих у Варшаві, а потім демонстрація із співом «Інтернаціоналу» рушила до тюрми «Павяк», де знаходились політ'язні. Од-

²⁷ K i e s z c z y Ń s k i L. Powszechny strajk włóknarzy Łodzi i okręgu w 1933 r. W-wa, 1958; CA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/V—3, t. 30, kk. 13—14.

²⁸ CA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/V—3, t. 30, k. 12.

ночасно проходили демонстрації безробітних в Катовіцах, Влоцлавку, Гродно, Білостоку, Саноку та інших містах країни. В 1931—1932 рр. хвиля виступів безробітних охопила всю країну. 20 лютого 1931 р. на центральні вулиці Варшави вийшло понад тисячу дітей безробітних. Обірвані і виснажені, вони несли плакати: «Роботи для наших батьків! Хліба для нас і наших матерів!» Бурхливі виступи відбулися 25 лютого 1931 р. — в Міжнародний день боротьби з безробіттям. Весною і влітку 1932 р. в багатьох містах Польщі знову відбувалися великі виступи безробітних²⁹. За неповними даними, з жовтня 1930 до березня 1932 р. в Польщі було 617 виступів безробітних³⁰. Безробітні боролись за поліпшення свого матеріального становища, за роботу і хліб, вони вимагали також звільнення політ'язнів, засуджували підготовку міжнародним імперіалізмом війни проти Радянського Союзу.

Розмах страйкової боротьби робітничого класу мав великий вплив на піднесення революційного руху селянства та національно-визвольної боротьби трудящих Західної України і Західної Білорусії. На селі страйкова боротьба охоплювала, перш за все, сільськогосподарський пролетаріат, який організував у роки економічної кризи ряд яскравих виступів проти буржуазно-поміщицького ладу. Так, 18 квітня 1932 р. відбувся одноденний загальний страйк сільського пролетаріату Польщі, який охопив понад 150 тис. чол. Селяни почали застосовувати страйкову боротьбу проти ринкових податків. Нерідко страйкували цілі повіті, що відмовлялися вивозити свої продукти в міста. За прикладом робітників, селяни переходили до великих бсїв. Таким було, наприклад, Ліське повстання в липні 1932 р. Повсюдно зростала пролетарська солідарність робітничого класу і селянства.

Показником політичної активізації робітничого класу, зростання антисанаційних настроїв серед широких народних мас були першотравневі страйки, демонстрації і мітинги трудящих в 1929—1933 рр. Вони відбувалися під бойовими лозунгами пролетарської солідарності, рішучої боротьби проти буржуазно-поміщицького ладу, за перемогу соціалістичної революції в Польщі. Першотравневі виступи революційних мас Польщі носили антивоєнний характер, це були бойові виступи проти підготовки і загрози нової війни, на захист СРСР.

* * *

Протягом усього періоду світової економічної кризи капіталізму, Польща була районом великої страйкової боротьби пролетаріату. В ході її розвитку виявилось ряд характерних рис та важливих особливостей.

По-перше. Страйкова боротьба пролетаріату Польщі носила масовий характер. Коли в перші роки кризи проходило 300—350 страйків, то в наступний період їх число збільшилось до 500—600 страйків щорічно. Могутня хвиля страйків залучала усе більше і більше число робітників. Протягом 1929—1933 рр., за офіційними даними, відбулось 2298 страйків, які охопили 19 876 підприємств. В страйковій боротьбі брали участь понад 1 млн. робітників.

По-друге. Поступово наростаючи, розширювався фронт страйкової боротьби, охоплюючи усі головні галузі промисловості Польщі. Якщо перший страйк гірників у травні 1931 р. охопив 9 шахт, то другий — в 1932 р. — охопив усіх шахтарів Домбровського і Краківського ву-

²⁹ Див.: Historia polskiego ruchu robotniczego. 1864—1964. Tom. I, W-wa. KiW. 1967, s. 421—423.

³⁰ XII пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. I. М., 1933, с. 85.

гільних басейнів, а третій — у березні 1933 р. — втягнув у боротьбу за свої життєві права 90 тис. робітників усіх вугільних басейнів країни. В текстильній промисловості на початку 1931 р. у страйках брала участь незначна частина робітників, а в наступні роки — уже переважна більшість ткачів, вони переростали у загальні страйки. В них брало участь понад 100 тис. чол. При цьому виявилась основна тенденція, на яку вказував VI з'їзд КПП «про переміщення бази страйкової боротьби із дрібної і середньої у велику промисловість»³¹.

По-третє. Під час страйків спостерігалось посилення пролетарської солідарності у боротьбі робітничого класу за свої вимоги. Коли травневий 1931 р. страйк шахтарів тривав 6 днів, то загальний у 1932 р. — понад місяць. Важливу роль відіграли «окупаційні» страйки. На ґрунті пролетарської солідарності виріс всепольський політичний страйк 16 березня 1932 р. Він охопив понад 300 тис. чол. В 1929—1933 рр. відбулося 366 групових страйків, в яких брало участь 68% усіх страйкуючих у ці роки. Самовіддана боротьба пролетаріату за свої права давала певні наслідки — від 70 до 80% страйків робітників повністю або частково перемагали.

По-четверте. Чим вище піднімалася хвиля страйкової боротьби робітничого класу, тим яскравішим ставав дедалі всеохоплюючий характер революційного руху в Польщі. В умовах поглиблення економічної кризи і загострення політичних відносин в країні під впливом героїчної боротьби робітничого класу наростала хвиля виступів безробітних, селянства та відбувалось піднесення національно-визвольного руху пригноблених мас Західної України і Західної Білорусії. У Польщі наростала політична криза, що розхитувала основи всієї капіталістичної системи.

По-п'яте. Класова боротьба пролетаріату Польщі була важливою складовою частиною міжнародного революційного руху. Коли врахувати рівень економічного розвитку та чисельність населення країни, то Польща займала одне з провідних місць у страйковій боротьбі серед найбільш розвинутих капіталістичних країн світу. Щодо рівня політичних боїв у Польщі, то, як відзначав на XII пленумі Виконкому Комінтерну Е. Тельман, він був «вище, аніж в інших капіталістичних країнах»³².

Таким чином, робітничий клас Польщі, під керівництвом свого бойового авангарду — КПП, рішуче боровся в роки світової економічної кризи проти наступу капіталу і фашизації суспільно-політичного життя країни, виступав на захист своїх соціальних і політичних прав, за повалення буржуазно-поміщицького ладу, за перемогу пролетарської революції, за соціалізм.

В. П. ЧУГАЕВ

СТАЧЕЧНАЯ БОРЬБА В ПОЛЬШЕ В ПЕРИОД ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА (1929—1933 гг.)

Резюме

В статье исследуется развитие забастовочного движения рабочего класса Польши в период мирового экономического кризиса капитализма в 1929—1933 гг. Конкретный материал подтверждает, что разрушительное влияние кризиса носило в Польше катастрофический характер. Резкое ухудшение материального положения трудящихся масс и усиление политической реакции в Польше вызывало решитель-

³¹ SA przy KC PZPR, zesp. KPP, sygn. 158/I—6, t. I, k. 42.

³² XII пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. I. М., 1933, с. 50.

ний протест рабочего класса, который под руководством КПП развернул широкую стачечную борьбу. Особенности ее были: массовость, постепенное нарастание и расширение фронта выступлений трудящихся, укрепление пролетарской солидарности, усиление влияния на подъем крестьянского и национально-освободительного движения в стране.

І. І. БЕЛЯКЕВИЧ

ГРУПИ СДКПІЛ У БОРОТЬБІ ЗА ПОЛЬСЬКІ СОЛДАТСЬКІ МАСИ В РОСІЇ (березень—червень 1917 р.)

Боротьба груп СДКПІЛ за польські солдатські маси в Росії в період мирного розвитку революції лише фрагментарно висвітлена в працях радянських істориків О. Я. Манусевича, П. О. Голуба, П. М. Калениченка, автора цієї статті, а також польських істориків Л. Гросфельда, В. Найдус, А. Заторського, В. Вжосека та інших авторів праць, присвячених більш широким темам. Джерелами для написання даної статті послужили документи, виявлені в радянських і польських архівах, публікації документів і матеріалів, спогади сучасників, а також спеціальна література.

Під час першої світової війни в російську армію було призвано понад 700 тис. поляків¹. На початку Лютневої революції на фронтах і в тиллових гарнізонах перебувало понад 600 тис. польських солдатів². Боротьба за ці маси набувала великого політичного значення. Вони могли стати резервом революції або контрреволюції, тому був небайдужим шлях, яким підуть польські солдати: разом з революцією чи проти неї. Ось чому ця вагома сила стала об'єктом уваги груп СДКПІЛ, які повсюдно створювалися в Росії після Лютневої революції. Так, в Петроградській групі налічувалося 500 чол.³, Московській — понад 100 чол.⁴, в Тульській — близько 50 чол.⁵ Групи не були численними, але у складі і керівництві їх перебували відомі і досвідчені діячі польського революційного робітничого руху, в тому числі революціонери-професіонали — вчорашні в'язні царизму, понад 3 тис. яких визволила Лютнева революція. Всього в Росії до осені 1917 р. було понад 45 груп СДКПІЛ (5 тис. чол.)⁶.

Петроградська, московська, а слідом за ними й інші польські групи СДКПІЛ вступили до більшовицьких організацій і всю свою рево-

¹ Див.: Белякевич І. І. До питання про чисельність поляків у складі російської армії під час першої світової війни. — «Вісник Львівського університету, серія історична», вип. 7. Львів, 1971, с. 50—68; Його ж. Поляки у російській армії під час першої світової війни (серпень-жовтень 1917 р.). — «Питання історії народів СРСР», вип. 15. Харків, 1973, с. 84—95.

² Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 70, оп. 2, од. зб. 569, арк. 31; Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 1318, оп. 1, од. зб. 1607, арк. 12, од. зб. 1540, арк. 627; Archiwum Akt Nowych, Warszawa, (далі — ААН), zesp. Archiwum Paderewskiego, t. 28, podteczka 2, k. 14, t. 40, p/t. 1, k. 29. Zesp. 1/30, APR 7a, k. 512.

³ «Рабочий путь», 1917, 10 (23) октябрю.

⁴ «Трубуна», N 8, 22. VII (4. VIII). 1917, с. 4.

⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 63, оп. 1, од. зб. 520, арк. 14—15, 18—19, 20—23; «Трубуна», № 2, 3 (16). VI. 1917, с. 4.

⁶ Манусевич А. Я. Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль-октябрь 1917 г. М., 1965, с. 19; Najdus W. Role w rewolucji 1917 roku. Warszawa, 1967, s. 372—375.

люційну діяльність вели під керівництвом місцевих комітетів РСДРП(б). При деяких з них, наприклад, при Петроградському і Московському, створювалися польські соціал-демократичні національні організації⁷. Вони виникали і в інших містах, де були численні групи СДКПіЛ⁸. У червні 1917 р. з метою об'єднання всіх груп СДКПіЛ був обраний керівний орган польських соціал-демократів — Виконавчий комітет груп СДКПіЛ в Росії з місцем перебування в Петрограді⁹. До складу комітету ввійшли випробувані керівники польського робітничого руху Ф. Дзержинський, Ю. Уншлихт, С. Бобинський, Ю. Лещинський, С. Будзинський, Е. Прухняк, Я. Долецький¹⁰.

Провідну роль серед цих груп відігравала найбільш численна Петроградська. Під її керівництвом були створені групи у Кронштадті і Шліссельбурзі¹¹, проводилась партійна робота серед польських робітників і солдатів у Кронштадті, Гатчині, Шліссельбурзі і Сестрорецьку; налагодилося жваве листування з польськими соціал-демократами і групами СДКПіЛ, розкиданими по всій Росії¹². Ця діяльність виходила за межі Петрограда.

Часто траплялись випадки, коли старі працівники СДКПіЛ в силу різних причин, і головне внаслідок браку досвідчених партійних кадрів, повністю переходили на роботу в партійні більшовицькі організації. Так сталося, наприклад, в Криму, де старі діячі СДКПіЛ перебували на лікуванні, або були туди направлені на роботу — Я. Тарвацький, З. Булевський, С. Новосельський, А. Слуцький, М. Пакош, Я. Кленовський, В. Екельський та ін.¹³. Активно включились в діяльність більшовиків Сибіру польські соціал-демократи, недавні в'язні царизму. Серед них слід назвати члена СДКПіЛ з 1898 р. і учасника V (Лондонського) з'їзду РСДРП, члена Іркутського комітету РСДРП В. Матушевського, членів СДКПіЛ з 1904 р. Ф. Врублевського, Ю. Пеккажа, які увійшли до складу Середньосибірського районного бюро ЦК РСДРП(б) у Красноярську¹⁴. Я. Лесневський, що входив до СДКПіЛ з 1899 р., був членом міського комітету РСДРП(б) в Єнісейську. В Усолі створив міську організацію більшовиків член СДКПіЛ з 1905 р. П. Шефер¹⁵.

До Московського комітету більшовиків входили Ф. Дзержинський, С. Будзинський, С. Бобинський¹⁶. У Пскові членом міського комітету більшовиків був член СДКПіЛ з 1904 р. З. Шеринський, Самарського губкому партії більшовиків — член СДКПіЛ з 1910 р. Ф. Венцек, Київського міськкому більшовиків — член СДКПіЛ з 1900 р. В. Ковальський, Миколаївського — член СДКПіЛ з 1899 р. Я. Копчинський-Ро-

⁷ Ленінградський партійний архів (далі ЛПА), ф. 1, оп. 1, од. зб. 7, арк. 1; Первий легальний Петербургский комітет большевиков в 1917 г. М.—Л., 1927, с. 6.

⁸ «Трубуна», № 3, 10 (23). VI, 1917, с. 4.

⁹ Prasa polska Leningradzkiego Komitetu Gubernialnego Partii. — «Dziesięc lat. 1917—1927». М., 1928, с. 37.

¹⁰ «Nasza Trybuna», Warszawa, № 2, 9. IX. 1918, s. 7.

¹¹ ЦПА ІМЛ, ф. 63, оп. 1, од. зб. 409, арк. 7; «Трубуна», № 21, 8 (21). X. 1917, с. 4.

¹² ЦПА ІМЛ, ф. 63, оп. 1, од. зб. 412, арк. 3 зв.—6, 8 зв.; од. зб. 407, арк. 2; «Трубуна», 1917, № 2, 3 (16). VI, с. 4; № 4, 17 (30). VI, с. 4; Centralny Archiwum Komitetu Centralnego PZPR, Warszawa (далі — СА КС PZPR), zesp. Wspomnienia, t. osob. 302 4, p/t. 6, k. 4.

¹³ Див.: Bielakiewicz I. I. Internacjonalisci polscy w walce o ustanowienie władzy Rad na Krymie (marzec 1917 — styczeń 1918). — «Z pola walki». Warszawa, 1967, № 3, с. 53—80.

¹⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 731, арк. 6—7, 9, 60—61; Бублев М. Сибирский Кронштадт. — «Рассказывают участники Великого Октября». М., 1957, с. 381—382; Księga Polaków uczestników Rewolucji Październikowej 1917—1920, Biografie. Warszawa, 1967, с. 659.

¹⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 717, арк. 69; од. зб. 718; арк. 66—67.

¹⁶ Там же, од. зб. 716, арк. 82; Хацкевич А. Солдат великих боев. Минск, 1961, с. 113.

тульський¹⁷. Таке становище склалось тоді у багатьох містах Росії. У Петрограді, багатому на досвідчені партійні кадри, членом міського комітету більшовиків був член СДКПіЛ з 1904 р. Я. Долецький. Член СДКПіЛ з 1899 р. В. Прусс входив до складу Московського районного комітету більшовиків Петрограда, а один з найстаріших діячів польського робітничого руху Б. Весоловський з березня 1917 р. був членом секретаріату ЦК РСДРП(б)¹⁸.

Члени СДКПіЛ, які служили в армії, разом з більшовиками-солдатами входили до складу Рад солдатських депутатів, використовуючи роботу в них як один з дійових засобів впливу на солдатські маси. Так, до військової секції Петроградської Ради входив діяч СДКПіЛ з 1901 р. М. Добраницький¹⁹. Членом Московської Ради солдатських депутатів, а з травня і його виконкому, був член СДКПіЛ з 1905 р. С. Моравський. В ту ж Раду входив член партії «Пролетаріат», колишній політв'язень, засуджений царським урядом на 20 років каторжних робіт, С. Кожуховський²⁰. До складу виконкому Мінської Ради входив від солдатів член СДКПіЛ С. Берсон²¹. Членом Алупкінської Ради солдатських депутатів в Криму був С. Спевак (Куницький)²², який належав до СДКПіЛ з 1905 р.

Члени СДКПіЛ і безпартійні солдати-поляки брали участь у створенні і роботі солдатських комітетів у військових частинах, розміщених на фронті та у близьких до нього гарнізонах. Головою ротного комітету однієї з фронтових частин був член РСДРП(б) з квітня 1917 р. С. Скаликевський²³. У створенні солдатських комітетів і Рад на фронті брав участь П. Борович²⁴. Членом полкового комітету Запасного автомобільного полку Південно-Західного фронту був Рейнхард²⁵. Брав участь в організації солдатських комітетів у військових частинах 8-ої армії на Південно-Західному фронті Х. Бітнер. Членом полкового комітету 35-го Інженерного полку на Румунському фронті був З. Блащик. Входив у полковий комітет Б. Бранзовський. Членом Ради солдатських депутатів від фінляндського полку на Південно-Західному фронті був К. Хилимонюк. Головою полкового комітету 142-го стрілецького полку був О. Гаєвський. До складу солдатського комітету 39-ої артилерійської бригади і Ради солдатських депутатів у Карсі входив Я. Глязер, який вступив у партію більшовиків у 1917 р. Головою полкового комітету 17-го Сибірського стрілецького полку і членом Ради солдатських депутатів 12-ї армії був член СДКПіЛ з 1911 р. С. Глинський. Членом, а потім головою солдатського комітету у 1-му Сибірському механізованому артилерійському дивізіоні був варшавський робітник Л. Гонтарчик²⁶. Головою полкового комітету 18-го автомобільного полку Особливої армії на Південно-Західному фронті був учасник Московського повстання 1905 р., член РСДРП(б) С. Грудзинський. Головою солдатського комітету 3-го Окремого дивізіону був Ю. Гжеляковський. Членом комітету 2-ї армії Західного фронту, обраним від РСДРП(б), був варшавський робітник, член СДКПіЛ з 1904 р.

¹⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 718, арк. 68 зв.; од. зб. 727, арк. 107; од. зб. 729, арк. 176—179; «Księga Polaków...», s. 443—444.

¹⁸ Первый легальный Петербургский комитет большевиков в 1917 г., с. 235; ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 717, арк. 135—136 зв.; ф. 124, оп. 1, од. зб. 1473, арк. 5 зв.; ф. 70, оп. 2, од. зб. 727, арк. 123—129.

¹⁹ «Księga Polaków...», s. 186.

²⁰ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 717, арк. 83, 86.

²¹ Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. Документы и материалы, т. 1. Минск, 1957, с. 344.

²² Księga Polaków...», s. 847.

²³ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 718, арк. 7.

²⁴ Там же, од. зб. 727, арк. 75.

²⁵ СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, t. osob. 8309, p/t 4, k. 2.

²⁶ «Księga Polaków...», s. 80, 82, 109, 137, 241, 261, 263, 272.

Ф. Гжельшак (Гжегожевський). Членом полкового комітету лейбгвардії Преображенського полку був О. Гулевич. До полкового комітету був також обраний Ю. Янчак. Член СДКПіЛ з 1914 р. Ю. Егерський був організатором і головою батальйонного комітету і заступником голови полкового комітету 213-го піхотного полку. Головою дивізіонного солдатського комітету і членом корпусного комітету був М. Козловський. Солдат 24-го Фінляндського полку А. Кунявський був членом солдатського комітету у 4-му Кавалерійському корпусі. Л. Ласс входив до солдатського комітету 18-го Туркестанського стрілецького полку²⁷.

Наведені приклади не є вичерпними, однак і вони підтверджують масову участь членів СДКПіЛ, а також ряду революційно настроєних безпартійних у той час польських солдатів у створенні та діяльності полкових комітетів та перших Рад солдатських депутатів. Багато молодих, ще незагартованих польських інтернаціоналістів проходили в Радах першу школу, збагачуючись досвідом революційної роботи в масах.

Ведучи разом з партією більшовиків і під її керівництвом боротьбу за маси, групи СДКПіЛ організовували збори, мітинги і демонстрації польських робітників і солдатів у Росії на підтримку революції і на знак солідарності з російськими робітниками. У березні-червні 1917 р. у Петрограді, Москві і багатьох інших промислових містах досить часто проводились мітинги польських робітників і солдатів. Так, у Петрограді 16 березня відбулось кілька зборів²⁸. 17 березня — мітинг, на якому було прийнято звернення до польських робітників і солдатів у Росії. Воно заклиало їх продовжувати революційну боротьбу до переможного кінця разом з російським пролетаріатом²⁹, 25 березня відбувся мітинг: «Російська революція і визволення народів». На ньому були присутні понад тисячу чоловік. Учасники мітингу звернулися з дружнім привітанням до російських революційних робітників і солдатів і обіцяли їм повну підтримку у здобутті остаточної перемоги³⁰.

Така ж ситуація склалася і у Москві. Один із мітингів польських робітників і солдатів стихійно перетворився тут на масову демонстрацію. Перед трудящими виступив Ф. Дзержинський. Він привітав Лютневу революцію як «прелюдію до загальної Великої Революції за ліквідацію злочинної війни, встановлення братерства народів, ліквідацію всякої експлуатації і пригноблення, за світлі ідеали соціалізму»³¹. 18 березня відбувся новий мітинг, який зібрав сотні людей. 25 березня в демонстрації московського пролетаріату брало участь близько 6 тис. польських солдатів і робітників³². Протягом наступних двох місяців у Москві відбулося ряд зборів і мітингів польських робітників і солдатів, присвячених обговоренню питань, що висувалися революцією³³.

Активно брали участь польські трудящі у зборах, мітингах і демонстраціях, які відбувалися у багатьох інших містах Росії, зокрема в Саратові, Шліссельбурзі, Феодосії, Тулі, Гатчині, Кронштадті, Ростові-на-Дону, Києві, Пскові, Миколаєві, Тамбові, Краматорську, Харкові, Мінську, Каменському, Константиновці, Кременчуку³⁴ та ін.

²⁷ «Księga Polaków...», s. 288, 294, 295, 329, 330, 350, 448, 468, 486.

²⁸ «Promień», № 1 (12), 31. III (13. IV). 1917, s. 11.

²⁹ «Jedność Robotnicza», № 2, 18 (31). III. 1917, s. 4; «Promień», № 1 (12),

31. III (13. IV). 1917, s. 1.

³⁰ «Promień», № 1 (12), 31. III (13. IV), 1917, s. 11.

³¹ «Trybuna», № 3, 10 (23). VI. 1917, s. 4.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ «Trybuna», 1917, № 2, 3 (16). VI, s. 4; № 3, 10 (23). VI, s. 4; № 5, 24. VI. (7. VII); «Jedność Robotnicza», 1917, № 1, 12 (25). III, s. 3—4; № 11, 21. V (3. VI), s. 5—6; № 12, 28. V (10. VI), s. 6.

Групи СДКПіЛ допомагали створювати польські робітничі і солдатські революційні клуби. Один з них (30 березня) — у Москві. Клуб ставив своїм завданням проводити роз'яснювальну роботу серед широких мас поляків, що перебували в Росії, включаючи і солдатів, «демократично і революційно настроєних, а також залучаючи їх до активної участі у революційній роботі та боротьбі»³⁵. Подібні клуби пізніше були створені у ряді інших міст, зокрема, Саратові, Петрограді, Одесі.

Разом з місцевими більшовицькими організаціями групи СДКПіЛ брали участь у численних демонстраціях, залучаючи в свої ряди широкі маси польських трудящих і військовослужбовців. Вони були разом з російським пролетаріатом під час святкування перемоги революції³⁶, захисту австрійського соціал-демократа Ф. Адлера, засудженого австрійськими властями до смертної кари³⁷, урочисто відзначали 1 травня³⁸ тощо. У першотравневих лозунгах груп СДКПіЛ польські робітники і солдати закликалися до солідарності і спільної боротьби разом з російським пролетаріатом проти буржуазії. «Тепер, коли ми працюємо біля одного верстата з російськими братами, — говорилося у зверненні петроградської групи, — наше місце в одних з ними рядах, під прапором партії революційного пролетаріату, під прапором РСДРП(б)»³⁹.

Польські соціал-демократи вели друковану агітацію та пропаганду рідною мовою. Велику роль у цьому відіграла газета «Трибуна», яка несла слово більшовицької правди в широкі маси польських робітників і солдатів, правильно орієнтуючи їх у подіях, які розгорталися в Росії, і організуючи маси на підтримку політичної лінії більшовицької партії⁴⁰. Польські соціал-демократи неодноразово виступали на сторінках більшовицьких газет «Правды», харківського «Пролетария» і київського «Голоса соціал-демократа»⁴¹ та ін.

У період переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну В. І. Ленін звернув виняткову увагу на роботу в армії. 27 квітня 1917 р. у доповіді про поточний момент і про ставлення до Тимчасового уряду на Петроградській загальноміській конференції РСДРП(б) В. І. Ленін з усією притаманною йому енергією говорив, що «не можна спиратися на революційну масу, поки ми не роз'яснимо солдатам або несвідомим масам значення лозунга «геть війну»⁴². В статті «Уроки кризи», написаній 22 квітня, В. І. Ленін вимагав від робітників Петрограда віддати всі сили справі освічення відсталих, масового, товариського безпосереднього (не тільки мітингового) зближення з кожним полком...»⁴³. Партія приступила до будівництва системи армійських організацій більшовиків⁴⁴.

Відгукуючись на заклик партії, польські соціал-демократи розгорнули роботу в армії і насамперед серед солдатів-поляків. Особливо активно працювала московська група СДКПіЛ, яка брала участь у діяльності Військової організації Московського комітету більшовиків.

³⁵ «Promień», № 2, 8 (21). IV. 1917, s. 4.

³⁶ «Донецкий пролетарий», Луганск, № 3, 1917, 3 (16) июня, с. 4; «Jendość Robotnicza», № 3, 25. III (7. IV). 1917, s. 4.

³⁷ «Trybuna», № 2, 3 (16). VI. 1917, s. 4.

³⁸ «Правда», № 38, 1917, 22 апреля (5 мая); «Trybuna», № 4, 17 (30), s. 4.

³⁹ Redakcja zbioru dokumentów do historii stosunków Polsko-Radzieckich. Instytut Krajów Socjalistycznych PAN. Warszawa, (dalej — RZD),teczka maj-sierpień 1917, dok. 1.

⁴⁰ Słisz A. Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915—1919). Warszawa, 1968, s. 158—167; Манусевич А. Я. Вказана работа, с. 171—178.

⁴¹ Див.: «Правда», 1917, 9 (23) мая; «Пролетарий», 1917, 27 апреля (10 мая); «Голос соціал-демократа», 1917, 27 июня (10 июля).

⁴² Ленин В. И. Полн. собр. соч., с. 31, с. 243.

⁴³ Там же, с. 243.

⁴⁴ Див.: Минц И. И. История Великого Октября. М., 1968, с. 449—456.

27 квітня Ф. Дзержинський очолив спеціальну комісію по створенню Червоної Гвардії в Москві⁴⁵. За даними О. Хацкевича, Ф. Дзержинський, виконуючи партійне доручення, виступав перед солдатами⁴⁶. 30 квітня з доповіддю про війну він виступав також перед польськими військовослужбовцями в московських майстернях важкої осадної артилерії, серед яких, за словами самого Ф. Дзержинського, було багато соціал-демократичних елементів, які просили регулярно надсилати людей з доповідями. Поляки уже мали в майстернях свою організацію. Було вирішено у майбутньому проводити збори щонеділі⁴⁷.

Московська група СДКПіЛ велику увагу звертала на агітаційно-пропагандистську роботу. В одній із її декларацій вказувалося: «Завданням поточного моменту в справі організації солдатів вважаємо створення солдатських груп і тісний зв'язок з місцевими партійними організаціями. Звертаємо увагу наших товаришів у всій Росії на величезне значення цієї роботи». Група висловлювала впевненість, що «солдати поляки мають усі дані стати рішучим противником кривавої різни, вірними союзниками революційних робітників у боротьбі за мир» і що «націоналістична фразеологія російських і польських націоналістів не може мати у них відгуку»⁴⁸. Московська, а за нею й інші групи СДКПіЛ почали створювати в російських військових частинах польські солдатські групи, тісно зв'язані з місцевими більшовицькими організаціями. Із звіту московської групи СДКПіЛ видно, що уже на самому початку її існування при Військовій організації більшовиків була «в стадії організації» польська солдатська секція⁴⁹. Військове бюро при Московському комітеті більшовиків подавало всебічну допомогу у пропагандистській діяльності цієї групи. Так, лише за сорок днів травня і червня 1917 р. Військове бюро при Московському комітеті більшовиків надіслало у діючу армію декілька сотень примірників польських газет та брошур⁵⁰.

До середини травня остаточно завершилось оформлення Військової організації при ЦК РСДРП(б). До складу її керівництва у числі досвідчених партійних працівників і представників армії незабаром увійшов поляк капітан І. Дзевалтовський-Гінтовт, голова полкового комітету гвардії гренадерського полку, який представляв Південно-Західний фронт⁵¹. Чимало польських соціал-демократів, що служили в армії, активно працювали у військових організаціях більшовиків, створених на фронтах, у з'єднаннях і частинах діючої армії. Так, уже згаданого голову полкового комітету 17-го Сибірського стрілецького полку С. Глиньського обрали делегатом конференції військових організацій більшовиків 12-ї армії і водночас членом бюро Військової організації РСДРП(б) цієї ж армії, яка входила до складу Північного фронту⁵².

У військовій організації більшовиків активно працював О. Грасс-Вронський, член СДКПіЛ з 1905 р.⁵³ Після повернення з емігра-

⁴⁵ Шатагин Н. Организация и строительство Советской Армии в 1918—1920 гг. М., 1954, с. 9.

⁴⁶ Хацкевич А. Вказана праця, с. 126.

⁴⁷ СА КС PZPR, zesp. 60, t. 3, poz. 15.

⁴⁸ «Социал-демократ», 1917, 1 (14) апреля; «Трубуна», № 3, 10 (23). VI. 1917, с. 4.

⁴⁹ «Трубуна», № 3, 10 (23). VI. 1917, с. 4.

⁵⁰ Див.: От февраля к октябрю в Москве. Сборник статей, воспоминаний, документов, вып. 1. М., 1923, с. 288.

⁵¹ Подвойский Н. Военная организация ЦК РСДРП (большевиков). Военно-революционный комитет 1917 г. — «Крымская летопись». М., 1923, № 6, с. 65—66; Голуб П. Партия, армия и революция. М., 1967, с. 78.

⁵² «Księgo Polaków...», s. 263.

⁵³ ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 417, арк. 3.

ції у Петроград з групою В. І. Леніна він працював деякий час у Петрограді і Кронштадті разом з Ю. Уншлихом, К. Циховським і З. Фабержевичем. У травні 1917 р. О. Гранаса направили у розпорядження ЦК РСДРП(б)⁵⁴. З цього приводу він писав: «Товариш Свердлов напав мене для керівництва партійною роботою в 12-й армії і редакції «Окопной правды»⁵⁵. Протягом кількох місяців на фронті цієї армії я керував нашою (більшовицькою. — *Ів. Б.*) військовою організацією (Венден, Латвія), редагував і видавав «Отклики Правды», а згодом був співредактором «Окопной правды», спочатку з тов. Нахімоном і Васильєвим, а пізніше з тов. Глущенком»⁵⁶. Як секретар більшовицької організації при 12-й армії О. Гранас мав стосунки з Я. М. Свердловим, О. Д. Стасовою, Б. Весоловським і Н. К. Крупською⁵⁷. Водночас він був головою бюро Військової організації соціал-демократії Латвії в 12-й армії.

У Військовій організації партії більшовиків активно працював також Ф. Гжельщак-Гжегожевський, варшавський слюсар, член СДКПіЛ з 1905 р.⁵⁸ Призваний на військову службу в 1914 р., він рядовим воював на фронтах першої світової війни, проводив революційну роботу серед солдатів, брав активну участь у Лютневій революції, був делегатом I з'їзду армій Західного фронту у квітні 1917 р., потім — з'їзду 2-ї армії, на якому був обраний членом армійського комітету. В армійському комітеті цієї армії Ф. Гжельщак «був головою фракції більшовиків»⁵⁹ і фактично одним з керівників всієї більшовицької роботи в 2-й армії⁶⁰.

Ряд військовослужбовців-поляків, членів СДКПіЛ, які працювали у більшовицьких організаціях військових підрозділів, були учасниками Всеросійської конференції фронтових і тилкових військових організацій РСДРП(б), яка проходила з 29 червня по 6 липня 1917 р. у Петрограді. Крім згаданих раніше О. Гранаса і Ф. Гжельщака, делегатом конференції від м. Пскова був член СДКПіЛ з 1904 р. З. Шетинський⁶¹ від Московського гарнізону — член СДКПіЛ з 1912 р. С. Будзинський та більшовик з 1902 р., член солдатського комітету бригади інженерних військ Б. Арцишевський⁶². Наведені дані, мабуть, не охоплюють всіх військовослужбовців-поляків, які брали участь у військовій роботі партії більшовиків в армії та були делегатами конференції.

Групи СДКПіЛ вели роботу і в полках Польської стрілецької дивізії, сформованої після Лютневої революції і яка дислокувалась на Україні. Антивоєнну агітаційно-пропагандистську роботу серед польських солдатів 1-го полку, розквартированого в Києві, разом з більшовиками вели і члени СДКПіЛ — І. Фіалек, К. Следовський, Я. Кочмарек та ін.⁶³ Під впливом цієї роботи в полках дивізії загострились

⁵⁴ Там же, арк. 6.

⁵⁵ «Окопная правда» — орган організації більшовиків при 12-й армії і російської секції при Ризькому комітеті соціал-демократії Латиського краю. Газета виходила з 17 травня до 12 липня 1917 року.

⁵⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 417, арк. 6.

⁵⁷ Там же. Цікаво зазначити, що О. Гранас був згодом рекомендований в Товариство старих більшовиків Я. Ганецьким, Ю. Уншлихтом і Н. К. Крупською. (Див. ЦПА ІМЛ, ф. 124, оп. 1, од. зб. 417, арк. 17, 18, 20).

⁵⁸ Там же, од. зб. 522, арк. 3. Ф. Гжельщак був делегатом V з'їзду РСДРП(б). (Див. там же, арк. 4).

⁵⁹ Там же, арк. 4 зв.

⁶⁰ Grzelszczak-Grzegorzewski. Autobiografia. — «Z pola Walki», 1958, N 2, s. 179—180.

⁶¹ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 718, арк. 68 зв.

⁶² Чиненков І. Пережитое. — Рассказывают участники Великого Октября. М., 1957, с. 206. «Księga Polaków...», s. 35.

⁶³ Див.: Белякевич І. І. Перша польська стрілецька дивізія на Україні (1917). — «Український історичний журнал», 1972, № 1, с. 50—59.

стосунки між солдатами і старшими офіцерами. Солдати вимагали рівних прав з ними, кращого ставлення тощо⁶⁴. Настрої революційних солдатів дивізії висловив у виступі на з'їзді делегатів дивізії, який проходив з 14 по 30 квітня 1917 р., представник 1-го лінійного полку К. Юзвяк. Він запитував, «чому в польській дивізії солдат поляк не має того, що має російський солдат?». Висловлюючись за право створення в полках солдатських комітетів, К. Юзвяк закінчив виступ словами солідарності з російськими революційними солдатами: «Ми разом з ними страждали, разом будемо жити вільними»⁶⁵.

Активно вела революційну роботу в Белгородському польському запасному полку більшовицька організація, яка об'єднала навколо себе великий революційний солдатський актив, під впливом якого перебував полковий та інші комітети. Головою тут був колишній токар, молодший унтер-офіцер, член СДКПіЛ з 1905 р. і РСДРП(б) з 1917 р. А. Ціхоньський, секретарем — солдат С. Зелінський. До складу партійної організації входили солдати Ч. Гузовський, Б. Поплавський, С. Поповський, С. Чарнецький, А. Шейко, прапорщик В. Дашкевич та ін.⁶⁶

Особливе значення в боротьбі груп СДКПіЛ за польські солдатські маси мали активні, послідовні виступи польських соціал-демократів проти створення в Росії окремої польської армії. Ці проекти виникли в польських реакційних колах і були підтримані ставкою верховного головнокомандуючого і російським генералітетом. Здійснення плану створення польської армії шляхом переведу польських солдатів з російських полків в особливі польські частини, паралельно мало й іншу мету — ізолювати польських солдатів від впливу революційного процесу, який розвивався у той час в армії⁶⁷. Ці плани викликали протидію груп СДКПіЛ, які справедливо вважали, що польські формування, що перебували під контролем польського і російського реакційного командування, можуть стати сліпим зняряддям в їх руках і можуть бути використані проти революційного руху. У зв'язку з цим групи СДКПіЛ спрямували свої зусилля на викриття задумів польської і російської контрреволюції.

Значний внесок у цю боротьбу зробила петроградська група СДКПіЛ. Вона скликала ряд мітингів, на яких приймалися відповідні резолюції. Так, на одному з них — 16 квітня 1917 р. — в резолюції висловлювався рішучий протест проти «всяких спроб створення польської армії». Резолюція закликала негайно розгорнути широку революційну агітацію серед солдатів-поляків, створюючи в усіх бойових з'єднаннях польські солдатські революційні клуби, як центри боротьби спільно з російськими товаришами проти «всяких спроб контрреволюції». Резолюція закінчувалася словами: «Геть мілітаризм! Хай живе міжнародна солідарність пролетаріату! Хай живе свобода народів! Хай живе соціалізм!»⁶⁸.

23 квітня Ю. Уншлихт, повідомляючи московську групу СДКПіЛ про роботу по мобілізації громадської думки проти польських форму-

⁶⁴ AAN, zesp. 1/30, APR Ic; CA KC PZPR, zesp. 392, t. 2. k. 144.

⁶⁵ AAN, zesp. 1/30, APR Ic.

⁶⁶ Гаврысь Б. Из истории польского революционного полка. — О мужестве, о подвигах, о славе. Горький, 1960, с. 16; «Księga Polaków...», s. 147, 177, 300—301, 971—972; CA KC PZPR, zesp. Wspomnienia, t. osob. 9329, t. 1, k. 52—53, 113. Див.: Белякевич І. І. Революціонування Белгородського польського запасного полку (лютий-травень 1917 р.). — «Питання нової та новітньої історії», вип. 14, Київ, 1972, с. 23—33; Його ж. Полковий комітет і солдати більшовики — організатори революційної боротьби проти реакції у Белгородському польському запасному полку (травень—липень 1917 р.). — «Українське слов'янознавство», вип. 6. Львів, 1972, с. 44—62; Його ж. Белгородський польський запасний полк в дні липневої кризи 1917 р. — «Питання нової та новітньої історії», вип. 15. Київ, 1972, с. 34—47.

⁶⁷ AAN, zesp. 11/14, dział 11, t. 62, k. 29.

⁶⁸ «Promień», № 5, 6 (19). V. 1917; № 6, 20. V (2. VI). 1917.

вань, яка велась у Петрограді, писав: «На зборах приймаємо резолюцію про польську армію. Наша група найближчим часом надішле свою резолюцію до друку»⁶⁹.

Аналогічні резолюції затверджувались зборами інших груп СДКПіЛ, зокрема, 29 квітня і 3 червня в Кронштадті. Тут було прийнято звернення до солдатів-поляків, яке засуджувало політику реакції, що намагалась «вирвати польського селянина і робітника з рядів російської революційної армії для імперіалістичних і контрреволюційних цілей». Звернення закликало солдатів-поляків «вступати в революційні ряди пролетаріату Росії»⁷⁰. 3 травня представник групи СДКПіЛ В. Мандельбаум, виступаючи на надзвичайному засіданні Петроградської Ради, заявив протест проти планів створення польської армії в Росії, «завданням якої буде придушення революційного руху в Польщі»⁷¹.

З подібною заявою виступили й інші групи СДКПіЛ. Так, 15 травня польська секція красноярської організації РСДРП(б) опублікувала звернення до солдатів-поляків, у якому викрила контрреволюційні задуми польських націоналістів, зв'язані з планами створення польської армії в Росії. 17 травня красноярська організація РСДРП(б) скликала мітинг, учасники якого висловились проти дій реакції⁷², а група солдатів-поляків з Красноярського гарнізону опублікувала звернення, закликаючи не допустити створення польських військ, а разом з російськими солдатами і робітниками «боротися проти спільного ворога — капіталізму»⁷³.

Непримириму боротьбу проти створення польської армії в Росії вела і московська група СДКПіЛ. Так, 20 травня вона організувала мітинг-протест проти планів створення польської армії⁷⁴, 25 травня — мітинг польських солдатів-інвалідів, які повністю солідаризувалися з позицією СДКПіЛ у цьому питанні, вітали її газету «Трибуну» і обіцяли їй свою підтримку⁷⁵. Московська група СДКПіЛ поширила своє звернення серед солдатів-поляків на всіх фронтах. Виступаючи проти продовження імперіалістичної війни і прикриття її брехливими «визвольними» закликами, польські соціал-демократи, слідом за більшовиками, замість лозунга постійної армії висунули лозунг загального озброєння народу⁷⁶.

Таким чином, групи СДКПіЛ, не обмежуючись викриттям контрреволюційних планів формування польської армії в Росії, на яку в однаковій мірі покладали надії і польська і російська контрреволюція, вчасно повели проти здійснення цих планів послідовну боротьбу, намагаючись втягнути в неї широкі маси солдатів-поляків.

Групи СДКПіЛ піднімали свій голос протесту на нарадах, які скликались з приводу формування польської армії. Так, в одній з них взяли участь представники Петроградської групи СДКПіЛ — Ю. Уншлихт, Б. Мендельбаум, А. Яблонський та ін.⁷⁷

Під впливом агітаційно-пропагандистської роботи груп СДКПіЛ солдати-поляки стали обережніше ставитися до закликів вступати в польську армію. Прикладом цього є поведінка солдатів-поляків 4-го Несвізького полку. У відповідь на пропозицію вступити до польської

⁶⁹ ЦПА ІМЛ, ф. 63, оп. 1, од. зб. 409, арк. 8 зв. Очевидно, йшлося про резолюцію, надруковану в № 5 «Променя».

⁷⁰ СА КС PZPR, sygn. 60/III с., poz. 39 b; «Трибуна», № 3, 10 (23). VI. 1917, с. 4.

⁷¹ «Promień», № 5, 6 (19). V. 1917, с. 2.

⁷² «Красный рабочий», 1917, 2 (15) мая, 6 (19) мая.

⁷³ Революционное движение в России в мае-июне 1917 г. М., 1959, с. 452.

⁷⁴ «Robotnik w Rosji», № 3, 7 (20). VIII. 1917, с. 6

⁷⁵ «Трибуна», № 2, 3 (16). VI. 1917, с. 4.

⁷⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 70, оп. 2, од. зб. 569, арк. 32.

⁷⁷ Белякевич І. І. З історії створення польських військових формувань у Росії напередодні I Всеросійського з'їзду військових поляків (березень-травень 1917 р.). — «Вісник Львівського університету, серія історична», вип. 3, 1965, с. 39—41.

армії вони надіслали в московську групу СДКПіЛ листа, в якому викривали наміри польської реакції обманним шляхом включити їх у польські національні частини. Вважаючи польських соціал-демократів авторитетом, солдати-поляки просили дати їм вказівку, «як вести себе зараз і в майбутньому». 15 травня солдатам було надіслано відповідь⁷⁸.

У заяві петроградської групи СДКПіЛ, названій «Загальне озброєння народу чи армія капіталу», викривались плани польської і російської контрреволюції⁷⁹. Представники цієї групи вели боротьбу проти формування польської армії і на 1-му Всеросійському з'їзді військовослужбовців-поляків, який проходив у Петрограді з 7 по 22 червня 1917 р.⁸⁰. Заклики СДКПіЛ, статті в «Трибуні» сприяли мобілізації польських робітників і солдатів проти намірів реакційних керівників з'їзду. Водночас з метою активізації боротьби за солдатів-поляків і протидії планам контрреволюції московська, а за нею й інші групи СДКПіЛ приступили до розширення і зміцнення в російських військових частинах польських солдатських груп, які працювали у контакті з місцевими більшовицькими організаціями. Московська група звертала увагу всіх членів СДКПіЛ в Росії на «величезне значення цієї роботи» і висловлювала впевненість, що «солдати-поляки мають всі дані, щоб стати вірними союзниками революційних робітників (Росії. — Ів. Б.) у боротьбі за мир»⁸¹.

14 червня петроградська група СДКПіЛ обговорила на своєму засіданні питання про роботу серед солдатів-поляків. У резолюції вказувалось на необхідність енергійного проведення серед них роз'яснювальної роботи⁸². Про велику увагу петроградської групи СДКПіЛ до цих питань згадує член СДКПіЛ з 1907 року Катус-Янковський⁸³.

Заклики СДКПіЛ до боротьби проти задумів реакції, звернуті до солдатів-поляків, мали відгук. Про це свідчать численні мітинги протесту проти формування польської армії, прийняті на них резолюції⁸⁴, нарешті, антивоєнні виступи в 1-й Польській стрілецькій дивізії, відправленій на фронт для участі у літньому наступі 1917 р.⁸⁵.

Підсумовуючи, треба сказати, що, починаючи від повалення самодержавства і до завершення мирного періоду революції в Росії, групи СДКПіЛ вели серед солдатів-поляків широку багатогранну роз'яснювальну роботу, подібну тій, які вели більшовики серед солдатських мас, намагаючись протиставити націоналізму польської реакції пролетарський інтернаціоналізм і класову солідарність польських солдатів з російськими революційними робітниками і солдатами. Боротьба груп СДКПіЛ за польські солдатські маси дала позитивні наслідки

⁷⁸ ЦПА ІМЛ, ф. 63, оп. 1, од. зб. 409, арк. 10—11 зв.

⁷⁹ «Промієн», № 5, 6 (19). V. 1917; «Dziennik Petrogradzki», 16 (29). V. 1917.

⁸⁰ Див.: Белякевич І. І. Боротьба польських революційних сил проти реакції на I Всеросійському з'їзді військовослужбовців — поляків. — «Велика Жовтнева соціалістична революція та її міжнародне значення». Тези доповідей та повідомлень республіканської міжвузівської наукової конференції 20—24 жовтня 1967 р., с. 125—130.

⁸¹ «Трибуна», № 3, 10 (23). VI. 1917, с. 4.

⁸² Ibidem.

⁸³ СА КС PZPR, zesp. Wspomnienia, t. osob. 3024, p/t. 6, k. 4, p/t. 8, k. 1.

⁸⁴ «Правда», 1917, 13 (26) июня; AAN, zesp. 1/30, APR 3с, s. 7; «Трибуна», 1917, № 2, 3 (16). VI, № 3, 10 (23). VI; «Dziennik Petrogradzki», 1917, 3 (16). VI, 4 (17). VI, 5 (18). VI, 6 (19). VI, 8 (21). VI.

⁸⁵ Див.: Белякевич І. І. Антивоєнні виступи в 1-й Польській стрілецькій дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 року. — «Українське слов'янознавство», вип. 1, Львів, 1970, с. 39—54; Zatorski A. *Zożnierz dywizji strzelców polskich wobec rewolucji rosyjskiej (marzec-lipiec 1917 r.)*. — «Z dziejów stosunków polsko-radzieckich». Studia i materiały, tom 1. Warszawa, 1965, s. 5—27.

і в значній мірі сприяла зриву планів польської і російської контрреволюції сформувати в Росії окрему польську армію, як сліпе знаряддя в руках реакції.

И. И. БЕЛЯКЕВИЧ

ГРУППЫ СДКПиЛ В БОРЬБЕ ЗА ПОЛЬСКИЕ СОЛДАТСКИЕ МАССЫ В РОССИИ

(март—июнь 1917 г.)

Резюме

Широко используя разнообразные источники на русском и польском языках, в том числе архивные документы, хранящиеся в Москве, Ленинграде и Варшаве, опубликованные материалы и воспоминания современников, прессу, автор раскрывает борьбу групп социал-демократии Королевства Польского и Литвы в период мирного развития революции за привлечение солдат-поляков, служивших в русской армии, на сторону революции.

В статье также показано тесное сотрудничество групп СДКПиЛ с большевиками по вопросу военной работы среди солдат.

С. І. СИДЕЛЬНИКОВ

БУХАРЕСТСЬКИЙ З'ЇЗД БОЛГАРСЬКИХ РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ 29 КВІТНЯ—4 ТРАВНЯ 1872 р.

Восени 1870 р. закінчилося організаційне оформлення Болгарського революційного центрального комітету (далі — БРЦК) з центром у м. Ловеч. Його ідеологом, творцем і керівником був великий болгарський революційний демократ В. Левський. Зусиллями Ловецького БРЦК до весни 1872 р. в Болгарії було створено близько 90 місцевих революційних комітетів і понад 60 революційних груп, які склалися з селян, представників міської дрібної буржуазії, робітничого класу, що народжувався, і революційно настроєної інтелігенції. У своїй діяльності вони керувалися революційно-демократичною програмою визволення Болгарії, сформульованою в Уставопроекті та інших документах, написаних В. Левським.

На протипагу Ловецькому Бухарестський БРЦК не відіграв скільки-небудь значної ролі в практичному керівництві революційним рухом не тільки в Болгарії, але й в еміграції, через гостру внутрішню боротьбу різних течій. Центром об'єднання революційної еміграції була газета «Свобода», що видавалася Л. Каравеловим, який одночасно був і головою Бухарестського ЦК¹.

Таке становище в революційному русі болгарського народу постійно викликало занепокоєння В. Левського, Л. Каравелова та інших діячів революційного руху. У зв'язку з цим влітку 1871 р. за ініціативою В. Левського між Ловецьким і Бухарестським ЦК почалися переговори, які й привели до скликання Бухарестського з'їзду революціонерів, що являв собою одну з найбільших подій в історії БРЦК.

До 30-х років ХХ ст. автори всіх праць з історії Болгарії обмежувалися коротким згадуванням про ці події. Лише в 1938 р. було опубліковано статтю А. Бурмова², в якій вперше стисло викладена

¹ «Свобода». Вестник политически и книжевни. Букурещ. Год II, 13. II. 1871, бр. 7, с. 56.

² В історичній літературі є безліч суперечних точок зору з питань про час і мету цієї поїздки. Найбільш обгрунтованою є точка зору, висунута А. Бурмовим і Ів. Унджиевим (див.: Бурмов А. Към историята на Ловчанския революционен комитет. — Сб. «Ловеч и ловчанско», кн. VII. София, 1938, с. 195; Унджиев Ив. Васил Левски. Биография, София, 1947, с. 267—268.

історія скликання і роботи з'їзду БРЦК. Проте в цій дуже цінній і цікавій статті, яка була опублікована в період панування фашизму в Болгарії, майже не порушувалися питання ідеологічної боротьби.

У даній роботі ставиться завдання детально розглянути історію підготовки і скликання з'їзду, уточнити його склад і дослідити ідеологічну боротьбу, що розгорнулася на з'їзді при виробленні програми і статуту БРЦК.

Початком переговорів про підготовку Бухарестського з'їзду треба вважати таку замітку: «Від редакції. Пану В. Левському в Болгарії: як-що наша газета потрапить до ваших рук і якщо Ви прочитаєте декілька цих рядків, то ми просимо Вас поспішити побачитися з нами в Бухаресті. Ви повинні зробити це заради загального блага»³. У зв'язку з цією заміткою слід розглядати поїздку до Бухареста помічників В. Левського по Ловецькому ЦК П. Луканова та І. Драсова. У нас немає точних і неспростовних даних про мету і час цієї поїздки. Проте аналіз джерел дає змогу твердити, що вона була зроблена В. Левським і його послідовниками наприкінці березня — початку квітня 1871 р. для погодження ряду питань революційного руху з Л. Каравеловим та його групою⁴. Судячи з дальшого ходу подій, ця поїздка не дала позитивних результатів.

Весною 1871 р. В. Левський одержав анонімного листа від буржуазного крила еміграції (Левський вважав, що авторами були Р. Гриблев (Д. Попов), Т. Райнов, Г. Живков та ін. — С. С.), в якому його звинувачували в небажанні погодити діяльність революційних комітетів в Болгарії з еміграцією. Автори листа пропонували Левському прибути до Валахії, зробити звіт перед ними про свою діяльність⁵. У листі-відповіді від 20 червня 1871 р. Левський офіційно запропонував скликати збори представників внутрішньої організації і еміграції для обговорення спірних питань⁶. Спочатку він радив скликати їх не в еміграції, куди його одного запрошували емігрантські діячі, а в Болгарії, де знаходився центр всього революційного руху.

Після прийняття Уставопроєкту 29 вересня 1871 р. В. Левський вислав два примірники цього документу Д. Х. Попову в Турну-Мегурелі для передачі їх Л. Каравелову і Д. Ценовичу, щоб вони надрукували його в друкарні Л. Каравелова⁷. 25 листопада 1871 р. В. Левський повідомив Д. Попова, що йому та Ангелу Киичеву від імені БРЦК в Болгарії доручено вести переговори з Л. Каравеловим з усіх питань підготовки з'їзду болгарських революціонерів⁸. Доручення збіглося за часом з карантинном, установленим турецькими властями на р. Дунай, що перешкодило виконати його взимку 1871—1872 рр.⁹

Такі обставини примусили Левського шукати інші шляхи. Про це свідчать такі факти: 31 грудня 1871 р. він у листі Д. Попову сповістив про швидке прибуття до нього С. Младенова і двох інших відданих справі революціонерів¹⁰. С. Младенов, що жив постійно в Турну-Мегурелі, був досвідченим конспіратором і довіреним кур'єром Левського,

³ Бурмов А. Поправки и добавки към изданите от Д. Т. Страшимиров документи за Васил Левски. «Българска Мисъл», кн. 7—8. София, с. 10—13.

⁴ Страшимиров Д. Т. Васил Левски. Живот, дела, извори, т. 1, Извори. София, 1929 (далі — ДТС, Васил Левски., с. 58—63).

⁵ Там же, с. 77—78.

⁶ ДТС. Васил Левски., с. 85—86.

⁷ Там же, с. 525—526; 530—531. Обретенов Н. Спомена за българските въстания увод и редакция на проф. М. Арнаудов. София, 1942, с. 145. Окръжен народен музей «Баба Тонка» — Русе (далі — ОНМ — «Баба Тонка», № 192, л. 1—2).

⁸ ДТС, Васил Левски., с. 87—88.

⁹ Унджиев И. Васил Левски., с. 488.

¹⁰ ДТС. Васил Левски., с. 92—94, 97, 99—103, 108—110

виконував найбільш складні доручення по підтримці зв'язку між Ловецьким ЦК і Д. Поповим. Не виключена можливість, що через нього він послав якісь документи для Л. Каравелова та його групи, які не дійшли до нас. Одночасно Д. Попов турбувався про переправу в Болгарію послідовника П. Хитова К. Паскова, який 10 січня 1872 р. вже був в Болгарії. З ним, очевидно, були переправлені і документи для Левського.

Хоча картина переговорів нам не цілком зрозуміла, але аналіз джерел показує, що до початку січня 1872 р. вже було вирішено питання про скликання з'їзду не в Болгарії, як передбачав Левський раніше, а в Бухаресті. 1 січня 1872 р. Каравелов звернувся до члена революційного комітету в Пloedшти Р. Гриблева з проханням підготувати паспорт для Левського. В свою чергу, Левський у січні 1872 р. на засіданні Троянського революційного комітету повідомив про скликання з'їзду в Бухаресті¹¹, а при поверненні в Ловеч 10 січня 1872 р. звернувся з листами до П. Хитова і Ф. Тотю. В них він повідомляв, що найближчим часом в Бухаресті відбудеться з'їзд революціонерів, де кожен зможе висловити свою точку зору з питань про дальший розвиток революційного руху. Він посилав їм текст Уставопроекту і просив дати на нього свої зауваження.

16 січня 1872 р. Левський надіслав листи Слівенському, Карловському та ряду інших комітетів. Він уперше повідомив про необхідність виділення кожним місцевим революційним комітетом свого делегата на наступний з'їзд або передачі свого мандата одному з делегатів від Болгарії. В цих і наступних листах точний строк скликання з'їзду ще не називався. У великому листі Орханійському комітету від 29 січня 1872 р. Левський уже орієнтовно намічав строки його роботи через 30—40 днів¹². В цьому і наступних листах-інструкціях комітетам по виборах делегатів і особисто делегатам він докладно виклав мету наради. Згідно з роз'ясненням Левського, необхідно було 1) Заслухати представників з місць, обговорити загальне становище в болгарському визвольному русі і визначити шляхи його дальшого розвитку; 2) Розглянути загальне становище на Балканах і в Європі для визначення зовнішньополітичної обстановки; 3) Обрати БРЦК¹³. В листах, написаних у березні—на початку квітня 1872 р., уже давалися конкретні інструкції делегатам про те, які документи вони повинні мати, коли і якими шляхами прибувати до Бухаресту¹⁴. Сам Левський 20 лютого 1872 р. виїхав із Ловеча і зробив велику подорож по Південній і Центральній Болгарії, що тривала до 22 березня. В ході поїздки Левський перевіряв роботу діючих революційних комітетів, створював нові. Одночасно давав практичні вказівки щодо ведення всієї роботи по підготовці до з'їзду. В деякі райони із спеціальними дорученнями направлялися А. Кинчев, В. Йонков, С. Младенов¹⁵.

Наприкінці лютого 1872 р. за дорученням Левського А. Кинчев виїхав із Ловеча через Шумен, Тирново і Русе в Бухарест для підготовки з'їзду революціонерів. До його прибуття в Русе склалося дуже напружене становище. Перед цим у місто прибув колишній складач друкарні «Свобода» Стоян Пенев, що став турецьким інформатором. Для попередження провалу русенський комітет вирішив його ліквідувати. В ніч на 1 березня 1872 р. Г. Ікономов убив зрадника і за допо-

¹¹ ДТС. Васил Левски., с. 104—107.

¹² Там же, с. 92—114.

¹³ Там же, с. 110—121; БИА—НБКМ, ф. 479, л. 1—2.

¹⁴ Там же. Васил Левски., с. 99—100. Окръжен державен архив В. Търново, ф. 54, Ш, 3, арх. ед. 90, IV, Ів. арх. ед. 108, Унджиев Ів. Васил Левски., с. 489—498, 501, 940.

¹⁵ ОНМ — «Баба Тонка»—Русе, № 100, л. 1—3, № 102, л. 1, № 103, л. 1. «Свобода», год. 11, №№ 39—40, 43, с. 309, 316, 343—344.

могою Тонки Обретенної переправився в Гюргево. Але інші члени комітету — Н. Обретенів, Т. Кираджієв, Р. Іванов, Н. Табаков були заарештовані¹⁶.

При таких обставинах з Тирново 3 березня 1872 р. прибув А. Кинчев, де зустрівся з членом комітету Н. Секнарівим, який служив кондуктором на пароплаві «Сияр», що курсував між Русе і Гюргево. Н. Секнарів обіцяв йому допомогти в організації від'їзду до Румунії. 5 березня за допомогою революціонера Косто Стойкова Горзата він придбав квиток.

Він зміг би спокійно виїхати, якби не зрадництво чорбаджиїв П. Златева та Ів. Чорапчієва. Дізнавшись, що Кинчев збирається до Румунії, вони повідомили про це турецькій власті. Під час посадки на пароплав поліція почала вимагати від Кинчева паспорт. Останній зробив спробу втекти, але на пристані було багато людей, які чекали прибуття щойно обраного екзарха Антима Видинського, що направлявся до Константинополя. Опинившись у безнадійному становищі, Кинчев заповдів собі смерть¹⁷.

В. Левський одержав цю звістку під час подорожі по Південній Болгарії. У листі до Слівенського та інших місцевих комітетів він дав дуже високу оцінку Ангелу Кинчеву, який помер смертю справжнього патріота і «залишив ім'я своє безсмертним»¹⁸. Загибель його він пояснював недостатнім досвідом у веденні підпільної конспіративної роботи. У зв'язку з цим Левський, закликаючи революціонерів до обережності, одночасно вимагав від комітетів дальшого посилення революційної роботи. Л. Каравелов і П. Хитов, відмічаючи в А. Кинчеві якості видатного революціонера і уболіваючи за ним, також закликали народ до боротьби.

У будинку Л. Каравелова в Бухаресті з 29 квітня до 4 травня 1872 р. працював перший з'їзд болгарських революціонерів¹⁹. Публікуючи протоколи з'їзду, Д. Т. Страшимиров назвав його загальними зборами²⁰. Під цією назвою він і увійшов в історичну літературу. Ми вважаємо таку назву неточною. Збори передбачають присутність на них всіх членів тієї чи іншої організації. Тим часом більше тисячі революціонерів Болгарії були представлені лише 8 делегатами. Таке ж становище було і з еміграцією. Отже, це не були збори. Якщо враху-

¹⁶ ОНМ — «Баба Тонка», № 103, л. 1—2, № 141—243; Стоянов З. Съчинения в три тома. София, 1965, т. 2, с. 5—6, т. 3, с. 436—437; Хлебаров В., Мържърков И. Ангел Кънчев. София, 1956, с. 144—162; Ванев Г. Ангел Кънчев. София, 1957, с. 28—40, «Свобода», год. II, № 39—40, 43, 45, с. 306, 309—310, 316, 343—344, 358, 361, «Одесский вестник», № 38, 2 (14) мая 1872, с. 3; Кънчев Ангел. Юбилеен сборник по случай 100 години от героичната му смърт. София, 1972, с. 49—53, 97—109, 121—126.

¹⁷ ДТС. Васил Левски..., с. 116.

¹⁸ ДТС. Васил Левски..., с. 544—547. Протокол з'їзду вперше опубліковано І. С. Киршовським у 1927 р., а потім Д. Т. Страшимиров у 1929 р. Тому в працях, опублікованих до 1927 р. (див. Стоянов П. И. Градът Ловеч като центр на Българския централен революционен комитет, столица на Васил Левски и роден град на поборника Годор С Кирков. Ловеч, 1901, с. 29; Димитров Г. Княжество България в историческо, географическо и етнографическо отношение, ч. II, Пловдив, 1896, с. 315—324, див.: За имов Левски-дяконът. София, 1895, с. 101—128; Клиничаров Ив. Христо Ботйов. Биография, 1910, с. 363—367; Його ж, Васил Левски — дяконът. Живот и революционна дейност. София, 1923, с. 187; Його ж. Любен Каравелов. Биография, София, 1925, с. 104; Стоянов Л. Васил Левски. Апостолство. Смърт. Животописен очерк. София, 1930, с. 54) у рукописних замітках Н. Обретенної (БИА-НБКМ. ф. 122, П. В. 42, ОНМ — «Баба Тонка», № 182, л. 7). Дано помилкове датування часу його праці. Його Мітев, не дивлячись на те, що протокол зборів йому вже відомий, вважає, що з'їзд працював з 29 квітня по 16 червня 1872 р. (Мітев И. Кратка история на българския народ. София, 1951, с. 197).

¹⁹ ДТС. Васил Левски..., с. 544.

²⁰ ДТС. Васил Левски..., с. 147—148.

вати, що делегати революційних комітетів, що засідали в будинку Каравелова, прийняли програму і статут створеного тут Бухарестського БРЦК і обрали його склад, то є всі підстави для того, щоб назвати його першим з'їздом болгарської революційної партії, яка очолила боротьбу проти турецького панування.

Внутрішня революційна організація була представлена відомими діячами — В. Левський (3 голоси від Південної Болгарії), його заступник М. П. Луканов (2 голоси — Лсвеч і Троян), Ів. Драсов (10 голосів від Сливен і навколишніх комітетів), голова комітету с. Гложене В. Йонков (3 голоси — Гложене, Видраре, Голям-Извор, Тетевен, Правец, Осиковица), керівники русенського комітету Н. Обретенев та Іл. Драгостинов (1 голос — Русе, Шумен, Разград, Ески-Джумая), голова комітету в с. Лясковец М. Цонзоров (2 голоси — Тирново, Лясковец) і голова революційного комітету в м. Етрополе Т. Пеев (11 голосів — Етрополь, Орханіє, Софія і навколишні села).

Отже, 8 делегатів безпосередньо від Болгарії мали 32 мандати. Мабуть не всі болгарські делегати змогли прибути до Бухареста, тому що у листі до Л. Каравелова від 3 серпня 1872 р. Левський прохав його надіслати протокол до Болгарії, щоб надати можливість всім делегатам підписати цей важливий документ²¹.

Революційна еміграція мала 13 голосів. Її офіційними представниками були — Л. Каравелов (3 голоси — Калафат, Крайова і Турну-Северін), голова комітету в Турну-Мегуреле Д. Попов, який на з'їзді не був і його представляв член комітету А. Брашлянов²², касир Бухарестського ЦК Д. Ценович (1 голос — Бухарест) і видатні діячі, голови революційних комітетів в еміграції: І. Х. Іванов (1 голос — Болград), Д. Горов (1 голос — Гюргево), Р. Попов (1 голос — Пloedшти), І. Широков (1 голос — Александрія), В. Набоков та Т. Алтинов (1 голос — Зимнич), П. Ікономов (1 голос — Браїла), Г. Карловски та П. Манафов (1 голос — Галац), П. Йорданов (1 голос — Бекет)²³. В числі тих, що підписали протокол, були також Ол. Панов, К. Цанков, Хр. Попов, В. С. Котелські²⁴, які жили в Бухаресті. Але серед тих, що підписали протокол, відсутні імена Л. Каравелова, Іл. Драгостинова, Карловського та Манафова²⁵, названі у числі делегатів. Таким чином, еміграцію на з'їзді представляли 17 чоловік. Отже, всього на з'їзді були присутні 25 чоловік.

В перший же день роботи з'їзду було обрано комісію для складання програми і перегляду Уставопроекту БРЦК, написаного В. Левським. До комісії входили В. Левський, Л. Каравелов, прихильник поміркованого крила революційних діячів Болгарії Тодор Пеев і К. Цанков²⁶. 1—3 травня збори обговорили проекти Програми і Статуту БРЦК.

Стиль Програми і Статуту БРЦК показує, що вони були написані Л. Каравеловим. Нова Програма БРЦК, прийнята Бухарестським з'їздом, у визначенні цілей і завдань болгарської революційної партії значно відрізнялась від знаменитого Уставопроекту В. Левського. Порівняємо визначення цілей БРЦК:

²¹ Васил Левски..., с. 344—345, 550.

²² ДТС. Васил Левски..., с. 545—547. Твердження Л. Дойчева (див.: Дойчев Л. Знаменосецът на свободата, с. 1973, с. 198), що Живков був делегатом з'їзду від Гюргево, суперечить показанням джерел.

²³ Там же, с. 547.

²⁴ Там же, с. 547.

²⁵ БИА — НБКМ, п. 55, П. А. 7382, с. 2—3.

²⁶ ДТС. Васил Левски..., 545—546 (Пеев у своїх спогадах помилково стверджував, що до складу комісії входили К. Цанков, Т. Пеев, О. Панов (БИА — НБКМ, ф. 479, л. 5).

«Мета. Шляхом загальної революції зробити корінне перетворення нинішньої державної деспотично-тиранічної системи, замінивши її демократичною республікою (народним управлінням)»²⁷.

«БРЦК ставить собі за мету визволити Болгарію за допомогою революції, моральної і збройної. Форма правління майбутньої Болгарії не буде визначена до того часу, доки визволення болгар не стане фактом, що здійснився»²⁸.

Далі в ній стисло були викладені погляди Л. Каравелова, що неодноразово нами аналізувалися, з питань про створення федерації визволених від турецького панування народів за принципами повної політичної і національної рівності.

Таким чином, основні вимоги В. Левського про народну революцію і демократичну республіку замінені нечітким формулюванням про визволення Болгарії. Це була поступка Левського, який пішов на неї, щоб добитися організаційної єдності в лавах усіх активних борців за визволення батьківщини. Але це ще не означало зміни його поглядів на народну республіку. Відмова з'їзду визначити державну форму правління Болгарії до її визволення повністю задовольняли В. Левського, тому що надавала революціонерам всередині країни свободу дій у пропаганді ідей.

В статуті БРЦК, прийнятому на з'їзді, не стояло питання про Балканську республіку, яку, згідно з Уставопроектом, повинні були проголосити воеводи після початку революції²⁹. Уставопроектом передбачалися демократичні принципи обрання голови, його заступника, секретаря і касира ЦК. Всупереч цьому демократичному принципу в новому Статуті голова ЦК називався першою особою, що обирався зборами уповноважених місцевих комітетів і одержував право призначати інших членів³⁰. У зв'язку з цим, очевидно, за наполяганнями В. Левського, місцевим комітетам надавалось право обирати спеціальну комісію для спостереження за роботою ЦК. Ця комісія поряд із зборами уповноважених місцевих комітетів одержувала право в разі потреби призначати нового голову. Всі інші положення Уставопроекту увійшли до нового Статуту в дещо іншому формулюванні, але без істотної зміни їх змісту.

В останній день роботи з'їзду прийнято відставку старого ЦК, і Л. Каравелова обрано головною особою з правом обирати інших членів ЦК³¹. Вже після зборів Л. Каравелов призначив інших членів БРЦК — К. Цанкова (заступник голови), О. Панова (секретар), Д. Ценовича (касир)³². У жовтні 1872 р. Л. Каравелов і К. Цанков повідомили П. Хитова про обрання його членом Бухарестського БРЦК³³.

Оскільки в протоколі з'їзду та інших офіційних документах немає ніяких точних даних про склад Бухарестського БРЦК, навколо цього питання в історичній літературі до останнього часу йдуть суперечки.

²⁷ ДТС. Васил Левски., с. 221.

²⁸ ДТС. История на априлското въстание. Пловдив, 1907, т. 1, с. 127.

²⁹ ДТС. В. Левски., с. 224.

³⁰ Стр а ш и м и р о в Д. Т. История на априлското въстание., с. 129.

³¹ ДТС. В. Левски., с. 546—547.

³² У н д ж и е в Ив. Васил Левски., с. 508.

³³ Архив на възраждането т. 1. Документи по политическото възраждане. Под редакцията на д-р Д. Т. Страшмиров. София, 1908, с. 3—4; Обретенов Н. Спомену., с. 157—158.

Ів. Унджиев та Д. Костов, спираючись на спогади К. Цанкова, схильні включити до складу БРЦК торговця Спіро Константинова³⁴, який жив у Бухаресті, та Т. Пеева як секретаря³⁵. Н. Станев включав до складу Бухарестського БРЦК Л. Каравелова, К. Цанкова, Д. Ценовича, Сп. Константинова та П. Хитова³⁶. З ним погоджується і Димитр Косев³⁷. Д. Ценович у своїх спогадах називає себе головою БРЦК³⁸. Однак це твердження є єдиним. Воно суперечить документальним джерелам і тому цілком справедливо залишилося непоміченим у літературі.

Знов створений БРЦК 14 червня 1872 р. звернувся до всіх революційних комітетів із спеціальним листом. В ньому повідомлялося, що з'їзд уповноважених місцевих комітетів, висловлюючи волю всієї революційної організації, переглянув Уставопроект і прийняв новий Статут. Цей статут, за рішенням з'їзду, надруковано і розсилається всім комітетам, щоб вони керувалися ним в усій їх революційній роботі.

В листі зазначалося, що В. Левському доручалося очолювати з повноваженнями, дорівнюючи БРЦК, всю діяльність революційної організації в Болгарії по підготовці визволення народу. Він мав право давати вказівки комітетам особисто або через спеціально призначених осіб³⁹.

Бухарестський БРЦК видав Левському спеціальний документ, в якому визначалися його права. Всім Революційним Комітетам в селах і містах Болгарії та окремим особам наказувалося виконувати його розпорядження⁴⁰. Через день, 16 червня 1872 р., Левський написав клятву, в якій зобов'язався перед болгарською батьківщиною свято виконувати свої обов'язки і погоджувати всю діяльність з Бухарестським БРЦК та його членами⁴¹.

Бухарестський з'їзд завершив тривалу боротьбу В. Левського та інших революціонерів за створення революційної партії, яка, за висловом Д. Благоева, була «єдиною активною силою, що боролась за визволення нашого народу від турецького іга»⁴². На з'їзді було створено єдиний керівний центр революційного руху болгарського народу за своє національне визволення. На нього було покладено загальне керівництво всім революційним рухом болгарського народу як всередині країни, так і в еміграції. Тому, незважаючи на те, що у знов прийнятих Програмі і Статуті менш чітко були визначені цілі боротьби, форма державного устрою Болгарії, принципи обрання ЦК та його голови, об'єднання всіх революційних сил в єдину організацію мало велике позитивне значення для дальшого піднесення національно-визвольного руху болгарського народу. При цьому необхідно врахувати, що керівництво внутрішньою організацією в Болгарії повністю зберігалося в руках Левського та його сподвижників, світогляд яких не змінився.

³⁴ Унджиев Ів. Васил Левски., с. 960—961; Костов Д. Спіро Константинов. «ИИБ» — Л», кн. III, с. 310—311.

³⁵ Унджиев Ів. Васил Левски. София, 1957, с. 93.

³⁶ Станев Н. Васил Левски. Живот и апостолска дейност. София, 1923, с. 137—138.

³⁷ Косев Д. Лекции по нова българската история. София, 1951, с. 202.

³⁸ Спомена на Д. Ценович. Съобщава на А. Бурмов. «Известия на Българското историческо дружество». София, 1946, кн. XXI, с. 131—133.

³⁹ ДТС. В. Левски., с. 553.

⁴⁰ Там же, с. 352.

⁴¹ Там же, с. 254.

⁴² Благоев Д. Съчинения. т. I, с. 218.

**БУХАРЕСТСКИЙ СЪЕЗД РЕВОЛЮЦИОНЕРОВ
29 АПРЕЛЯ—4 МАЯ 1872 ГОДА**

Р е з ю м е

На основе тщательного изучения архивных материалов, документальных публикаций старой периодической печати, мемуарной и специальной литературы, автор всесторонне исследует процесс подготовки и ход работы первого в истории болгарского национально-освободительного движения съезда революционно-демократической партии. Бухарестский съезд завершил длительную борьбу В. Левского и других революционеров за создание единой революционной партии во главе с Бухарестским БРЦК. Поэтому, несмотря на то, что в принятых съездом Программе и Уставе менее четко были определены цели борьбы, форма государственного устройства Болгарии, принципы избрания ЦК и его председателя, объединение всех революционных сил в единую организацию имело большое значение для дальнейшего подъема национально-освободительного движения болгарского народа.

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ ДЕЯКИХ ПИТАНЬ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В НАРОДНІЙ ПОЛЬЩІ (1944—1947 рр.)

Революційні перетворення в соціалістичних країнах докладно вивчаються і досліджуються істориками. Інтерес до цього прогресивного процесу пояснюється тим, що він насичений важливими політичними подіями, відзначається великою активністю народних мас у боротьбі за дальший розвиток суспільства.

Народно-демократична революція в Польщі є складовою частиною революційного процесу, який розгорнувся в результаті боротьби Радянського Союзу, усіх прогресивних сил проти німецького фашизму. Історики-марксистичні уважно вивчають закономірності і особливості польської революції, прагнуть збагатити і розвинути марксистсько-ленінську теорію. Використовуючи марксистську методологію, дослідники об'єктивно аналізують складні процеси, якими характеризувався період становлення та зміцнення народної влади в Польщі в 1944—1948 рр.

Поряд з цим, революційні перетворення у народній Польщі не можуть не викликати зацікавлення у західних буржуазних авторів. Однак в працях буржуазних істориків важко знайти об'єктивну оцінку подій. Тут здебільшого переважає вузько-класовий (хоч і в завуальованій формі) буржуазний підхід до подій і явищ. При цьому імперіалістична буржуазія здає собі справу з того, що історія, як суспільно-наука з ідеологічним характером, має велике виховне значення. Тому наука часто приноситься в жертву інтересам буржуазії.

У даній статті робиться спроба спростувати твердження деяких буржуазних істориків щодо важливих питань початкового періоду історії народної Польщі, зокрема періоду становлення і зміцнення народної влади.

Вже перше ознайомлення з працями буржуазних авторів говорить про те, що більшість їх вважає, що народна Польща, як і інші країни Центральної та Південно-Східної Європи, стали «жертвами радянського імперіалізму»¹. В тій чи іншій формі буржуазні дослідники твердять, що народна влада, соціалістичний лад нібито були нав'язані Польщі Радянським Союзом². Однак таке твердження є просто підміною наукового аналізу готовим антикомуністичним штампом. А «наукові докази» не витримують критики. Так, американський буржуазний історик Р. Стаар твердить, що народна влада не могла б утриматися

---

¹ Див.: Мировая социалистическая система и антикоммунизм. М., 1968, с. 19; Pó bóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. Tom III. Londyn, 1960, s. 594—595; Dziewanowski M. K. The Communist Party of Poland. An Outline of History. Cambridge-Massachusetts, 1959, p. 165.

² Американський буржуазний історик Р. Стаар у своїй докторській праці пише: «Комунізм був нав'язаний Польщі втручанням Радянського Союзу у внутрішні справи Польщі». — Staar R. F. The Political Framework of Communist Poland. Doctoral Dissertation Series. Publication 7735. University of Michigan, 1954, p. 79.

у Польщі, оскільки, по-перше, польські комуністи не мали перед військовою великою впливу серед населення, по-друге, серед поляків були сильні націоналістичні та антирадянські настрої, по-третє, клас промислових робітників був нечисленний, а польське селянство мало потяг до індивідуального господарства, по-четверте, інтелігенція орієнтувалася на західні країни, по-п'яте, серед поляків сильні були християнські релігійні традиції³.

Однак такі «докази» ігнорують ті соціально-економічні та ідеологічні зміни, які відбулися в Польщі. Польський народ піднявся на боротьбу проти гітлеризму за національне визволення. Кожний польський робітник і селянин розумів, що відповідальність за втрату Польщею незалежності лежить на довоєнному санаційному уряді. Аналіз політичної ситуації в країні під час окупації показував, що визволення Польщі від окупації неможливе без соціально-економічних та політичних перетворень. Національно-визвольну боротьбу польського народу очолила Польська робітничка партія (ППР), яка проголосила лозунг поєднання боротьби за національне і соціальне визволення. Цей лозунг зустрів підтримку в гудящих масах. «Майже всі, кого війна штовхнула у важкі умови існування, — писалося в одному з рапортів Армії Крайової (АК), — є прибічниками комуни»⁴. Звільнення Польщі Червоною Армією мало важливе значення. Внаслідок цього зміцнився авторитет і повага до першої в світі соціалістичної країни серед трудящих мас. Польські трудящі з вдячністю вітали своїх визволителів⁵.

Склалися сприятливі умови для встановлення народної влади. Демократичні сили, згуртовані і очолювані Польською робітничою партією, ще під час окупації створили тимчасовий конспіративний парламент — Крайову Раду Народову (КРН), в якій були представлені усі прогресивні партії та організації робітничого класу, селянства, інтелігенції, дрібної буржуазії та ремісників. КРН на початку визволення Польщі утворила Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ), який став першим народним урядом. Встановлення народно-демократичного ладу, створення революційних органів народної влади, проведення перших соціально-економічних перетворень заклали фундамент народної влади.

В. І. Ленін, заперечуючи експорт революції, писав, що «революцію не можна «зробити», що революції виростають з об'єктивно (незалежно від волі партій і класів) назрілих криз і переломів історії...»⁶. Народно-демократична революція в Польщі була підготовлена об'єктивними умовами розвитку польського суспільства напередодні і під час другої світової війни. Вона виникла з тих об'єктивних причин, які зумовили вересневу (1939 р.) поразку польської армії, тобто внутрішньої і зовнішньої політики реакційного буржуазно-поміщицького уряду.

Польська реакція не примирилася з втраченими позиціями в країні. Після встановлення народної влади реакційні сили повели шалену боротьбу проти молодих органів народної держави. Вони створили ряд підпільних організацій і вже в 1945 р. почали збройну боротьбу проти демократичних сил, застосовуючи терор і політичні вбивства. Для цієї

³ Ibidem.

⁴ Цит. за: Pawłowicz J. Strategia frontu narodowego PPR III. 1943—VII. 1944. Warszawa, 1965, s. 42.

⁵ Червона Армія принесла польському народу визволення від фашистської окупації, яка коштувала життя мільйонам поляків. Документи доносять до нас хвилюючі сторінки довгожданої зустрічі польським населенням радянських воїнів-визволителів. Зокрема, документи 13 армії повідомляють, що поляки щиро висловлювали почуття вдячності, тиснули руки, цілували радянських солдатів та офіцерів. — Архів Міністерства Оборони СРСР, фонд 361, опис 6092, справа 173, арк. 37 і ін.

⁶ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 26, с. 231.

мети реакція використала частину загонів АК, які залишилися в підпіллі після встановлення народної влади.

Деякі буржуазні автори твердять, що існування антинародного контрреволюційного підпілля в Польщі було наслідком «переслідувань» солдатів АК з боку органів міліції і безпеки. Таким чином, усю вину за розгортання гострої класової боротьби в країні в 1945—1946 рр. буржуазні критики звалюють на демократичний табір і ППР⁷.

Таке твердження є грубим перекрученням дійсності. Саме реакційні сили нав'язали гостру боротьбу народній владі в найбільш важкий період відродження Польщі з руїн війни. Саме реакційні керівники емігрантського уряду в Лондоні та їх ставленики в країні проголосили війну на смерть народно-демократичному ладу. У формальному наказі про розпуск АК від 19 січня 1945 р. головнокомандуючий польських збройних сил лондонського уряду закликав солдатів АК продовжувати боротьбу проти «радянської окупації» (так називали реакційні керівники АК і лондонського уряду визволення Польщі від гітлерівських загарбників)⁸.

Політика демократичного табору, спрямована на згуртування усіх прогресивних сил країни для проведення соціально-економічних та політичних перетворень, відбудови народного господарства, повністю відповідала інтересам польського народу. Реакція намагалася перешкодити нормалізації життя, нав'язуючи в окремих районах країни гострі форми боротьби.

Однак демократичні сили на чолі з робітничим класом не злякалися внутрішніх ворогів. Завдяки мужності і героїзму робітників, селян, інтелігенції, які склали кістяк новостворених органів народної влади, було зломлено опір реакції і розгромлено банди антинародного підпілля. В. І. Ленін попереджав: «...Історична правда полягає в тому, що правилом є при всякій глибокій революції довгий, упертий, за пеклий опір експлуататорів, які зберігають протягом ряду років великі фактичні переваги над експлуатованими»⁹.

В перших рядах борців за народну владу завжди були комуністи. Робітничий клас та його марксистська партія — ППР — очолили боротьбу за зміцнення народної влади, за забезпечення прогресивного розвитку польського суспільства¹⁰. Тільки робітничий клас, — писав В. І. Ленін, — спроможний «привернути до себе більшість трудящих і експлуатованих... і вдержати владу досить довгий час для повного придушення і всіх експлуататорів і всіх елементів розкладу»¹¹.

Реакція знову активізувалася після повернення в країну колишнього голови емігрантського уряду С. Миколайчика і створення ним влітку 1945 р. Польської селянської партії (ПСЛ). Однак у партії була лише назва «селянська», насправді до неї стікалися усі реакційні сили з метою згуртуватися для легальної боротьби проти народно-демократичного ладу. Вони прагнули здобути перемогу на виборах до Законодавчого сейму. На шляху до виборів керівництво ПСЛ розраховувало на підтримку реакційного підпілля. Вже в перших документах ПСЛ ви-

⁷ Korbonski A. Politics of Socialist Agriculture in Poland: 1945—1960. New-York, 1965, p. 119—120; Pobóg-Malinowski W. Op. cit., s. 901—908.

⁸ «Biuletyn Informacyjny», № 3, 19. I. 1945. Поряд з цим цей же орган АК закликав повністю довіряти західним «друзям», стверджуючи, що лише англо-американські війська є «твердою опорою нашої політики». — «Biuletyn Informacyjny», № 32, 30. VII. 1944.

⁹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 37, с. 252.

¹⁰ У боротьбі з реакцією у 1945—1948 рр. загинуло близько 16 тис. чоловік, з яких 85% були членами ППР. — PPR. Komitet Centralny. Partia w cyfrach od I do II zjazdu 1945—1948. Warszawa, 1948, s. 101.

¹¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 36, с. 184.

суваються вимоги боротьби за «дійсну демократію» і «дійсну незалежність» Польщі¹².

Партії народного уряду повели активну політичну боротьбу проти ПСЛ, яка з самого початку зайняла ворожу позицію щодо демократичних сил. Необхідно було викрити плани керівництва ПСЛ перед її рядовими членами. Особливо загострилась політична боротьба в країні напередодні референдуму 30 червня 1946 р. та виборів до Законодавчого сейму 19 січня 1947 р. Праці буржуазних істориків просякнуті великою симпатією до ПСЛ. В них беруться під захист керівні діячі ПСЛ, звинувачуються ППР, органи міліції, безпеки у «переслідуваннях» членів ПСЛ, арештах і навіть «терорі» проти цієї партії напередодні виборів і референдуму. Р. Стаар скаржиться на те, що напередодні виборів для ПСЛ не було «справжньої свободи»... «в західному розумінні цього слова»¹³.

Однак «захисники» ПСЛ чомусь забувають про численні факти зв'язку ПСЛ з збройним антинародним підпіллям, участі багатьох членів ПСЛ у політичних злочинах проти народної влади. У своїх листівках збройні банди відкрито закликали агітувати і голосувати на користь ПСЛ, а в разі невиконання цього наказу погрожували смертю. Багато членів банд знаходили притулок і захист у організаціях ПСЛ¹⁴. При розгромі антинародних терористичних банд арешту підлягали і ті бандити, які були членами ПСЛ. Слід сказати, що в ПСЛ були і демократичні елементи, які вимагали очищення партії від реакції¹⁵.

Партії демократичного блоку прагнули розкрити усім прогресивним елементам ПСЛ очі на цілі керівництва їх партії. Частина демократично настроєних членів ПСЛ почала залишати партію вже в кінці 1945 — на початку 1946 р. У Жешувському воеводстві в кінці 1945 р. настільки поширилися виходи з ПСЛ, що в багатьох повітах ПСЛ майже перестала існувати¹⁶. Внаслідок ширшої організаційно-пропагандистської кампанії, яку провели партії Демократичного блоку напередодні референдуму і виборів, з ПСЛ вийшли майже усі селяни, які опинилися в партії, повіривши своїм довоєнним лідерам¹⁷. На виборах до Законодавчого сейму ПСЛ зазнала повної поразки. Перемога Демократичного блоку на чолі з ППР знаменувала повний крах планів реставрації буржуазно-поміщицького ладу в Польщі.

У боротьбі за встановлення і зміцнення народно-демократичного ладу в Польщі виріс і зміцнів єдиний демократичний Національний фронт, в який увійшли всі прогресивні політичні та громадські організації. Основою Національного фронту стала єдність демократичних партій — ППР, Польської соціалістичної партії (ППС), Селянської партії (СЛ) та Демократичної партії (СД). Буржуазні історики висуюють твердження, що ніякого Національного фронту не існувало.

¹² Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego przy NKW ZSL (AZHRL). Sygnatura II/PSL-2, kartka 47.

¹³ Staar R. Op. cit., p. 62; Korboński A. Op. cit., p. 126. М. Дзевановський за жalem констатує, що міліція і органи безпеки «активно діяли проти прибічників Миколайчика всю весну 1946 р.» — Dzięwanowski M. K. Op. cit., p. 195.

¹⁴ Centralne Archiwum Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (CA KC PZPR). Sygn. 295/IX-291, k. 27; 295/IX-189, k. 2 i inny. У звіті Катовицького воеводського комітету ППР повідомлялося, що напередодні референдуму ПСЛ в деяких повітах розгорнула діяльність під охороною банд. — Ibid., 295/IX-128, k. 110.

¹⁵ Ibid., 295/IX-189, k. 2.

¹⁶ Ibid., 295/IX-290, k. 113.

¹⁷ Факти свідчать про те, що літом і восени 1946 р. селяни масово залишали ПСЛ. Так, у Плоцьку селяни самі розігнали збори ПСЛ після провокаційних промов лідерів. — AZHRL, 11/PSL-37. У повіті Ниско Жешувського воеводства селяни виставили за двері промовців з ПСЛ, пояснюючи це небажанням слухати наклепи. — CA KC PZPR, 295/IX-291, k. 45a. Таких прикладів було багато.

ППР нібито створила штучний блок з партій, які «цілком були їй підпорядковані»¹⁸.

Таке твердження не відповідає дійсності. Адже єдність демократичних партій сформувалася ще під час війни. Вже під історичним Маніфестом демократичних суспільно-політичних та військових організацій, який проголосив створення Крайової Ради Народової, стояли підписи лівих діячів соціалістів, людовців та демократів¹⁹. Оскільки керівництво ППС та СЛ входило в склад емігрантського уряду і займало реакційні позиції, ліві прогресивні діячі стали на шлях створення демократичних партій. Восени 1944 р. всі три партії сформувалися організаційно²⁰. Платформою, на якій усі прогресивні партії згуртувалися, був Маніфест ПКНВ від 22 липня 1944 р., який накреслив програму відродження незалежної, демократичної Польщі. Керівною силою демократичного табору стала Польська робітничка партія — найбільш передова та найвпливовіша організація робітничого класу²¹. Робітничий клас та його партія стали на чолі польського народу, оскільки вони внесли найбільший вклад у справу становлення та зміцнення народно-демократичного ладу, у відбудову економіки країни, забезпечення втілення в життя ідей липневого Маніфесту ПКНВ. Саме Польська робітничка партія, виходячи з марксистсько-ленінського аналізу політичної ситуації під час другої світової війни, зуміла висунути єдину правильну програму визволення країни та утворення народної держави. Демократичні партії (ППС, СЛ, СД) мали давні традиції у польському суспільному русі, своїм корінням сягали найкращих прогресивних тенденцій у власній історії.

Представники усіх партій вносили значний вклад у становлення та зміцнення народно-демократичного ладу. Вони займали належне місце в КРН, уряді, територіальних органах народної влади. На кінець 1946 р. у складі КРН з 444 депутатів було 139 членів ППР, 112 — ППС, 60 — СЛ, 38 — СД²². Значною була участь представників демократичних партій у територіальних радах народських. Взаємовідносини між демократичними партіями як в центрі, так і на місцях координувалися центральною та територіальними Міжпартійними узгоджувальними комісіями, в які входили в рівній кількості представники кожної партії. Така практика дозволяла тісно координувати діяльність політичних партій, швидко вирішувати спірні питання.

Становлення та зміцнення народно-демократичного ладу в Польщі — один з найважливіших періодів історії країни. Саме тоді в розвитку польського суспільства стався величезний історичний перелом, який ознаменував становлення нового, прогресивного ладу, накреслив перспективу соціалістичного будівництва. В цей період закладався фундамент, на якому в майбутньому виросла міцна соціалістична Польща.

Буржуазні історики і сьогодні роблять спроби «досліджувати» революційні процеси становлення народно-демократичного ладу в Польщі.

¹⁸ Staar R. F. Op. cit., p. 57.

¹⁹ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Том VII. М., 1973, с. 446.

²⁰ Докладніше див. — Reiss A. Z problemów odbudowy i rozwoju organizacyjnego PPS (1944—1946). Warszawa, 1971, s. 46—49; Krótki zarys historii ruchu ludowego. Warszawa, 1969, s. 217; Stronictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej. Część I. Wybór dokumentów z lat 1944—1949. Warszawa, 1968, s. 15—21.

²¹ Якщо за конспіративних умов під час окупації ППР налічувала понад 20 тис. членів, то вже у квітні 1945 р., після виходу з підпілля у рядах партії перебувало понад 300 тис. чоловік. — Zarys historii polskiego ruchu robotniczego 1944—1947. Warszawa, 1962, s. 102.

²² Jarosz Z., Zakrzewska J. Krajowa Rada Narodowa. — «Czasopismo Prawno-Historyczne», 1964, № 1, s. 26.

Їх намагання оцінити події та явища цього періоду з буржуазно-об'єктивістських позицій, приводять їх в кінці кінців до антикомуністичних штампів.

Марксистська історична наука не може миритися з антинауковим підходом до вивчення переломних моментів суспільного розвитку, пропагандою антикомунізму під виглядом історії. Боротьба з буржуазними перекрученнями історії залишається актуальним завданням істориків-марксистів.

Нарешті, найкращим доказом фальшивого твердження буржуазних авторів є успіхи польського народу у соціалістичному будівництві. За 30 років, які минули з часу проголошення Липневого Маніфесту ПКНВ, у Польській Народній Республіці здійснені докорінні перетворення величезної історичної ваги. «Сьогодні, — говориться в Тезах ЦК Польської об'єднаної робітничої партії до 30-річчя ПНР, — ми можемо з гордістю сказати, що народна Польща в рік свого тридцятиріччя це цілком інша країна з могутнім промисловим потенціалом та величезними творчими можливостями»²³. Сучасна Польща — найкращий доказ історичної правильності діяльності перших будівників народно-демократичного ладу, які заклали міцні підвалини у будову соціалістичного суспільства.

Л. А. ЗАШКИЛЬНЯК

**КРИТИКА БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ
НЕКОТОРЫХ ВОПРОСОВ РЕВОЛЮЦИОННЫХ ПРЕОБРАЗОВАНИЙ
В НАРОДНОЙ ПОЛЬШЕ
(1944—1947 гг.)**

Резюме

В статье дана критика работ буржуазных историков по наиболее важным вопросам периода становления и упрочения народной власти в Польше. Раскрывается антинаучный узкоклассовый подход буржуазных историков к проблемам становления и упрочения народно-демократического строя в Польше.

²³ «Trybuna Ludu», 20. II. 1974.

Я. С. ХОНИГСМАН

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ
ЕКОНОМІЧНОЇ ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ
ЕПОХИ КАПІТАЛІЗМУ**

У буржуазній Польщі вивчення економіки країни провадилось вкрай недостатньо. Дослідження Ф. Буяка, С. Кутшеби, Я. Птасьника, К. Потканьського, Р. Гродецького та інших вчених присвячені, головним чином, епосі феодалізму, зокрема XVI—XVIII ст.¹

Відхід істориків-економістів від дослідження економічної історії нового, а тим більше новітнього часу пояснюється, головним чином, впливом клерикального догматизму, спрощеним підходом до історичного процесу. «В історичній науці, — пише сучасний польський до-

¹ Walewender A. Bibliografia prac prof. F. Bujaka za 1896—1931 гг. «Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. F. Bujakowi». Lwow, 1931; Vetulani K. i Wyróstek L. Bibliografia prac prof. dr. S. Kutrzebu, «Studia historyczne». Kraków, 1938; Stachowska K. Bibliografia prac prof. dr. R. Grodeckiego. Warszawa, 1960.

слідник В. Куля, — панували всілякі «духів історії», інтуїтивізм, незв'язаний жодними вимогами соціологування, мікрографія, техніко-методичний формалізм, нарешті, явне або замасковане прислужництво інтересам пануючого класу. А це вбивало всіляку вільну думку, дослідницьку сміливість, віру в значну суспільну роль творчої праці історика»².

Не дивно, що довоєнна польська буржуазна історіографія тонула «в поверховому політиканстві, сентиментальній апологетиці польських пануючих класів, національної мегаломанії»³. Таке становище зумовило відхід значної частини крупних буржуазних істориків від досліджень сучасних проблем.

Ще в кінці XIX—на початку XX ст. вийшли деякі марксистські праці з питань економічного розвитку Польщі в епоху капіталізму. Це відомі дослідження Р. Люксембург і Ю. Мархлевського⁴. Їх цінні починання продовжили лише діячі Комуністичної партії Польщі⁵.

Іншими шляхами розвивається історична наука в Польській Народній Республіці. Народний уряд з перших років свого існування допомагає вченим досліджувати історичний процес не тільки далекого минулого, але й новітнього періоду. Яскравим прикладом такого піклування було відкриття архівів для широкого доступу науковців та перевидання кращих робіт довоєнних прогресивних авторів, зокрема Я. Рутковського, А. Гродека, П. Кживицького та ін.⁶

Розгляд історико-економічної літератури Польщі епохи капіталізму вимагає аналізу насамперед синтетичних праць з даної проблеми. До них належать перш за все дослідження В. Кулі, який показав себе послідовним істориком-марксистом вже з перших післявоєнних років в багатьох ґрунтовних роботах, зокрема «Економічній історії Польщі 1864—1918 рр.» та інших робіт, присвячених економічному розвитку Польщі в XVIII—XIX ст.⁷

Професор В. Куля — історик-економіст широкої ерудиції, широких наукових інтересів⁸. В двох томах нарисів автор зробив ґрунтовний аналіз виникнення, розвитку та причини занепаду королівських, шляхетських та міщанських мануфактур на початку зародження капіталізму в Польщі.

Всебічне дослідження становлення робітничого класу, а також виникнення мануфактур в Польщі дозволили професору В. Кулі порушити ряд дискусійних питань про формування капіталізму в країні⁹. Автор поставив собі за мету вивчити головні фактори, які сприяли розвитку цього процесу або гальмували. Він прийшов до висновку, що капіталізм у Польщі розвивався на власній основі, а так звані колоніальні теорії, (ніби розвиток капіталізму тут затримувався через поділ польської держави)⁸, не витримують критики. Ці обставини, можливо, загальмували формування загальнонаціонального ринку, політичний розвиток країни. Але вони не могли затримати процес розвитку

² Kula W. Wstęp do pracy: J. Rutkowski. Studia z dziejów wsi polskiej w XVI—XVIII w. Warszawa, 1956, s. 5.

³ Ibidem, s. 41.

⁴ Luxemburg R. Die industrielle Entwicklung Polens, Leipzig 1898; Marchlewski J. Stosunki społeczno-ekonomiczne pod panowaniem Pruskim. Lwów-Warszawa, 1903.

⁵ Ryng J. Wybór pism, Warszawa, 1956; Brum J. Wybów pism. Warszawa, 1957.

⁶ Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864). Warszawa, 1953; Srodek A. Wybór pism., t. 1. Warszawa, 1963; Krzywicki L. Dzieła, t. 1—8. Warszawa, 1967.

⁷ Kula W. Historia gospodarcza Polski 1864—1918. Warszawa, 1947.

⁸ Kula W. Szkice o manufakturach w Polsce w XVIII wieku, cz. 1/2—3. Warszawa, 1956.

⁹ Kula W. Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce. Warszawa, 1956.

єдиного ринку особливого товару — створення ринку робочої сили, що мало велике значення для формування капіталізму в Польщі¹⁰.

Питання, поставлені професором В. Кулею, викликали інтерес і серед радянських істориків. Проте деякі твердження автора, на нашу думку, дуже спірні.

Широке визнання принесла праця В. Кулі «Проблеми і методи економічної історії»¹¹. Ця фундаментальна монографія присвячена аналізу питань і методики економічної історії в її історичному розвитку. Тут простежуються роль і дія економічних явищ на різних етапах історії в умовах феодального, капіталістичного та соціалістичного способів виробництва. На величезному фактичному матеріалі показано історичний характер економічних законів і категорій, їх роль і значення в історичному процесі економічного розвитку суспільства.

До синтетичних праць з досліджуваної проблеми належать «Історія народного господарства Польщі в XIX—XX ст.» (автори І. Костровицька, З. Ландау та Є. Томашевський), «Нариси з історії народного господарства Польщі» З. Ландау та Є. Томашевського та «Економічна історія Польщі до 1939 р.», написана Б. Зентарою, Л. Мончаком та ін.¹² Значний інтерес представляють публікації В. Русинського. Його основні роботи присвячені економічному розвитку польських земель в XVIII—XX ст. Нещодавно В. Русинський видав «Нариси економічної історії світу», яка є першим польським дослідженням економіки зарубіжних країн. Треба підкреслити, що всі названі вище праці історико-економічного характеру відзначаються новим підходом до аналізу соціально-економічних явищ, марксистською методологією, обрунтованими висновками¹³.

З історії народного господарства було опубліковано також ряд цінних монографічних досліджень, особливо на початку 50-х років. Намагаючись показати причини економічної та політичної відсталості буржуазної Польщі, політику її керуючих кіл, які привели країну і народ до жахливої трагедії під час другої світової війни, історики та економісти звернулись до тематики про проникнення іноземного монополістичного капіталу в польську економіку, всебічно аналізували його вплив на економічне та політичне життя країни. Цікаві праці на цю тему написали Г. Гросфельд, Й. Зеленьський, Р. Градовський, Ф. Ришка, І. Петжак-Павловська, Г. Яблонський, З. Ландау, Є. Томашевський, Є. Ярос та ін.¹⁴

Ще на початку 50-х років у теоретичному журналі ЦК ПОРП «Нове доріг» вміщено ряд статей Г. Гросфельда, присвячені ролі іноземного капіталу в буржуазній Польщі. Незабаром були опубліковані дві роботи цього ж автора «Держава довересневої Польщі на службі монополії» та «Економічна криза 1929—1933 рр. в Польщі».

В цих монографіях наводиться архівний та опублікований матеріал про широкий наступ закордонного монополістичного капіталу на економіку буржуазно-поміщицької Польщі. Г. Гросфельд стверджує, що

¹⁰ Ibidem, s. 54.

¹¹ Kula W. Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa, 1963.

¹² Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J. Historia gospodarcza Polski XIX—XX wieku. Warszawa, 1966; Landau Z., Tomaszewski J. Zarys historii gospodarczej Polski 1918—1939. Warszawa, 1962; Zientara B., Maczak A. i in. Dzieje gospodarcze Polski do 1939 r. Warszawa, 1965; Rusiński W. Szkice z historii gospodarczej świata. Warszawa, 1970.

¹³ Rusiński W. Historia gospodarcza świata. Warszawa, 1970.

¹⁴ Grosfeld L. Polska w latach kryzysu gospodarczego 1929—1933 rr. Warszawa, 1952; Grabowski R. Polska 1918—1939. Warszawa, 1965; Grabowski T. Rola państwa w gospodarce Polski 1918—1928. Warszawa, 1967; Landau Z. i Tomaszewski J. Gospodarka Polski międzywojennej, t. 1, W dobie inflacji, 1918—1923; Landau Z. i Tomaszewski J. Kapitały obce w Polsce 1918—1939. Warszawa, 1964 i in.

польська буржуазна держава повністю залежала від закордонного монополістичного капіталу, і що вона керувалась у своїй зовнішній та внутрішній політиці рекомендаціями іноземного фінансового капіталу¹⁵.

Така інтерпретація викликає сумнів. Автор не врахував, що в роки миру буржуазна країна не виражає інтересів всіх верств буржуазії однаково. Тут найбільш повно задовольнялися інтереси національної та дрібної буржуазії, яка часто виступала проти іноземного фінансового капіталу. Тому держава не могла повністю стати на службу монополій. Крім того, в державному апараті було багато службовців, безпосередньо зв'язаних з дрібною буржуазією, які разом з нею виступали проти засилля іноземного капіталу в економіці країни. Отже, позиції іноземного капіталу в тогочасній Польщі були сильні, але він зустрічав значний опір з боку окремих верств буржуазії. Подібне розуміння ролі польської буржуазної держави в діяльності іноземного капіталу зустрічається також в працях інших авторів¹⁶. Однак така точка зору здається нам дискусійною.

Соціальні та політичні наслідки активного проникнення іноземного капіталу в економіку довоєнної Польщі переконливо показані в статтях та книгах З. Ландау та Є. Томашевського¹⁷. В цих працях, написаних на основі багатого архівного матеріалу, зроблено глибокий аналіз причин відставання буржуазної польської економіки, показані фактори, які сприяли поглибленню кризи господарства в країні на початку 20-х років. Чимало місця займає аналіз причин валютної кризи, характеру польських закордонних позик, методів проникнення іноземного капіталу в польську економіку¹⁸.

На початку 70-х років З. Ландау і Є. Томашевський опублікували ряд праць з історії заводів і фабрик Польщі міжвоєнного періоду. В цих наукових дослідженнях наведений величезний фактичний матеріал, багато документів про створення тієї чи іншої монополістичної організації, їх зв'язків з іноземним капіталом, ролі в політичному та економічному житті країни¹⁹.

Ці автори вивчали також історію та економічне становище промислового пролетаріату Польщі в період між двома війнами. Остання їх праця — «Промислові робітники в Польщі в 1918—1939 рр.» — є фундаментальним дослідженням становища та побутових умов трудящих Польщі міжвоєнного періоду²⁰.

В історіографії економічної історії Польщі почесне місце займає група дослідників економіки минулого під керівництвом професора І. Петжак-Павловської. Перші її роботи були присвячені аналізу монополістичного капіталізму в Королівстві Польському²¹. Автор вперше в польській історіографії показала зміни, що відбулись в економіці країни та в класовій структурі польського суспільства на початку ХХ ст., причини загострення класових протиріч в роки економічної кризи 1900—1903 рр., піднесення революційного руху напередодні 1905—1907 рр.

¹⁵ Grosfeld L. Państwo przedwrześniowe na służbie monopolii kapitalistycznych. Warszawa, 1951.

¹⁶ Gradowski R. Polska 1918—1939. Warszawa, 1965.

¹⁷ Landau Z. i Tomaszewski J. Polskie zagraniczne pożyczki państwowe 1918—1926. Warszawa, 1961; Landau Z. i Tomaszewski J. Kapitały obce w Polsce 1918—1939. Warszawa, 1964.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Landau Z. i Tomaszewski J. Robotnicy przemysłowi w Polsce 1918—1939. Warszawa, 1971.

²¹ Pietrzak-Pawłowska I. Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900—1905. Warszawa, 1955.

За редакцією І. Петжак-Павловської опубліковано ряд цінних наукових досліджень та матеріалів з історії польських промислових підприємств.

Група польських вчених успішно досліджує історію та особливості промислового перевороту на польських землях. У результаті проведеної роботи була опублікована велика колективна монографія «Індустріалізація польських земель в ХІХ та ХХ ст.» за редакцією І. Петжак-Павловської²². Книга містить три частини, які охоплюють три періоди: перший — 1915—1918 рр., другий — 1918—1945 рр., третій — 1945—1965 рр. В кожній частині розглядається розвиток окремих галузей промислового виробництва, їх характерні особливості і значення в загальному процесі індустріалізації польських земель.

Монографія написана з марксистських позицій, є значним вкладом у справжнє наукове дослідження історико-економічного процесу в Польщі.

Останнім часом польська історіографія економічної історії збагатилась цінними дослідженнями з різних проблем минулого народного господарства країни. Ще у тридцятих роках професор Варшавського і Лодзінського університетів Н. Гонеборовська-Грабовська почала досліджувати минуле робітничого класу та гірничо-видобувної промисловості в Польщі²³. Після другої світової війни ця праця не тільки продовжувалася, але й значно розширилась. Зараз її дальшою розробкою займається великий колектив вчених, який опублікував за редакцією Н. Гонеборовської-Грабовської 13 томів історико-економічних матеріалів, значну кількість монографічних досліджень, присвячених історії різних галузей гірничовидобувної та важкої промисловості Польщі в ХІХ—ХХ ст. Всі ці праці написані на основі вивчення величезного архівного матеріалу з позиції марксистської методології. Серед багатьох досліджень з цієї проблеми особливо цінними є роботи Е. Яроса, К. Попіолека, Я. Паздура, А. Моленди, Ю. Попкевича²⁴. Вони присвячені історії вугільної та інших галузей гірничовидобувної промисловості південно-західних районів країни.

До історико-економічних досліджень належать також праці про розвиток мануфактури, ремесел та капіталістичної промисловості. З цієї тематики видавництвом «Осолінеум» опубліковано 8 томів монографічних матеріалів та окремі дослідження. До кращих з них належать роботи Е. Ковецької, А. Вервицького, Ч. Лучака та ін.²⁵, де знаходимо не лише детальну розповідь про історичний розвиток тієї чи іншої галузі промислового виробництва, але й глибокий аналіз соціально-економічного становища робітників, їх політичної орієнтації, методів боротьби за соціальне визволення. Однак в багатьох публікаціях, присвячених історії капіталістичної промисловості, роль робітничого класу, його революційна боротьба висвітлена схематично, блідо. Так, Д. Добровольська і Ю. Семич не завжди урахували діалектичний взаємозв'язок між різними сторонами продуктивних сил та виробничими відносинами в процесі їх історичного розвитку²⁶.

²² *Uprzemysłowanie ziem Polskich w XIX i XX wieku*. Warszawa, 1970.

²³ *Gąsiorowska-Grabowska N. Górnicy i hutnicy w królestwie Polskim, 1834—1866*. Warszawa, 1957; *Gąsiorowska-Grabowska N. Z dziejów przemysłu w królestwie Polskim 1815—1918*. Warszawa, 1965.

²⁴ *Jaros J. Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnos Śląskim, t. 1, do 1914 r.*, Wrocław, 1970; t. 2. 1914—1945 rr., Wrocław, 1972, t. 3, 1945—1965, Wrocław, 1973; *Popiołek K. Górnos Śląski przemysł górnictwo-hutniczy w drugiej połowie XIX wieku*, Katowice, 1965; *Popkiewicz J. i Ryszka F. Przemysł ciężki Górnego Śląska w gospodarce Polski międzywojennej 1922—1939*. Wrocław, 1959.

²⁵ *Werwicki A. Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 r.* Warszawa, 1957; *Łuczak Cz. Przemysł wielkopolski w latach 1815—1870*. Warszawa, 1950; *Łuczak Cz. Przemysł wielkopolski w latach 1871—1918*. Poznań, 1960.

²⁶ *Dobrowolska D. Górnicy salinarni Wieliczki 1800—1939*. Kraków, 1965; *Semich J. Robotnicy na Śląsku*. Wrocław, 1968.

Дослідники народної Польщі багато уваги присвятили вивченню історії сільського господарства своєї країни. Аграрним питанням XIX—XX ст., наприклад, присвячені десятки монографій. Видавництвом «Осолінеум» опубліковано 12 томів наукових матеріалів та документів²⁷. Виходять у світ все нові монографічні роботи з історії аграрних відносин у міжвоєнний період. Серед тих, хто займався даною проблемою, слід назвати Й. Цепелевського, Г. Мадай, Я. Янчака, К. Гроньовського, А. Гурнича, Ю. Лусакевича, І. Костровицьку, Я. Ясинського та ін.²⁸ Ці автори досить яскраво показали становище польського села в XX ст. і особливо в тридцятих роках. Але поряд з тим є роботи, в яких наводиться багатий фактичний матеріал, але без глибокого марксистського аналізу, без угазальнень і висновків.

Наукову цінність представляють монографічні праці, присвячені історії робітничого класу Польщі, його суспільно-політичному становищу в XIX—напочатку XX ст. та в міжвоєнний період.

В буржуазно-поміщицькій Польщі питаннями робітничого класу, його генезисом, розвитком та соціально-політичним становищем офіційна історична наука навіть не цікавилась. Робітничою тематикою займалась лише невелика група прогресивних вчених, діячі робітничого руху, представники Комуністичної партії. В народній Польщі проблематика робітничого класу зайняла в історико-економічній літературі почесне місце. Ще на початку 60-х років було опубліковано дослідження в трьох томах за редакцією Н. Гонсьоровської-Грабовської³⁰, яке мало велике значення для вивчення історії робітничого класу в Польщі. В 1970 р. вийшла в світ робота, присвячена промисловим робітникам міжвоєнного періоду. Автори цієї монографії З. Ландау та Є. Томашевський використали для її написання багатий архівний матеріал, що дало можливість правдиво зобразити становище різних верств робітничого населення в буржуазній Польщі. Значний інтерес представляє нещодавно опублікований третій том фундаментальної монографії «Робітничий клас Польщі»³¹. В цьому дослідженні за редакцією С. Қалабинського брали участь провідні вчені В. Найдус, Ф. Тих, Қ. Гроньовський, А. Айненкель, А. Жарновська та ін. В статтях цих авторів зроблено всебічний марксистський аналіз соціально-економічного становища трудящих країни наприкінці XIX—початку XX ст. та в міжвоєнний період. Однак ця проблематика вимагає ще повнішого розвитку багатьма вченими.

Не можна не згадати цінні праці С. Қалабинського, А. Ендрущака, М. Чехочинської, Є. Томашевського, М. Дроздовського, Н. Ассородобрай³², які з великою науковою ретельністю розробляють робітничу тематику, показують соціально-економічне становище трудящих, їх боротьбу проти соціального та національного гніту наприкінці XIX—в

²⁷ Studia z dziejów gospodarstwa wiejskiego. T. 1—12, Ossolineum. Wrocław-Warszawa, 1969.

²⁸ Ciepielewski J. Wieś Polska w latach wielkiego kryzysu 1929—1935, Materiały i dokumenty. Warszawa, 1965; Ciepielewski J. Polityka agrarna rządu Polskiego w latach 1929—1939. Warszawa, 1968; Madajczyk Cz. Burżuazyjno-obszarnicza reforma w Polsce 1918—1939. Warszawa, 1956.

²⁹ Galos A., Inglot S., Najdus W. Zarys historii polskiego ruchu spółdzielczego, cz. 1—11. Warszawa, 1968; Pietrzaj-Pawłowski K. Spółdzielczość polska na ziemiach zachodnich i północnych 1918—1939. Warszawa, 1967.

³⁰ Zrodła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich pod red. N. Gasiorowskiej-Grabowskiej, t. 1—3. Warszawa, 1968.

³¹ Polska klasa robotnicza, Studia historyczne pod. red. prof. S. Kalabińskiego, t. 1—3. Warszawa, 1970—1973.

³² Ciechocińska M. Położenie klasy robotniczej w Polsce 1929—1939. Warszawa, 1965; Drodowski M. Klasa robotnicza Warszawy 1918—1939, Skład i struktura społeczna. Warszawa, 1969; Assorodobraj N. Początki klasy robotniczej. Warszawa, 1966.

першій половині ХХ ст. Треба підкреслити, що в цих працях показано життя робітників майже всіх районів довоєнної Польщі, зокрема, становище та революційна боротьба робітників Варшави, західних (промислово розвинутих) районів та економічно відсталих східних воєводств. Автори публікації використали багато нового матеріалу з історії польського робітничого класу, його економічного становища, розвитку пролетаріату, його організованості, революційної боротьби. Проте багато важливих питань про роль робітничого класу в революційній та національно-визвольній боротьбі на початку ХХ ст., в міжвоєнний період та в роки другої світової війни ще не розроблені. Все це вимагає дальших досліджень, глибокого теоретичного аналізу.

В останні роки деякі польські історики почали висвітлювати зміни, які мали місце в соціальній структурі населення польських земель в ХІХ ст. та в першій половині ХХ ст. Цією тематикою, зокрема, цікавився професор В. Куля. За його редакцією був опублікований ряд праць з питань еволюції соціальної структури польського суспільства у другій половині ХІХ ст. Видано також три томи досліджень під назвою «Суспільство Королівства Польського» та ін.³³ Заслужують на увагу роботи з цієї тематики С. Пекарчика, Р. Колодзейчика³⁴. Треба додати, що дослідження в галузі розвитку соціальної структури дуже потрібні, актуальні і мають наукову перспективу.

Огляд основних робіт вчених ПНР свідчить про те, що історіографія економічної історії в народній Польщі збагачується не тільки кількісно, але й якісно. Нові дослідження істориків-економістів допомагають правильно усвідомити минуле і сучасне народної Польщі.

Я. С. ХОНИГСМАН

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИОГРАФИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ПОЛЬШИ ЭПОХИ КАПИТАЛИЗМА

Резюме

В статье рассмотрены отдельные вопросы экономической истории Польши эпохи капитализма. Автор приходит к выводу, что буржуазная историография экономической истории по своей методологии исследования была крайне антинаучной. Последовательный научный анализ историко-экономического процесса развития Польши в период капитализма дан лишь в работах современных авторов ПНР.

В. О. ЯКУБСКИЙ

ПРО ОСНОВНУ ТЕНДЕНЦІЮ В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ ПІЗНЬОФЕОДАЛЬНОЇ ПОЛЬЩІ (Огляд радянської історіографії)

Досягнення радянської науки у розробці соціально-економічної історії Речі Посполитої загальновідомі. Панщинно-кріпосницький період історії феодальної Польщі вивчають у нашій країні

³³ Spółczeństwo Królestwa Polskiego. Studia pod red. prof. W. Kuli, t. 1—3. Warszawa, 1965—1968.

³⁴ Kołodziejczyk R. Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim 1815—1850. Warszawa, 1957.

давно і плідно. До полоністів тут приєднуються вчені, що займаються минулим тих областей нашої країни, які колись були загарбані шляхетською Польщею. Розробці проблематики віддали багато сил представники старшого покоління радянської славистики — В. П. Пічета, Б. Д. Греков, Л. В. Разумовська та ін. В наші дні дослідження, що ведуться фронтально, об'єднують великий колектив спеціалістів, які працюють в Москві, Львові, Вільнюсі, Мінську та інших містах.

Природно, що в умовах бурхливого піднесення, яке в післявоєнні роки переживає радянське слов'янознавство (як і історична наука Польської Народної Республіки), не лише нагромаджувались фактичний матеріал і окремі висновки, які торкаються аграрно-промислового розвитку Речі Посполитої XVI—XVIII ст. У ході роботи над локальними дослідженнями по господарській і соціальній історії Речі Посполитої і над синтетичними працями (серед яких слід назвати перший том «Истории Польши», виданий Інститутом слов'янознавства АН СРСР) поступово уточнювались, а іноді і переглядались загальні уявлення про процес. В одних випадках перегляд концепцій вже завершено, в інших — лише почато.

Сильні і слабкі сторони прийнятих у літературі узагальнень наочно виявляються при визначенні основної тенденції (інакше кажучи, тренда) соціально-економічного розвитку пізньофеодальної Польщі. Як відображена ця тенденція в радянських дослідженнях і науково-популярних роботах 50—70-х років?

Для XV і значної частини XVI ст. історики¹ одноставно виділяють позитивні моменти в еволюції торгівлі, ремесла, ранньої мануфактури. При аналізі промислової динаміки підкреслюється поява зачатків капіталістичних відносин у гірничій справі, книгодрукуванні і деяких інших галузях. Характеристики змін, що відбувались на селі, не такі вже однозначні. В цю пору, як відомо, селяни стали кріпосними, відбувся перехід до панщинної системи господарства, яку звикли отождивувати з регресом. Загальні оцінки, проте, досить оптимістичні. Інакше, насправді, як можна було б пояснити приховану причину польського Ренесансу? І не дивно, що максимальний оптимізм проявляють історики культури. Так, В. Б. Оболевич не просто констатує, що гуманізм як антифеодальний ідеологічний рух став помітно проявлятися в Польщі вже в XIV ст. Дослідник впевнений: для цього антифеодального руху в країні назрів відповідний момент, і був він підготовлений «економічними, історичними і соціально-політичними причинами»².

Якщо вчені вперто акцентують позитивні явища в соціально-економічному житті країни, що забезпечили розквіт польського суспільства в часи Миколи Коперніка і Яна Кохановського, то, чим ближче до кінця XVI ст., тим безрадіснішою виходить вимальовувана ними картина. В XVII ст. вони спостерігають головним чином кризу, економічний занепад чи регрес. Думка про те, що господарська криза, яка загострилась в XVII—XVIII ст., неухильно вела державу до повного занепаду, широко розповсюджена³.

Одночасно називають і головного винуватця — фільварок. В літературі показано гаданий механізм його дії на Річ Посполиту: «Перехід до фільварково-панщинної системи експлуатації, який серйозно

¹ Див.: Разумовская Л. В. Польский средневековый город в послевоенной польской историографии. — У зб.: «Вопросы истории славян». Воронеж, 1972, с. 67; Брянцева Т. П. До питання про рівень економічного розвитку міст Польщі в XV ст. — «Вісник Київського університету», т. 2, вип. 2, 1959 та ін.

² Оболевич В. Б. Ян Кохановский и проблема народности древнепольской литературы. Л., 1971, с. 21.

³ Див.: Иванова О. Е. К вопросу об упадке крестьянского хозяйства в Польше во второй половине XVII — первой половине XVIII в. — «Ученые записки» Ин-та славяноведения АН СССР, т. 6, 1952, с. 301.

погіршив становище селянства, привів до занепаду їх господарств. Це негативно позначилось на економіці країни. Скоротився попит сільського населення на товари, вироблені у містах, що підірвало міське ремесло і торгівлю. Економічні зв'язки з містом і селом порушувались, і це, в свою чергу, вело до ослаблення економічної єдності країни. Поступово прийшло до занепаду і господарство феодалів»⁴. Таке пояснення (при якому автор не знайшов за потрібне навіть згадати про пережиті Польщею в XVII—XVIII ст. сильні зовнішні потрясіння) знаходимо в наукових працях і деяких інших авторів.

Не можна сказати, що така думка характерна для всіх дослідників. Є й інша точка зору. Найбільш повно і аргументовано вона висловлена в працях Д. Л. Похилевича. Навколо його робіт⁵ у Радянському Союзі і ПНР не раз виникали гарячі дискусії, в ході яких вчений розгорнув і уточнив свої первісні тези. Про це, зокрема, свідчить зроблений Д. Л. Похилевичем критичний огляд радянської історичної літератури про Польщу і Чехію XVI—XVIII ст.⁶ В огляді наведено чимало конкретних прикладів того, як у 50—60-х роках без переконливих доказів пізній польський феодализм був оголошений періодом звуженого відтворення і, спрощуючи проблему, причини загибелі Речі Посполитої пояснювались лише жорстокою експлуатацією селян.

Надзвичайно цікава і плідотворна критика Д. Л. Похилевичем тієї теорії, яка всі нещастя Речі Посполитої перекладає на панщинно-кріпосницьку систему господарювання. Він переконливо доводить, що господарський занепад — результат не тільки самого розвитку фільваркової системи, як інших, минутих факторів. При певних умовах система забезпечувала розширене відтворення, і не було фатальної неминучості занепаду.

Дійсно, «фільваркова теорія» (вона зводила основну лінію соціально-економічної еволюції Польщі XVII—першої половини XVIII ст. до кривої, що неухильно спадає вниз під згубним впливом фільварка) неспроможна пояснити навіть такий вже давно відомий факт, як відновлення господарства після Північної війни. Адже на спонтанний рух фільваркової економіки принаймні двічі — в середині XVII і на початку XVIII ст. — падала військова розруха. Здавалось, виходячи з даної теорії, не можна чекати нічого іншого, крім повного краху: господарський і політичний фактори тягнули б країну на дно⁷.

Реальна дійсність протилежна такому прогнозу. Село не лише вижило. В час між військовими діями воно встигло вийти з важкого стану; відроджувались зруйновані села, оживали міста і промисловість. Виходить, що аграрний потенціал панщинно-кріпосницької Польщі не вигладав уже так трагічно.

Конкретні пошуки В. І. Мелешко, З. Ю. Кописського, Д. Л. Похилевича та інших радянських і польських дослідників дедалі більше підтверджують правомірність такої постановки питання. Не все знайдене вдалось пояснити достатньо переконливо. Дотепер не зовсім ясні,

⁴ Очерки истории южных и западных славян. Т., 1957, с. 79.

⁵ З них найбільший резонанс здобула полемічно загострена стаття: Pochilewicz D. L. W sprawie kryzysu i upadku gospodarki obszarniczej Rzeczypospolitej w drugiej polowie XVII i pierwszej polowie XVIII w. — «Kwartalnik Historyczny», 1958, № 3.

⁶ Похилевич Д. Л. Аграрные отношения в Польше и Чехии в XVI—XVIII вв. в советской историографии. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы». М., 1970.

⁷ Треба рахувати ще й дію на сільське господарство помітного похолодання, яке наступило в Польщі, як і в інших краях Європи. Ряд вчених бачить в цьому одну з суттєвих причин низької врожайності в Речі Посполитій XVI—XVIII ст. Див.: Крикун М. Г. Урожайность зерновых культур в фольварках северной части Польского воеводства в первой половине XVIII в. — «Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы». Вильнюс, 1964, с. 334.

наприклад, мотиви і спосіб широкого переходу великопольських маєтків з панщини на оброк. Але зібраний фактичний матеріал вартий уваги.

Уявлення про фільварок як головного винуватця краху феодальної Речі Посполитої залишається наріжним каменем широко визнаної в нашій літературі теорії. Ця ідея червоною ниткою проходить в працях О. Е. Іванової, Ю. М. Гроссмана і ряду інших відомих полоністів. «Розвиток фільварково-панщинної системи господарства... привів до занепаду польського села, і водночас і всього господарства країни в цілому, тому що розвиток продуктивних сил в умовах незмінності старих виробничих відносин був неможливий», — писала В. А. Дворецька⁸. А через десять років знаєць аграрних відносин Ю. М. Гроссман стверджував: у фільварково-панщинній системі «поряд з національно-релігійним гнобленням непольських народів кореняться причини краху феодальної Речі Посполитої»⁹.

Правда (що дуже важливо), зяяви про фатальну загибель фільваркових порядків звичайно робляться, так би мовити, попутно, і вони не впливають безпосередньо з підсумків спеціального дослідження. Перед нами — готові стереотипи, що переходять з однієї роботи в іншу.

Чому вони такі живучі? Популярність «фільваркової теорії» зумовлена, напевно, багатьма обставинами. Серед них не останню, може навіть — головну, роль відіграє історіографічна традиція. Теорія існує багато десятиріч, і одне це вже надає їй ваги, хоча серед доводів, які наводяться на її користь, є немало таких, що тримаються більше по звичці.

Кому не відомі дані Я. Рутковського про врожайність? За його словами, люстратори королівських маєтків у 1565 р. вважали необхідним залишити на насіння і на харчування фільваркової челяді частину врожаю; в 1665 р. ту ж п'яту частину призначали лише для посіву (і приблизно стільки ж на харчування персоналу), а через сто років на насіння відводили третину. Рутковський включив ці дані у свою «Економічну історію»¹⁰ і вони стали хрестоматійними. Не менш популярний в літературі інший динамічний ряд, що характеризує неухильну втрату позицій люблінським дрібним і середнім шляхетським землеволодіннями протягом XV—XVIII ст.¹¹ Відомо також, що обидва приклади фантастичні¹². Причому ця фантастичність лежить на поверхні — досить лише зрозуміти приклади. Вони так вдало ілюструють фільваркову теорію, що ні у Я. Рутковського, ні у багатьох інших вчених не виникла думка про перевірку... Таким чином, коло замикається: приклади закріплюють довір'я до концепції, концепція надає солідності прикладам.

Стало традицією вважати, що фільваркова теорія бере свій початок у працях основоположників наукового комунізму. Її прихильники охоче апелюють до авторитету К. Маркса і Ф. Енгельса. Частіше всього вони беруть слова Ф. Енгельса: «Країна, яка вперто зберігала недоторканим феодальний суспільний лад, в той час як всі сусіди прогрес-

⁸ Дворецкая В. А. Польские крестьяне в конце XVI — по конец XVIII в. Л., 1958, с. 18.

⁹ Гроссман Ю. М. Аграрные отношения в Русском и Белзском воеводствах Речи Посполитой (вторая половина XVI — первая половина XVII в. Львов, 1968, с. 3.

¹⁰ Рутковский Я. Экономическая история Польши. М., 1953, с. 260.

¹¹ Див.: История Польши, т. 1. М., 1954, с. 265.

¹² Sreniowski S. W kwestii planow w ustroju folwaroczno-pańszczyźnianym Polski XVI—XVIII w. «Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych», t. 14, 1953, с. 106—107. Якубський В. А. О темпах перераспределения земельной собственности в феодальной Польше. — «XXIII Герценовские чтения. Исторические науки», вып. 2. Л., 1970, с. 100—102.

сували, формували свою буржуазію, розвивали торгівлю й промисловість і створювали великі міста, — така країна була приречена на занепад»¹³.

О. Е. Іванова, Ю. М. Гроссман та інші автори, які покладають головну вину за крах Речі Посполитої на фільварок, без вагань відносять цю фразу до фільваркової системи господарства. Вони настільки впевнені в цьому, що включають цитату з статті Ф. Енгельса в тканину своїх робіт без будь-яких пояснень і застережень¹⁴.

Пояснення та історіографічний аналіз тут необхідні. Ще потрібно встановити, наскільки повно погляди Ф. Енгельса на польську історію знайшли відображення в цитованій роботі 1866 р. Але в будь-якому випадку про фільварок в цитаті немає жодного слова. Перед фразою, процитованою вище, стоять слова, про які інколи забувають: «Поступова деморалізація правлячої аристократії, нестача сил для розвитку буржуазії і постійні війни, які спустошували країну, зломали, нарешті, могутність Польщі»¹⁵. Як бачимо, названа стаття не може служити підставою для прихильників фільваркової теорії.

В тому, що так довго тримається думка, яка наділяє фільварок зловісними, демонічними властивостями, винні самі противники цієї теорії. Вони надто прямолінійно ототожнюють аграрні порядки Речі Посполитої і сусідніх країн. «Росія, Пруссія і Австрія, розділивши Польщу, мали ту ж панщинно-кріпосницьку систему», — говорив Д. Л. Похилевич¹⁶. Подібні формулювання зустрічаються в ряді сучасних робіт (у тому числі і у автора даної статті).

Колись така постановка питання була резонною. Коли в 40-х роках Б. Д. Греков писав, що з кінця «XVI ст. у Росії проходять буквально ті ж самі зміни в сільському господарстві, які ми бачимо і у Польщі, і в східній Німеччині, і в Литві»¹⁷, то акцентування загальних рис допомагало виявити закономірності аграрного процесу в землях на схід від Ельби. Зараз постановка питання, що ігнорує типологічні особливості польського, російського, австрійського, пруського фільварків, задовольнити вже не може. На жаль, стадіально-типологічний аналіз панщинно-кріпосницької системи залишається слабким місцем у радянській і зарубіжній історіографії¹⁸.

Історики-медієвісти, прослідковуючи основну тенденцію соціально-економічного розвитку Польщі, в своїх спостереженнях, звичайно, зупиняються на XVII—початку XVIII ст. Тим часом найнебезпечнішим для фільваркової теорії є частина середини і другої половини XVIII ст. Якщо до початку XVII ст. автори відзначають застій, регрес, то ніби нема звідки чекати змін на краще. Але польське Просвітництво з його зрушеннями в господарстві, соціальних відносинах, ідеології — беззаперечно реальність, і накреслена цими авторами крива господарської еволюції Речі Посполитої робить крутий і з точки зору названої теорії маловмотивований віраж.

Стан справ добре відображає підручник з історії південних і західних слов'ян. І. А. Воронков — автор у цілому вдалим польських розділів — повідомляє про те, що в XVII—першій половині XVIII ст.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 160.

¹⁴ Іванова О. Е. К вопросу о польском фольварке XVI в. («Хозяйственные заметки» А. Гостомского). — «Вестник ЛГУ», 1958, № 14, с. 33; Гроссман Ю. М. Вказана праця, с. 31.

¹⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Т. 16, с. 160.

¹⁶ Похилевич Д. Л. Аграрные отношения в Польше и Чехии..., с. 108.

¹⁷ Греков Б. Д. Крестьяне на Руси. М.—Л., 1946, с. 373.

¹⁸ Серед радянських вчених цієї тематикою займався С. Д. Сказкін (див.: «Очерки по истории западно-европейского крестьянства в средние века», М., 1968). Пор.: Топольский Ж. Рефеодализация в экономике крупных землевладельцев в Центральной и Восточной Европе. М., 1970.

панщинно-фільваркова система продовжувала існувати і розширятись, відробіткова рента зростала, місто, ремесло і торгівля переживали глибокий економічний і політичний занепад і т. д. Зміни другої половини XVIII ст. відмічені у досить стриманих тонах. І водночас на сусідніх сторінках міститься інший ряд суджень, коли події і люди епохи Просвітництва оцінюються під кутом зору національно-буржуазної революції. Дещо несподівано для читача феодальний лад оголошено «віджитим», а збереження незалежної Польщі поставлено у пряму залежність від ліквідації феодалізму і перемоги демократії¹⁹.

І. А. Воронков, звичайно, не є автором цієї суперечливої і екліктичної концепції. Він її застав у готовому вигляді і навіть дещо згладив гострі кути. В роботах В. І. Івашкевич, Е. В. Осипової і деяких інших істориків внутрішні протиріччя виступають ще сильніше.

Коріння таких невідповідностей і розкладу в показі суспільного розвитку XVIII ст. необхідно, думається, також шукати в історіографії. Так склалося в історичній науці, що песимісти бачили в соціально-економічних процесах XVIII ст. їх завершення, розпочатих раніше, а оптимісти, які гаряче дискутують з ними, розглядають епоху Просвітництва як переддень XIX ст. Ця боротьба не пройшла безслідно і для новітньої історіографії, де також співіснують два підходи до проблеми. В першому випадку прихильники фільваркової теорії екстраполюють свою «падаючу криву» на все XVIII ст. — крива, природно, ще сильніше загинається вниз, сповіщаючи катастрофу. В іншому випадку екстраполяція здійснюється у XIX ст. з його революціями і реальними (до того ж інколи і перебільшуваними) перспективами перемоги над феодалізмом.

В підсумку на фоні XVIII ст. вимальовуються кінці двох різних, побудованих на достатньо суперечливих основах, кривих. Не дивно, що ці кінці не сходяться.

Друга половина XX ст., особливо 60—70-ті роки, примусили дещо переглянути у поглядах на економічну і соціальну історію пізньофеодальної Польщі (перегляд, як відомо, торкнувся і інших країн). Але теоретичне осмислення нагромадженого матеріалу все ще відстає від потреб сучасності. Очевидно, назріла необхідність зосередити увагу на тих недоробках, які самі по собі, можливо, не впадають у вічі, але при побудові кривої господарського росту пізньофеодальної Польщі стають помітними. Ясно, що ця робота може бути виконана лише колективними зусиллями і у тісній співдружності з польськими колегами.

В. А. ЯКУБСКИИ

ОБ ОСНОВНОЙ ТЕНДЕНЦИИ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПОЗДНЕФЕОДАЛЬНОЙ ПОЛЬШИ (Обзор советской историографии)

Резюме

В советском славяноведении получает все большее признание принцип, который был наиболее полно обоснован и развит в трудах Д. Л. Психилевича: место фольварка и других явлений в жизни Польши XVI—XVIII вв. нельзя определить без анализа основной тенденции социально-экономического развития страны на протяжении всего периода позднего феодализма и без строгого учета действия таких факторов, как военная разруха и т. п. При таком подходе появляется возможность точнее измерить хозяйственный потенциал Речи Посполитой, избегая субъективизма в оценках. То, что исследовано по этому вопросу, заставляет признать ошибочной теорию, которая главную причину падения феодальной Польши видит в барщинно-крепостнической системе хозяйства.

¹⁹ История южных и западных славян. М., 1969, с. 155—162.

Г. С. КРУЧКЕВИЧ

52-га СТРЕЛЬЦЬКА ДИВІЗІЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (ЗАХІДНА ДИВІЗІЯ ПОЛЬСЬКИХ СТРІЛЬЦІВ) В БОЯХ ПРОТИ ВІЙСЬК ВРАНГЕЛЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ І В КРИМУ (вересень—листопад 1920 р.)

Посильну допомогу військам Червоної Армії в розгромі військ Врангеля на півдні України і в Криму в 1920 р. подала 52-га стрілецька дивізія (Західна дивізія польських стрільців)¹. Бойові подвиги особового складу спільно з частинами Червоної Армії в розгромі банд Врангеля є одним з найяскравіших проявів інтернаціональної солідарності російського, українського і польського народів у роки воєнної іноземної інтервенції і громадянської війни на Україні.

В радянській і польській історичній науці дещо зроблено в галузі наукового висвітлення бойових дій 52-ї стрілецької дивізії. Частково це питання знайшло висвітлення в наукових дослідженнях радянських і польських істориків І. І. Беляєвича², П. О. Голуба³, Л. І. Жарова і В. М. Устинова⁴, П. М. Калениченка⁵, В. Найдус⁶, М. Пірка⁷, С. Жбиковського⁸, автора цього дослідження⁹ та інших¹⁰.

На основі архівних документів і матеріалів, історичної літератури в цьому дослідженні зроблена спроба показати активну участь польських інтернаціоналістів, які входили до складу 52-ї стрілецької ди-

¹ 52-га стрілецька дивізія Червоної Армії (Західна дивізія польських стрільців) була створена у вересні 1918 р. з ініціативи Центрального виконавчого комітету груп СДКПіЛ та Комісаріату в польських справах. Бойові подвиги особового складу дивізії становлять яскраву сторінку в історії польського народу, Червоної Армії. Про бойовий шлях дивізії див.: Калениченко П. М. Брати по класу — брати по зброї. Участь польських інтернаціоналістів у боротьбі за владу Рад на Україні, 1917—1920 рр. К., 1973, с. 96—100; Його ж. Polacy w rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie. 1917—1920. Warszawa, 1969, s. 163—170, 187—191; Najdus W. Lewica Polska w kraju Rad. 1918—1920. Warszawa, 1971, s. 155—160, 281—282; Кручкевич Г. С. 52-а стрілецька дивізія Червоної Армії (Західна дивізія польських стрільців) на півдні України (січень—серпень 1920 р.). — «Українське слов'янознавство», вип. 8, вид-во Львівського ун-ту, 1973, с. 138—143.

² Беляєвич І. І. Революционное содружество польских и русских трудящихся в 1917 г. Из истории участия польских рабочих и солдат в России в подготовке Великой Октябрьской социалистической революции. Львов, 1957; Його ж. Белгородський польський запасний полк в дні липневої кризи 1917 р. — Питання нової та новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник, вип. 15, вид-во Київсько-го ун-ту, 1972.

³ Голуб П. А. Польские революционные войска в России под знаменем Октября. — Славяне, 1956, № 11; Його ж. Польские революционные войска в России в 1917—1920 гг. — Вопросы истории, 1958, № 3.

⁴ Жаров Л. И., Устинов В. М. Интернациональные части в боях за власть Советов. М., 1960.

⁵ Калениченко П. М. Вказ. праця; Kaleniczenko P. Polacy w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie...

⁶ Najdus W. Lewica Polska w kraju Rad...

⁷ Пірко М. 1-й польский революционный полк в России. — У кн.: Октябрьская революция и пролетарский интернационализм. М., 1970.

⁸ Zbikowski S. Zachodnia Dywizja Strzelców. — Z pola walki, 1960, Nr. 2.

⁹ Кручкевич Г. С. Вказ. праця.

¹⁰ Turlejska M. Czerwony Pułk Warszawy. — Za wolność i lud, 1951, Nr. 13; Szpinder S. Z Pierwszą Konną Łódź, 1967.

візії Червоної Армії, в збройному захисті завоювань Великого Жовтня на території України в 1920 р., в тому числі бойові дії частин дивізії проти банд Врангеля протягом вересня-листопада 1920 р.

Серпневий наступ Червоної Армії увінчався значним успіхом, але не привів до розгрому військ Врангеля. Було перекреслено план Врангеля захопити південь України і Донбас. Створенням Каховського плацдарму війська Червоної Армії сковували свободу дій врангелівців. Дальший наступ їх на північ був неможливий, оскільки Каховка знаходилась в руках радянських військ. Правлячі кола Антанти усвідомлювали, що буржуазно-поміщицька Польща буде неспроможна даліше продовжувати війну з Радянською Росією, тому докладали всіх зусиль для озброєння та зміцнення армії Врангеля.

В серпні-вересні 1920 р. вона поповнилась солдатами і офіцерами. Білогвардійські війська, що діяли в Північній Таврії, були зведені в дві армії: першою командував генерал Кутепов, другою — генерал Драценко. З кавалерійських дивізій сформовано окремий корпус на чолі з генералом Барбовичем, а кубанські козацькі частини зведені в окрему групу під прапором генерала Бабієва¹¹.

Імперіалісти Антанти інтенсивно постачали Врангеля озброєнням, боєприпасами, спорядженням. 12 вересня з Нью-Йорка в Севастополь доставлено артилерійські снаряди¹². В Крим прибували транспортні озброєнням інших імперіалістичних країн. Так, Англія протягом вересня і початку жовтня 1920 р. відвантажила 45 тис. гвинтівок, 8 мільйонів патронів, обмундирування. Вже у вересні 1920 р. армія Врангеля мала 43 900 багнетів і шабель, 267 гармат, 1377 кулеметів, 6 бронепозидів, 40 літаків, 25 танків і 35 броневих автомобілів¹³. Намагаючись політично підтримати білогвардійські банди, 10 вересня 1920 р. Франція визнала уряд Врангеля. Цей акт з великим задоволенням сприйняли імперіалісти США¹⁴.

У зв'язку з загрозою прориву білогвардійців з Північної Таврії на Правобережну Україну за особистою вказівкою В. І. Леніна на допомогу фронту було перекинуто 11 стрілецьких і кавалерійських дивізій і бригад. Для того щоб не дати врангелівським військам прорватися на Правобережну Україну, була створена 6-а армія в складі Латиської, 15-ї, 51-ї, 52-ї стрілецьких дивізій, окремої кавалерійської бригади і Херсонської групи військ¹⁵.

Вже 14 вересня 1920 р. війська Врангеля перейшли у наступ. Вони зайняли Олександрівськ (Запоріжжя), Синельникове, загрожуючи Катеринославу¹⁶. ЦК РКП(б) і Радянський уряд вжили енергійних заходів, щоб відбити наступ ворога. Було проведено масову мобілізацію комуністів. На V конференції Комуністичної партії (більшовиків) України секретар ЦК КП(б) України С. В. Косіор¹⁷ відзначив, що

¹¹ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине (1918—1920 гг.). М., 1966, с. 426.

¹² «Известия ВЦИК», 2 сентября 1920 г.

¹³ Українська РСР в період громадянської війни, т. 3, К., 1970, с. 390.

¹⁴ Березкин А. США — активный организатор и участник военной интервенции против Советской России (1918—1920 гг.). М., 1949, с. 168.

¹⁵ Див.: Коротков И. С. Разгром Врангеля. М., 1955, с. 160.

¹⁶ Українська РСР в період громадянської війни, т. 3, с. 390.

¹⁷ Станіслав Вікентійович Косіор (1889 р. народження) — видатний партійний і радянський діяч, член РСДРП з 1907 р. За активну революційну діяльність царизм неодноразово його арештовував, заслання відбував в Іркутській губернії. Під час Жовтневого збройного повстання — комісар військово-революційного комітету Петрограду. В роки громадянської війни — член Народного Секретаріату України, керівник Зафронтового бюро ЦК КП(б) України, секретар ЦК КП(б)У. В 1925—1938 рр. — секретар ЦК ВКП(б), Генеральний секретар ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна. (Див.: Księga polaków uczestników rewolucji Październikowej. 1917—1920. Warszawa, 1967, s. 432—433).

тільки через ЦК КП(б) України під час нового об'єднаного походу Антанти в армію призвано 3 тис. комуністів¹⁸. Проти військ Врангеля з Туркестанського фронту було перекинуто Інтернаціональну кавалерійську бригаду¹⁹, ряд військових частин з Кавказького фронту і Сибіру.

1 вересня 1920 р. 154-а, 155-а, 156-а (колишні 1-а, 2-а, 3-я) бригади 52-ї стрілецької дивізії зайняли бойові позиції в районі с. Костянтинівки (теперішньої Херсонської області). Цього ж дня врангелівська піхота і кавалерія почала наступ на село. Частини дивізії стійко відбивали атаки ворога до того часу, поки частини 51-ї стрілецької дивізії, які зайняли бойові позиції з правого флангу, не почали відступати. Під вечір полки 52-ї стрілецької дивізії відійшли до с. Любимовки²⁰.

На другий день частинам 52-ї стрілецької дивізії, що знаходилась в Любимовці, було наказано обороняти другу укріплену лінію Каховського плацдарму. В зв'язку з тим, що 155-а бригада, підсилена трьома литовськими саперними ротами і зведеним батальйоном т. Гудсена, зайняла укріплення другої лінії західної дороги Каховка-Чаплинка²¹, 3 вересня 1920 р. 52-й, 51-й, 15-й стрілецьким дивізіям було наказано зберегти Каховський плацдарм, спільно з 2-ю Конармією перейти в рішучий наступ і остаточно розгромити війська противника²². Вже 5 вересня 1920 р. частини 154-ї бригади переведено на східну околицю Каховки, частини 155-ї бригади виступили з Козерова до тракту Каховка-Чаплинка. Штаби 154-ї і 156-ї бригад знаходились в м. Каховці²³. 7 вересня 1920 р. полки 156-ї бригади змінили на першій оборонній лінії 152-у бригаду 51-ї дивізії, 462-й, 466-й, 467-й стрілецькі полки дивізії зайняли позиції в районі міста Рясне²⁴. Протягом вересня частини 52-ї стрілецької дивізії вели бої локального значення. Резервні частини дивізії проводили тактичні навчання²⁵.

У директиві за № 773 Головного командування від 24 вересня 1920 р. перед Західним, Південно-Західним, Південним і Кавказьким фронтами ставились конкретні завдання щодо ліквідації врангелівських військ. Західний фронт мав відновити бойовий потенціал, підготувати рішучий удар проти білополяків спільно з Південно-Західним фронтом. Перед останнім ставилось завдання стримувати наступ ворога і зберегти за собою лінію Коростень-Житомир-Бердичів-Жмеринка. Південний фронт мав підготуватись і в потрібний момент нанести рішучий удар військам Врангеля. Фронтіві передана також 1-а Кінна Армія.

Перед Кавказьким фронтом ставилось завдання перешкодити висадці військ Врангеля на Кубані, зберегти порядок в краї, а також остаточно ліквідувати банди Махна²⁶.

В наказі військам Південного фронту 27 вересня 1920 р. видатний полководець громадянської війни М. В. Фрунзе наголошував, що «головне завдання військ Південного фронту — могутнім і блискавичним ударом розгромити білогвардійські війська, щоб звільнити країну від тягара зимової кампанії»²⁷. Назрівав час знищення врангелівських

¹⁸ Бюллетень 5-й Всеукраїнської конференції Коммунистической партії (большевиків) України, № 2, Харків, 1920, с. 18.

¹⁹ Українська РСР в роки громадянської війни, т. 3, с. 396.

²⁰ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 1458, оп. 2, од. зб. 279, арк. 14.

²¹ Там же, арк. 14.

²² Там же, од. зб. 198, арк. 38.

²³ Там же, од. зб. 279, арк. 14 зв.

²⁴ Там же, арк. 15.

²⁵ Там же, арк. 16.

²⁶ Директиви Главного командования Красной Армии (1917—1920 гг.). Сборник документов. М., 1969, с. 760—761.

²⁷ Фрунзе М. В. Избранные произведения. т. 1. М., с. 347—348.

військ у Північній Таврії. Йшла велика підготовча робота по завершенню формувань штабів, комплектуванню частин і з'єднань, навчанню поповнення.

В кінці вересня 1920 р. війська Південного фронту були розташовані на правому березі Дніпра від Херсона до Берислава. На лівому березі Дніпра радянські війська утримували Каховський плацдарм. Далі лінія фронту йшла правим берегом Дніпра до Нікополя, а від нього — до Олександрівська. Ділянку фронту від Херсона до Нікополя займали війська Правобережної групи 13-ї армії, а Лівобережна група військ розташувалася лінією Славгород-Мечетня-Чаплинка і далі на південь. Кінна Армія дислокувалася в районі Катеринослав-Апостолове. 6-й армії протистояла 2-га, 13-й — 1-ша армія Врангеля²⁸.

На 29 вересня 465-й стрілецький полк 52-ї стрілецької дивізії займав оборону на лівому березі Дніпра в районі Саблуковка-Дудчино (біля Каховського водосховища). Бойові сили полку складали 350 багнетів, 6 кулеметів «Максим» і одного «Люкса». В Дудчині знаходилась легка батарея. Полк під командуванням Свядковського успішно відбивав атаки врангелівських військ, які наступали на дільниці полку²⁹.

Врангель розгорнув наступ на Правобережну Україну, прагнучи розгромити Нікопольську групу радянських військ, ліквідувати Каховський плацдарм, а згодом розгорнути наступальні операції для з'єднання з польськими і білогвардійськими формуваннями, що знаходились у Польщі. 9 жовтня білогвардійці захопили Нікополь. На всій лінії фронту йшли кровопролитні бої. В 52-й стрілецькій дивізії залишилось лише 3 тис. бійців, 200 кіннотників, 130 кулеметів, 31 гармата³⁰.

Південному фронтові потрібні були нові людські сили, матеріальні ресурси. Сюди перекидалися з інших місць військові частини, в тому числі і з Туркестанського фронту — Інтернаціональна кавалерійська бригада.

Посилилась військово-політична робота в арміях Південного фронту. Так, з 1 по 31 жовтня 1920 р. комуністи 460-го стрілецького полку прочитали лекції і провели бесіди для червоноармійців на теми: «Громадянська війна і імперіалісти», «Хто така Червона Армія?», «Пролетарські суди», «Диктатура пролетаріату», «Церква і держава», «III Комуністичний Інтернаціонал», «Комуністична партія», «Врангелівський фронт» та ін.³¹ Бесіди на таку ж тематику проводились в усіх полках дивізії. Агітаційно-масова робота комуністів допомагала посилювати бойовий дух солдатів дивізії, успішно відбивати атаки ворога.

Вперті бої з 9 по 16 жовтня в районі Апостолове, Шолохове, Нікополя, в яких брав участь і особовий склад 52-ї стрілецької дивізії, закінчилися повним розгромом врангелівських частин. Провал задніпровської операції Врангеля — це початок остаточного розгрому білогвардійських військ.

У розпорядженні військ Південного фронту було 99,5 тис. багнетів, 33,6 тис. шабель, 527 гармат, 2664 кулемети, 57 бронеавтомобілів, 17 бронепοїздів, 45 літаків.

²⁸ Фрунзе М. В. Избранные произведения, т. 1. М., с. 347—348.

²⁹ Українська РСР в період громадянської війни, т. 3, с. 399.

³⁰ Pawłowski I., Sobczak K. Walczyli o Polskę. Polacy i oddziały polskie w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji. 1917—1920. Warszawa, 1967, s. 230; Zbikowski S. Zachodnia Dywizja Strzelców. — Z pola walki, 1960, Nr. 2, s. 106.

³¹ ЦДАРА, ф. 3856, оп. 1, од. зб. 2, арк. 260.

Вранці 28 жовтня 1920 р. війська Південного фронту перейшли в наступ і підійшли до Перекопського перешийка, а 29 жовтня 51-ша стрілецька дивізія визволила місто Перекоп, 30 жовтня — Мелітополь. Зазнавши великих втрат, деморалізовані і дезорганізовані врангелівські війська прорвалися в Крим³². Бойова операція Червоної Армії по розгрому військ Врангеля у Північній Таврії завершилась успішно. В цьому частка доблесті і героїства особового складу 52-ї стрілецької дивізії. Захоплено близько 20 тис. полонених, понад 100 гармат, багато кулеметів та іншого військового спорядження та озброєння³³. Наближався час остаточного розгрому військ Врангеля.

Після поразки Врангеля у Північній Таврії його війська заховалися за Чонгарськими укріпленнями. Турецький вал, що перетинав Перекоп, укріплювся трьома лініями дротяних загороджень і окопів. Перед валом було викопано рів глибиною до 10 м, шириною 20 м. Ворог подбав і про сховища, бліндажі, бійниці, ходи сполучень, кулеметні гнізда. Із заходу перекопська цитадель прикривалася вогнем кораблів, що стояли в Каркінітській затоці, а зі сходу — водами гнилого Сиваша. Характеризуючи укріплення Перекопу і Чонгару, М. В. Фрунзе писав: «Все це в одній загальній системі створило укріплену смугу, неприступну, здавалося б, для атаки відкритою силою»³⁴.

В директиві Головного командування республіки від 4 листопада 1920 р. військам Південного фронту вказувалось, щоб негайно приступити до другого етапу операції — визволення Кримського півострова. Становище військових частин Червоної Армії ускладнювалося тим, що в районі Перекопу і Чонгару не вистачало питної води, наступили ранні похолодання. М. В. Фрунзе в одній з телеграм Головному командувачу республіки відзначав, що військові частини, особливо 52-а, 30-а, 51-а, 15-а стрілецькі дивізії перебувають під відкритим небом, не мають відповідного зимового одягу і взуття. Але, незважаючи на це, настрої в червоноармійців бадьорий і впевнений³⁵.

З 1 по 7 листопада 1920 р. до бойових позицій Південного фронту підтягувалися резерви, велась розвідка. Врангель, у свою чергу, вже 7 листопада сконцентрував в районі Перекопу 1-у армію генерала Кутепова, яка нараховувала 13 500 багнетів, 6000 шабель, 765 кулеметів, 48 броньовиків³⁶.

О 22-й годині 7 листопада частини 52-ї стрілецької дивізії спільно з 15-ю, 153-ю стрілецькими дивізіями і кавалерійською бригадою 51-ї стрілецької дивізії почали переправлятися через Сиваш. 156-й бригаді 52-ї стрілецької дивізії, яка зосереджувалася в районі Володимирівки, було наказано перейти в рішучий наступ через Сиваш і атакувати Литовський півострів з північно-західного напрямку³⁷, тримати тісний зв'язок справа з частинами 153-ї бригади. На виконання цього наказу бригадою, 461-му полку було наказано виставити вночі маяки із Володимирівки до Литовського півострова, що було і виконано³⁸.

Вночі на 8 листопада біля 2-ї години 30 хвилин 460-й³⁹ і 461-й стрілецькі полки підійшли на 150—200 метрів до дротяних загороджень ворога північної частини Литовського півострова, окопавшись,

³² Див.: Українська РСР в період громадянської війни, т. 3, с. 404—405.

³³ Фрунзе М. В. На фронтах гражданской войны. Сборник документов. М., 1941, с. 426.

³⁴ Фрунзе М. В. Собрание сочинений, т. 1. М.—Л., 1929, с. 486.

³⁵ Фрунзе М. В. Избранные произведения, т. 1, с. 414—415.

³⁶ Pawłowski I., Sobczak K. Walczyli o Polskę. Polacy., s. 231.

³⁷ Див.: Грецов М. Д., Коротков И. С. Штурм Перекопа. М., 1961, с. 19; Коротков И. С. Разгром Врангеля. М., 1948, с. 94; Szpínger S. Z Pierwszą Konna. Łódź, 1967, s. 169—170.

³⁸ ЦДАРА, ф. 1456, оп. 2, од. зб. 278, арк. 3.

³⁹ Там же, ф. 3856, оп. 1, од. зб. 16, арк. 27.

чекали прибуття червоноармійців з ножицями. О 4-й годині 8 листопада 460-й, 461-й і 465-й стрілецькі полки, зберігаючи єдність дій, перейшли в наступ. Осліплені прожекторами, несли втрати від кулеметного вогню ворога, але, як не важко було атакувати, йшли вперед. Бійці 460-го і 461-го стрілецьких полків демонтували в кількох місцях дротяні загородження врангелівців. На північній околиці Литовського півострова бійці блискавичним ударом вибили ворога з окопів, зайняли їх, і продовжували переслідувати ворога⁴⁰. Зразки доблесті і героїства, відданість ідеалам Великого Жовтня виявили командири і особовий склад 460-го стрілецького полку⁴¹. В цьому бою втрачено вбитими і пораненими: командира 460-го полку т. Лепіна, трьох командирів батальйонів, п'ять командирів рот, кілька командирів взводів і близько 40 червоноармійців⁴².

Вдень 8 листопада ворог кинув у контратаку одну з кращих своїх дивізій — Дроздовську, посилену загоном бронемашин. Частини 52-ї стрілецької дивізії були потіснені. Бій тривав більше доби. Але завдяки хоробрості бійців-червоноармійців і вмiлого керівництва командування під час наступу два полки Дроздовської дивізії були повністю розгромлені і взяті в полон⁴³. У боях за село Караджанай проявив героїзм командир 2-ї батареї 1-го легкого артдивізіону 12-ї стрілецької дивізії поляк Зверхжевський, виходець з Варшавської губернії.

Ранком 9 листопада частини 51-ї стрілецької дивізії оволоділи Перекопським валом, з'єдналися з частинами 15-ї, 52-ї стрілецьких дивізій. 52-а і 7-а дивізії ввірвалися на Юшунські позиції. Проти 15-ї, 52-ї стрілецьких дивізій діяли частини 2-го армійського корпусу генерала Вітковського і кінний корпус Барбовича з трьома танками. Частини 52-ї стрілецької дивізії відповідно до усного наказу командира 9 листопада перейшли в наступ на Армянськ, взяли його штурмом і виступили в напрямку х. Чуваш. 10 листопада 460-й стрілецький полк знаходився на х. Тимошкіно, 461-й, 462-й стрілецькі полки — на х. Ситатово⁴⁴.

Протягом 10 листопада частини 52-ї стрілецької дивізії в кровопролитному бою, несучи великі втрати, рішучим ударом вибили ворога з другої лінії окопів і підійшли до третьої. 11 листопада в наступі частин 52-ї стрілецької дивізії проти військ Врангеля підтримували Кінна Армія і 52-й кавалерійський полк. А 12 листопада частини 156-ї бригади дивізії вже досягли місцевості Магазинка, де і розквартирувалися⁴⁵.

460-й стрілецький полк 11 листопада на світанку виступив з с. Філатовки і похідним маршем дійшов до озера Красне⁴⁶. О 9 годині полк знаходився на бойових позиціях частин 155-ї, 156-ї бригад. Червоноармійцям полку було наказано вести наступ на укріплення ворога. У бойовому порядку червоноармійці пішли вперед, залишивши за собою частини 155-ї і 156-ї бригад. справа від полку наступав 461-й стрілецький полк, зліва — частини 15-ї дивізії. Врангелівці відкрили сильний кулеметний і артилерійський вогонь. Але з допомогою резерву 3-го батальйону було прорвано дротяні загородження, із криком «ура» захоплено окопи ворога. 50 білогвардійців взято в полон, інші втекли. Це був один з найбільш жорстоких боїв 460-го стрілецького полку⁴⁷. Це-

⁴⁰ ЦДАРА, ф. 1458, оп. 2, од. зб. 278, арк. 3; Pawłowski I., Sobczak K. Walczyli o Polskę. Polacy..., s. 233.

⁴¹ ЦДАРА, ф. 3856, оп. 1, од. зб. 16, арк. 27—28.

⁴² Там же, ф. 1458, оп. 2, од. зб. 278, арк. 3

⁴³ Там же, арк. 3.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же, ф. 3856, оп. 1, од. зб. 16, арк. 27.

⁴⁷ Там же, арк. 28.

ментуючою силою тут стали комуністи, які особистим прикладом запалювали бійців на героїчні подвиги. Це — інструктор полку Євген Своричевський, командир роти Вацлав Сікорський, командир господарської команди Іван Радомський⁴⁸, командир 1-ї роти батальйону Франц Янковський та багато інших⁴⁹.

Під час цих боїв з військами Врангеля 52-а стрілецька дивізія зазнала важких втрат. В 464-му стрілецькому полку залишилось 160 багнетів, в 465-му — 120, 463-му — 100. До 11 листопада 1920 р. полки втратили більше 50% особового складу⁵⁰. Але, незважаючи на великі втрати, червоноармійці дивізії продовжували героїчну боротьбу з ворогом.

13 листопада частини 156-ї бригади прибули в район ст. Курман-Кемельчі. 462-м стрілецьким полком було вислано розвідку до ст. Джанкой⁵¹. Частини 52-ї стрілецької дивізії з 15-ю і 51-ю дивізіями з боями просувалися вглиб Криму. Ворог в паніці відходив на південь до чорноморських портів. 17 листопада полки дивізії, залишивши за собою визволені Алушту і Ялту⁵², сконцентрувалися в районі Гурзуфа⁵³. Армія Врангеля була розгромлена. 24—25 листопада 1920 р. 52-а стрілецька дивізія розквартирувалася в Севастополі для відпочинку⁵⁴.

В боях проти військ Врангеля під Перекопом і в Криму зразки хоробрості і відваги показали Павел Жезневський — командир 464-го стрілецького полку⁵⁵, Роман Гартенбергер — комісар 3-го дивізіону легкої артилерії 3-ї стрілецької дивізії 13-ї армії⁵⁶, Владислав Коханський — командир 155-ї бригади 52-ї стрілецької дивізії, нагороджений орденом Червоного Прапора⁵⁷, Владислав Сцібор — комісар 154-ї бригади 52-ї стрілецької дивізії⁵⁸ та ін.

У зв'язку з великою перемогою Червоної Армії над військами Врангеля, червоноармійці-поляки в своєму зверненні до всіх польських трудящих, які проживали на території Росії і України, писали: «Революційно-робітнича Червона Армія розгромила контрреволюційні банди Врангеля... Спільно з робітничим класом Польщі ми вступимо до битви за робітничу владу, за вільну Польщу, за комунізм»⁵⁹.

В. І. Ленін у своїй доповіді на восьмому Всеросійському з'їзді Рад 22 грудня 1920 р., зокрема, підкреслив: «Одна з найблисучіших сто-

⁴⁸ ЦДАРА, ф. 3856, оп. 1, од. зб. 1, арк. 109.

⁴⁹ Там же, арк. 115.

⁵⁰ Z b i k o w s k i S. Zachodnia Dywizja Strzelców..., s. 115.

⁵¹ ЦДАРА, ф. 1458, оп. 2, од. зб. 278, арк. 3.

⁵² Там же, од. зб. 198, арк. 187; ф. 3856, оп. 1, од. зб. 16, арк. 29.

⁵³ Там же, ф. 1458, оп. 2, од. зб. 278, арк. 3; див.: Pawłowski I, Sobczak K. Walczyli o Polskę. Polacy..., s. 240.

⁵⁴ ЦДАРА, ф. 1458, оп. 2, од. зб. 198, арк. 187.

⁵⁵ Калениченко П. М. Вказ. праця, с. 113; Kaleniczenko P. Polacy w Rewolucji Październikowej..., s. 188. Павло Жезневський народився 1896 р. у Вітебській губернії в селянській сім'ї. Працював залізничником у Вітебську. Член РКП(б) з 1918 р. Командир 464-го стрілецького полку в 1919—1920 рр., в.о. командира 2-ї бригади 52-ї стрілецької дивізії Червоної Армії. За виявлені хоробрість і вміле керівництво полком під час штурму Перекопу нагороджений орденом Червоного Прапора. Закінчив Військово-повітряну академію ім. Жуковського в Москві. В 1941—1945 рр. служив у військово-повітряних частинах Червоної Армії. Нагороджений орденом Леніна. (Див.: Księga polaków..., s. 992).

⁵⁶ Hartenberg R. Ze szkoły na front. — Na granicy epok. Wspomnienia o udziale Polaków w Rewolucji Październikowej i wojnie domowej w Rosji, 1917—1921. Warszawa, 1967, s. 495, 499.

⁵⁷ Калениченко П. М. Вказ. праця, с. 114; Kaleniczenko P. Polacy w Rewolucji Październikowej..., s. 189; Księga polaków..., s. 411—412.

⁵⁸ Калениченко П. М. Вказ. праця, с. 114; Kaleniczenko P. Polacy w Rewolucji Październikowej..., s. 189; Księga polaków..., s. 843.

⁵⁹ Центральний орден Леніна державний музей революції СРСР, ф. 666/273, інв. № 6/15211, арк. 113—211.

рінок в історії Червоної Армії — є та повна, рішуча і надзвичайно швидка перемога, яка здобута над Врангелем. Таким чином, війна, нав'язана нам білогвардійцями і імперіалістами, була ліквідована»⁶⁰.

Беззавітну хоробрість, виняткову енергію і політичну свідомість у боротьбі за зміцнення ідеалів робітничо-селянської революції проявили червоноармійці-поляки 52-ї стрілецької дивізії. Цією героїчною сторінкою і вінчається славний шлях поляків-інтернаціоналістів на полях битв у період громадянської війни і зовнішньої воєнної інтервенції держав Антанти.

Г. С. КРУЧКЕВИЧ

**52-я СТРЕЛКОВАЯ ДИВИЗИЯ КРАСНОЙ АРМИИ
(ЗАПАДНАЯ ДИВИЗИЯ ПОЛЬСКИХ СТРЕЛКОВ)
В БОЯХ ПРОТИВ ВОЙСК ВРАНГЕЛЯ
НА ЮГЕ УКРАИНЫ И В КРЫМУ
(сентябрь—ноябрь 1920 г.)**

Резюме

В статье показаны боевые действия 52-й стрелковой дивизии (Западной дивизии польских стрелков) в составе воинских частей Красной Армии в разгроме белогвардейских войск Врангеля на юге Украины и в Крыму в 1920 г. Вооруженная защита завоеваний Великого Октября — одна из славных страниц боевого сотрудничества польского народа с русским и украинским пролетариатом в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции.

⁶⁰ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 42, с. 123—124.

С. Ш. ГРИНБЕРГ

**ИНОЗЕМНИЙ КАПІТАЛ У ПРОМИСЛОВОСТІ
БОЛГАРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
(1901—1912 рр.)**

Період 1901—1912 рр. займає важливе місце в історії розвитку капіталізму в Болгарії. З початку ХХ ст. болгарська капіталістична промисловість вступає в нову фазу свого розвитку, головною відмінною рисою якої є різке прискорення темпів зростання числа фабричних підприємств порівняно з останніми десятиріччями ХІХ ст. Починається бурхливе промислове піднесення, внаслідок якого в Болгарії на час Балканських воєн завершується процес утворення промислового капіталізму.

Розвиток фабричної промисловості в цей період визначався взаємодією двох головних факторів. З одного боку, в Болгарії в цей час завершується процес первісного нагромадження капіталу і, таким чином, остаточно складаються основні передумови, необхідні для успішного розвитку великої капіталістичної промисловості. З другого боку, з початку ХХ ст., коли, як вказує В. І. Ленін, «капіталізм перетворився в імперіалізм»¹, посилюється експлуатація і економічне поневолен-

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 27, с. 298.

ня Болгарії імперіалістичними державами. Західноєвропейські монополії все більше перетворюють Болгарію у сферу прикладання капіталів, вони добиваються свого панування в ряді важливих галузей болгарської промисловості, штучно гальмуючи їх розвиток; разом з тим вони спрямовують зусилля на збереження однобокого характеру болгарської промисловості, на закріплення Болгарії як свого аграрно-сировинного придатка.

Болгарські історики-марксистичні створили в 50—70-х роках ряд цінних робіт, в яких досліджується вплив іноземного капіталу на болгарську економіку². Однак досі нема спеціальної роботи, присвяченої з'ясуванню впливу іноземного капіталу на розвиток болгарської промисловості в епоху імперіалізму, і деякі аспекти цієї проблеми залишаються ще не досить вивченими. Мета цієї статті полягає в тому, щоб виявити деякі тенденції і особливості проникнення іноземного капіталу в болгарську промисловість на початку епохи імперіалізму, в період 1901—1912 рр. Поряд з болгарськими документальними і статистичними матеріалами використовуються також матеріали з радянських архівів.

* *
* *

З настанням епохи імперіалізму Болгарія, яка до цього служила ринком збуту західноєвропейських промислових товарів і джерелом сировини, стає також сферою прикладання іноземних капіталів. У другій половині 90-х років іноземний капітал рушив у значних масштабах у сферу промисловості, захопивши там дуже важливі позиції. У 1900 р. йому належали сім великих підприємств і ряд дрібніших, частина яких мала змішаний капітал. Ці підприємства займали монопольне становище в ряді важливих галузей промисловості³.

За даними Д. Ябланського, на частку іноземного капіталу в 1900 р. припадало у промисловості, що заохочувалась державою, 5320 тис. левів, або 27% усього її основного капіталу⁴. В цю суму ним не було включено основний капітал софійської електростанції, який становив тоді 3433 тис. левів⁵. Таким чином, загальна сума іноземного капіталу становила 8753 тис. левів, або 37,6% усього основного капіталу заохочуваної промисловості. Сума ж іноземного капіталу, вкладеного у всю болгарську промисловість (як цензову, так і в ту, що не заохочувалась державою) в 1900 р. становила 9488 тис. левів, або 37% основного капіталу всієї промисловості⁶.

² Натан Ж., Беров Л. Монополистический капитализм в България. София, 1958; Натан Ж. История экономического развития Болгарии. М., 1961; Беров Л. Концессията за електрическо осветление на София (1900—1941). «Известия на Института за история БАН», т. 13. София, 1963; Чакалов А. Форми, размер и дейност на чуждия капитал в България (1878—1944). София, 1962; Цонев С. Държавно-монополистический капитализм в България. Варна, 1968; Дамянов С. Френското икономическо проникване в България (1878—1914). София, 1971 та ін.

³ Колушки Г. Чуждите капитали в България. «Списание на българското икономическо дружество» (СБИД), 1901, кн. 6—7, с. 414—419; Яблански Д. Каква трябва да бъде икономическата политика на България — изобщо и частно-спреме съседните и държави? СБИД, 1901, кн. 4—5, с. 222; Йорданов Д. Преглед на българските дружества и банки, 1922 г. София, 1923, с. 323; Його ж. Принос за промишлената история на града. София, 1928, с. 69—70; Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.*, с. 59; Slawoff I. Beitrag zu der Frage der ausländischen Kapitalien in Bulgarien. Erlangen, 1909, s. 70, 86, 91, 94—96, 98; Stanoff S. Das Gewerwesen und die Gewerbepolitik in Bulgarien. Rustschuk, 1901, s. 136; Russeff C. Die Fortschritte der staatlich unterstützten Fabrikindustrie in Bulgarien. Halle, 1914, s. 120, 134.

⁴ Яблански Д. *Op. cit.*, с. 222.

⁵ Slawoff I. *Op. cit.*, s. 96.

⁶ Яблански Д. *Op. cit.*, с. 223.

У наступні роки сума іноземних капіталовкладень у промисловість Болгарії зростає в кілька разів. Це сталося як за рахунок збільшення основного капіталу підприємств, що вже існували на початок ХХ ст., так і за рахунок, головним чином, новозаснованих підприємств.

У період 1901—1912 рр. іноземним капіталом було засновано п'ять гірничорудних підприємств⁷; крім того, в руки іноземних капіталістів перейшли дві вугільні шахти, які до того належали болгарам⁸. У металообробній промисловості іноземні капіталісти заснували чотири підприємства⁹ і купили чавуноливарний і машинобудівний завод у Русі, який належав болгарам¹⁰. Іноземним капіталом було також створено три заводи трояндової олії¹¹, п'ять тютюнових фабрик¹², бавовняну фабрику в Ямболі¹³, електростанцію в Пловдиві¹⁴ та ін.

За даними Ж. Натана і Л. Берова, у 1900—1912 рр. іноземним капіталом було засновано в Болгарії всього 27 промислових підприємств (як тих, що заохочувались, так і тих, що не заохочувались державою), але частина з них закрилась або перейшла до болгарських власників, і до 1912 року в руках іноземних капіталістів залишилось тільки 18 підприємств. Всього ж разом з підприємствами, заснованими до 1900 р., в 1912 р. налічувалось 33 промислових підприємства, які належали іноземному капіталу¹⁵.

Разом з числом підприємств росла сума іноземних капіталовкладень у болгарській промисловості. В заохочуваній промисловості вона становила в 1904 р. 11 102 тис. левів (36,1% усього основного капіталу¹⁶, в 1907 р. — 13 351 тис. левів (24,7%)¹⁷, в 1909 р. — 14 649 тис. левів (22,2%)¹⁸. Таким чином, за 1900—1909 рр. сума іноземних капіталовкладень в болгарській заохочувальній промисловості зростає на 67,4%.

Офіційних статистичних даних про зростання іноземних капіталовкладень в 1910—1912 рр. у нас нема. За підрахунками Л. Берова, в 1910—1912 рр. у болгарську промисловість було вкладено 19—20 млн. левів іноземного капіталу, а загальна сума в 1912 р. досягла 36—

⁷ «Държавен вестник», 1905, № 32; Статистически годишник на Българското царство, година четвърта, 1912. София, 1915, с. 202—203; Работнически вестник, 1901, № 38; Йорданов Д. Преглед., с. 500; Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.*, с. 66; Тодоров Д. Трудовите условия в Ст. Загорски и Бургазски окръзи и закона за женския и детския труд. СБВД, 1915, кн. 9—10, с. 605; Weis-Bartenstein W. K. *Bulgariens Volkswirtschaft und ihre Entwicklungsmöglichkeiten*. Berlin, 1918, s. 72—74.

⁸ Weis-Bartenstein W. K. *Op. cit.*, s. 75.

⁹ Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.* с. 65, 67; Натан Ж. Васил Коларов за икономическото и социално развитие на България. София, 1951, с. 92; Йорданов Д. Преглед., с. 181; Його ж. Принос., с. 34.

¹⁰ Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.*, с. 68; Weis-Bartestein W. K. *Op. cit.*, s. 75, 137.

¹¹ Близнаков Т. Розата, нейната дестилация и търговия с розови продукти. — У зб.: «Казанлък в миналото и днес». София, 1923, с. 291; Стопански преглед. СБВД, 1904, кн. 6, с. 424; Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.*, с. 64; Дамьянов С. *Op. cit.*, с. 205; Russeff C. *Op. cit.*, s. 146; Sjaroff G. *Die Rosenkultur und Rosenölinindustrie in Bulgarien*. Bukarest, 1907, с. 63—64, 70.

¹² «Работнически вестник», 1902; № 39; Стоянов П. Тютюновото производство в Хасковско и Старозагорско. СБВД, 1907, кн. 8—9, с. 511; Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.*, т. 65.

¹³ Йорданов Д. Преглед., с. 224; Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.*, с. 65—66; Weis-Bartestein W. K. *Op. cit.*, s. 136.

¹⁴ Дневници на XIII Обикновено народно събрание (ОНС). I редовна сесия, кн. V, София, 1904, с. 2271; Доклад на негово величество Фердинанд I от министерския съвет, 1887—1912, с. 674; Slawoff I. *Op. cit.*, s. 100—103.

¹⁵ Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.*, с. 70.

¹⁶ Russeff C. *Op. cit.*, s. 94; Йорданов Д. Преброяване на индустриите, настръдчавани от държавата. СБВД, 1906, кн. 5, с. 327—328.

¹⁷ Доклад от негово царско височество българския княз Фердинанд от министерския съвет. София, 1907, с. 509. Включені підприємства із змішаним капіталом.

¹⁸ Enquete sur L industrie ensouragee par l etat en 1909. Sophia, 1913, s. 33, 54.

41 млн. левів¹⁹. Таким чином, частка іноземного капіталу в основному капіталі всієї болгарської промисловості, сума якого, за даними того ж Л. Бєрова, в 1912 р. дорівнювала 119 млн. левів²⁰, становила 30—34%. Приблизно так же визначає цю частку і А. Чакалов, який вказує, що вона становила більш як 30%²¹.

У процесі проникнення іноземного капіталу в болгарську промисловість можна простежити дві тенденції. Перша з них — зниження питомої ваги іноземного капіталу в загальній сумі основного капіталу, вкладеного в болгарську промисловість. Як уже вказувалось вище, частка іноземного капіталу в основному капіталі болгарської заохочуваної промисловості становила 37,6% в 1900 р., 36,1% — в 1904 р., 24,7% — в 1907 р., 22,2% — в 1909 р. Особливо різкий спад питомої ваги іноземного капіталу в болгарській промисловості в 1904—1909 рр. пояснюється швидким зростанням болгарських капіталовкладень. За підрахунками Ц. Русєва, основний капітал всієї болгарської заохочуваної промисловості збільшився за ці роки на 113,5%, а іноземні капіталовкладення — тільки на 24,1%²². Хоч до 1912 р., як відмічалось, частка іноземних капіталовкладень у промисловості Болгарії збільшилась до 30—34%, вона все ж не досягла рівня 1900—1904 рр. Таким чином, внаслідок більш швидкого зростання національних капіталовкладень, питома вага іноземного капіталу в болгарській промисловості, незважаючи на його значне абсолютне збільшення, все ж знизилась.

Друга тенденція полягає в зниженні питомої ваги іноземного капіталу, вкладеного у промисловість, в загальній сумі іноземних капіталовкладень в Болгарії. За 1900—1912 рр. загальна сума іноземного банкового і промислового капіталу, завезеного в Болгарію, збільшилась з 10 до 81 млн. левів²³. З них, як зазначалось, в 1900 р. на промисловість припадало 9488 тис. левів, або 94,9% усієї суми, а в 1912 р. — 36—41 млн. левів, або 44,4—50,6% усієї суми іноземного капіталу, вкладеного в банки і промисловість.

Обидві вказані тенденції були наслідком зрослої ролі банківського капіталу і посилення його експансії в епоху імперіалізму, вони свідчать про прагнення банківських монополій вкладати свої капітали переважно у створювані ними у слаборозвинутих країнах банки, бо це забезпечувало їм більш високі і сталі прибутки.

У зв'язку з цим слід відзначити, що ввезений в країну банківський капітал сприяв зміцненню позицій іноземного капіталу в болгарській промисловості. Про це, зокрема, свідчить діяльність трьох банків, заснованих у 1905—1906 рр. іноземним капіталом в Болгарії: Генерального, Балканського і Кредитного. Фінансова могутність їх швидко зростала. Якщо в 1905—1906 рр. первісний капітал тут становив 4,8 млн. левів, то в 1911 р. він збільшився до 12 млн. левів²⁴. В короткий строк ці банки створили в Болгарії ряд «дочірніх» промислових підприємств або стали співвласниками підприємств, що вже існували²⁵.

* * *

Достовірні і детальні дані про роль і місце іноземного капіталу в окремих галузях промисловості Болгарії у нас є тільки за 1909 р.

¹⁹ Ікономиката на България, т. 1. София, 1969, с. 384.

²⁰ Ibidem, с. 372.

²¹ Чакалов А. *Op. cit.*, с. 73.

²² Russeff С. *Op. cit.*, с. 94.

²³ Материали по история на Българската комунистическа партия. София, 1955, с. 70.

²⁴ Архів зовнішньої політики Росії (АЗПР), ф. Консульство в Софії, оп. 782/2, спр. 116, арк. 66.

²⁵ Натан Ж., Бєров Л. *Op. cit.*, с. 99—102; Ікономиката на България, т. 1, с. 400—401; Цонев С. *Op. cit.*, с. 19.

і відносяться вони тільки до заохочуваної державою ценової промисловості, перепис якої було проведено в 1910 р. Згідно з даними цього перепису, іноземний капітал по галузях промисловості в 1909 р. розподілявся таким чином ²⁶.

Галузі промисловості	Загальна сума основного капіталу приватних підприємств (у тис. левів)	Іноземний капітал (у тис. левів)	Змішаний капітал (у тис. левів)	Іноземний і змішаний капітал у процентах до всього капіталу даної галузі промисловості	Іноземний і змішаний капітал даної галузі промисловості в процентах до іноземного капіталу в цілому
Гірнична	2433	1739	—	71,2	11,9
Металообробна	2331	—	159	6,8	1,1
Керамічна	5446	—	—	—	—
Хімічна	2584	695	203	34,8	6,1
Харчова	26411	4174	—	15,8	28,5
Текстильна	12608	1172	110	10,2	8,7
Лісова і мебльова	3297	—	—	—	—
Шкіряна	1836	—	397	21,6	2,7
Паперова	1182	—	—	—	—
Електроенергетична	6258	6000	—	95,9	41,0
Всього:	64386	13780	869	22,7	100,0

Іноземний капітал, як це видно з таблиці, майже повністю панував в електроенергетичній промисловості, переважав у приватній гірничій, а в хімічній становив понад третину основного її капіталу. Як уже вказувалось, у виробництві цукру і сірників капітал займав монополне становище. Тільки в трьох галузях промисловості (керамічній, лісовій, паперовій) не було в 1909 р. іноземних капіталовкладень.

У роки, що передували Балканським війнам, іноземний капітал проник і в ці галузі промисловості. Так, скляний завод в с. Гебеджі (Варненський округ), який закrywся в 1896 р., був у 1909 р. куплений товариством болгарських купців і власниками двох скляних заводів у Константинополі і в 1910 р. пущений в експлуатацію ²⁷. В кінці 1911 р. акціонерне товариство «Гранітоїд», засновниками і головними акціонерами якого були німецькі підприємці, брати Наудашер, одержало концесію на виробництво цементу і гідралічного вапна і в 1912 р. почало будівництво цементного заводу поблизу залізничної станції Батановци ²⁸. Французькі капіталісти напередодні Балканських воєн заснували в Болгарії підприємство лісової промисловості з капіталом 2700 тис. левів ²⁹. У 1909 р. найбільша болгарська паперова фабрика в Костенец-Баня перейшла до акціонерного товариства «Маріца», засновником і головним акціонером якого був швейцарський консул в Софії і член керуючої ради Генерального банку Жак Вегелі ³⁰.

Таблиця свідчить також про те, що із загальної суми іноземного капіталу, вкладеного у болгарську приватну заохочувану промисловість, найбільша частка в 1909 р. припадала на електроенергетичну і харчову промисловість, найменша — на металообробну. Остання об-

²⁶ «Enquete...», s. 52, 53.

²⁷ Див.: СБІД, 1910, кн. 9—10, с. 743—744.

²⁸ Дневници на XV ОНС, I редовна сесія, кн. IV, с. 1792—1793, 1802; Държавен вестник, 1912, № 24; Натан Ж., Беро в Л. Ор. cit., с. 66—67.

²⁹ Бочев С. Чуждите капітали в България. СБІД, 1921, кн. 4—5, с. 30.

³⁰ Йорданов Д. Принос..., с. 46; Його ж. Преглед..., с. 311; Натан Ж., Беро в Л. Ор. cit., с. 65; Weis-Bartestein W. K. Op. cit., с. 133.

ставина дуже характерна: іноземні капіталісти, відмовляючись вкладати свої капітали в металообробну промисловість, тим самим прагнули не допустити розвитку виробництва засобів виробництва і зберегти Болгарію як ринок збуту машин, устаткування, інструментів та інших металовиробів.

Усіх підприємств з іноземним і змішаним капіталом у заохочуваній державою промисловості в 1909 р. налічувалось 13, з них 9 повністю належали іноземному капіталу, а 4 були змішаними³¹.

Підприємства, засновані іноземним капіталом, належали до найбільших в країні. Основний капітал, що припадав у середньому на одне підприємство, яке належало болгарському капіталу, становив 200,5 тис. левів, іноземному капіталу — 1531 тис. левів. Із 12 найбільших підприємств (з основним капіталом понад 1 млн. левів) 4 належали іноземному капіталу, у тому числі і єдині в країні два підприємства з основним капіталом понад 3 млн. левів³². По сумі вкладень у промисловість Болгарії на першому місці в 1909 р. стояв бельгійський капітал — 10 719 тис. левів (73,1% усіх іноземних капіталовкладень)³³. Далі йшли російський капітал — 1914 тис. левів (13,1%), англійський — 1035 тис. левів (7,1%), німецький — 482 тис. левів (3,3%), французький — 363 тис. левів (2,5%)³⁴ і турецький — 137 тис. левів (0,9%)³⁵.

У наступні роки частка французького капіталу в загальній сумі іноземних капіталів, вкладених у промисловість Болгарії, збільшилась у багато разів. С. Дамянов вказує, що найбільші підприємства були створені французьким капіталом після 1910 р. Основний капітал п'яти підприємств, заснованих французьким капіталом після 1910 р., становив близько 11 млн. левів. Він, вважає, що французький капітал, вкладений у болгарську промисловість і торговельно-промислові об'єднання, досяг напередодні першої світової війни 20% усіх іноземних капіталовкладень і займав друге місце після бельгійського³⁶.

Щодо питомої ваги російського капіталу в промисловості Болгарії, то наведена цифра вимагає застереження. Значна частка з 1914 тис. левів припадала на мідний рудник, що належав Т. Маврокордато — російському підданому з Константинополя, тісно зв'язаному з англійськими банками. Таким чином, вказана сума фігурує в статистиці як російський капітал тільки номінально.

Слід відзначити, що намагання російських капіталістів посісти більш міцні позиції в економіці Болгарії, зокрема в її промисловості, закінчувались невдачею внаслідок конкуренції західно-європейського капіталу, перешкод, що чинились болгарськими властями, і неповороткості російських капіталістів. Характерна щодо цього доля двох концесій на видобуток мідної руди в Бургаському округу — «Ікономов» і «Труд». Першу з цих концесій одержав 20 грудня 1901 р. житель Казанлика Д. К. Ікономов³⁷, другу 29 вересня 1904 р. — також виходець з Казанлика Г. Д. Попов³⁸. Обидві ці концесії були куплені петербурзьким підприємцем Д. К. Лаврентьевим, який зобов'язався сплатити за них 1050 тис. левів. Лаврентьев прилучив капітал інших

³¹ Enquete., s. 14, 51.

³² Ibidem, s. 54.

³³ В цю суму входить основний капітал двох підприємств, що належали змішаному бельгійсько-болгарському капіталу, який становив 506 тис. левів.

³⁴ Це сума основного капіталу двох підприємств, які належали змішаному французько-болгарському капіталу.

³⁵ «Enquete.», s. 54—55.

³⁶ Дамянов С. Ор. cit., с. 209—210.

³⁷ Държавен вестник, 1902, № 3.

³⁸ Държавен вестник, 1904, № 224

капіталістів, організував спеціальне товариство і розпочав підготовчі роботи по введенню рудників в експлуатацію³⁹.

Але в цей час між Лаврентьевим і Ікономовим, який представляв також інтереси Попова, виник конфлікт. Лаврентьев звинуватив Ікономова у невиконанні ним своїх обов'язків, у намаганні перепродати один з рудників по дорожчій ціні і взагалі у прагненні «паралізувати справу». У зв'язку з цим Лаврентьев затримав сплату авансу 100 тис. левів і вимагав, щоб Ікономов оформив остаточний перехід рудників на його, Лаврентьева, ім'я, як обов'язкової умови, після виконання якої він погоджувався сплатити повну вартість концесій. У двох проханнях, звернених до болгарського міністра торгівлі і землеробства Н. Геннадієва, Лаврентьев добивався наказу про перехід рудників на його ім'я⁴⁰.

Лаврентьев зіткнувся не тільки з несумлінністю Ікономова, а й з недоброчинністю болгарських властей. У зв'язку з труднощами, які відчував Лаврентьев, російський віце-консул у Бургасі Шаховський писав російському дипломатичному агенту в Софії, що «взагалі міністерство землеробства ставиться вкрай вороже до всіх російських підприємств...»⁴¹

Конфлікт тривав майже два роки і став предметом розбору. Арбітражний суд прийняв сторону Ікономова і ухвалив стягнути на його користь з Лаврентьева 840 тис. левів. Але справа була передана в касаційному порядку в Софійський окружний суд, який мав вирішити її 13 листопада 1906 р.⁴²

В архівній справі немає документів про дальшу долю концесії Лаврентьева. Очевидно, суд ухвалив справу на користь Ікономова. Відомо, що незабаром концесії Лаврентьева перейшли до власника мідного рудника у Врачанському окрузі Маврокордато. А. Христов вказує, що ці концесії почали експлуатуватися тільки після першої світової війни⁴³. Можна припустити, що Маврокордато скупив обидва бургаських рудники, щоб збутися конкурентів, але не став їх розробляти, вважаючи за краще вести видобуток міді тільки на вигіднішому руднику поблизу Враци.

Невдачею закінчилися й інші спроби російських капіталістів укріпитись в Болгарії. Так, до початку розглядуваного нами періоду (в 1900 р.) припинило своє існування відділення Південно-Російського (Київського) промислового банку в Софії, заснованого там у 1896 р. Спочатку керівники Київського банку розраховували створити свої філіали, крім Софії, також у Русі і Сілістрії; навіть одержали на це дозвіл міністра фінансів С. Вітте і болгарського уряду, але потім вони від цього відмовились, оскільки відкрите першим Софійське відділення виявилось у скрутному становищі⁴⁴.

Не відповідали можливостям і розміри російсько-болгарської торгівлі. Лише у деяких російських капіталістів не втрачався підвищений інтерес до болгарського ринку. Так, у звіті російського віце-консульства у Софії за 1908 р. сказано: «Особисту ініціативу проявили небагато російських підданих: спробу закріпити ринок за нашими ситцями, полотнами, кретонами проявило лише товариство московських фабрикантів, що продовжує свою торговельну справу, відкриту в Софії в 1907 р... Інші спроби ввести російські товари у вжиток Софії закін-

³⁹ АЗПР, ф. Консульство в Софії, оп. 782/2, спр. 113, арк. 2—3.

⁴⁰ Там же, арк. 2—3, 6—8.

⁴¹ Там же, арк. 28—29.

⁴² Там же, арк. 79—80.

⁴³ Христов А. Юбилейная книга на гр. Бургас, 1878—1928. Бургас, 1928, с. 83.

⁴⁴ АЗПР, ф. Консульство в Софії, оп. 782/2, спр. 106, арк. 1, спр. 120, арк. 1—8,

чилися невдало здебільшого через недосвідченість осіб, що стояли на чолі підприємств, і відсутність у них капіталів»⁴⁵.

Зацікавленість у болгарському ринку проявили власники вугільних шахт Донбасу. Так, у записці представника Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії російському віце-консулу в Софії, складеній, очевидно, в кінці 1910 р., пропонувалися заходи по усуненню причин, що перешкождали ввозу російського вугілля в Болгарію, рекомендувалося проведення дослідів по впровадженню донецького вугілля на болгарських залізницях і містилося прохання до віце-консула сприяти проведенню таких дослідів⁴⁶. Пропозиція і прохання російських гірничопромисловців залишилися без наслідків. Болгарія продовжувала ввозити вугілля головним чином з Англії. Про необхідність відкриття болгарського ринку для продукції російської металургійної промисловості говорилося у записці про залізниці в Болгарії, що надійшла в березні 1911 р. в російське консульство в Софії⁴⁷.

Інші категорії російських промисловців (зняток становить нафтовий трест братів Нобель) нехтували болгарським ринком, хоч, як вказувалося в згаданому вище звіті російського віце-консульства в Софії за 1908 р., «болгарські торговці почали проявляти більший інтерес до російських фірм, ніж у минулі роки». «Помічено, — робить висновок віце-консул, — що нашим торговцям особливо неприємна думка про необхідність боротьби з австрійськими конкурентами, що укріпились тут: російський купець, очевидно, віддає перевагу спокою...»⁴⁸. Болгарські комерсанти також скаржились на байдужість російських промислових фірм до справи встановлення торговельних зв'язків з Болгарією⁴⁹.

Звичайно, не доводиться заперечувати нарікання на інертність і неповороткість російських промисловців, але все ж головна причина слабких російсько-болгарських економічних зв'язків полягала в тому, що відстала промисловість царської Росії не спроможна була конкурувати на болгарському ринку з промисловістю західноєвропейських країн. Питома вага Росії в болгарському імпорті порівняно з цими останніми країнами була незначною. Так, у загальному імпорті Болгарії в 1912 р. частка Австро-Угорщини становила 24,1%, Німеччини — 20,4%, Англії — 14,9%, а частка Росії — лише 4,6%⁵⁰.

Основна маса промислових товарів, причому не тільки для особистих, а й для виробничих потреб, надходила в Болгарію з західноєвропейських країн. Ця обставина дуже важлива для з'ясування ступеня залежності болгарської промисловості від іноземного капіталу, оскільки цей ступінь визначався не тільки питомою вагою іноземних капіталовкладень, а й тим, що майже все устаткування і значна частина сировини і палива, необхідні для промисловості, надходили з-за кордону. Так, ввезення машин, інструментів і апаратів збільшилось з 4474 тис. левів у 1901 р. до 26 296 тис. левів у 1912 р., або в 5,9 раза, що становило по відношенню до всієї вартості імпорту в 1901 р. 6,4%, а в 1912 р. — 12,3%⁵¹.

Значна частина промислової сировини також імпортувалася. Вартість імпортової сировини, спожитої заохочуванню промисловістю, зро-

⁴⁵ АЗПР, ф. Консульство в Софії, оп. 782/2, спр. 116, арк. 1.

⁴⁶ Там же, арк. 53—57.

⁴⁷ Там же, арк. 40—41.

⁴⁸ Там же, арк. 1—2, 6.

⁴⁹ Там же, арк. 76—77.

⁵⁰ Статистически годишник., 1912, с. 206—207. Детально про російсько-болгарську торгівлю в розглядуваний період див.: Мартиненко А. К. Російсько-болгарські економічні відносини 1900—1909 рр. — «Український історичний журнал», 1971, № 6, с. 55—63.

⁵¹ Статистически годишник., 1912, с. 205, 222.

сла з 6072 тис. левів у 1904 р. до 20 716 тис. левів у 1912 р., або в 3,4 раза, а вартість всієї переробленої заохочуваною промисловістю сировини за ці ж роки збільшилась з 21 914 тис. до 77 023 тис. левів, або в 3,5 раза. Таким чином, споживання імпоротної сировини росло майже в такій мірі, як споживання сировини в цілому, а її питома вага була дуже значною і у вказані роки знизилась ледве помітно: з 27,7% до 26,9%. Тільки три галузі промисловості (харчова, лісова і керамічна) переробляли переважно вітчизняну сировину. Більша ж частина галузей болгарської промисловості переробляла переважно імпорту сировину і була залежна від іноземних капіталістів, які її постачали⁵².

Болгарська промисловість залежала також від ввезення різних видів палива, причому ступінь цієї залежності все зростав. Так, кількість споживаного заохочуваною промисловістю імпортного палива за 1904—1909 рр. зростає як абсолютно, так і відносно. Якщо в 1904 р. вартість усього спожитого палива становила 1024 тис. левів, з яких на імпорте припадало 232 тис. левів, або 22,7%, то в 1909 р. вартість всього палива становила 2697 тис. левів, а імпортного — 1304 тис. левів, або 48,4%⁵³. Імпорт палива збільшувався у зв'язку із зростанням споживання болгарською промисловістю таких його видів (висококалорійне вугілля, кокс, нафтопродукти), які в Болгарії не вироблялись.

* * *

Визначаючи суть імперіалізму, В. І. Ленін, як відомо, одну з його основних ознак бачив у тому, що «вивіз капіталу, на відміну від вивозу товарів, набуває надто важливого значення»⁵⁴; він вважав, що вивіз капіталу — «одна з найістотніших економічних основ імперіалізму»⁵⁵. В. І. Ленін вказував, що вивезення капіталу робило двоякий вплив на ті країни, куди він призначався. З одного боку, капітал, що ввозиться у відсталі країни, «впливає на розвиток капіталізму, надзвичайно прискорюючи його»⁵⁶; з другого боку, він вів до пригнічення, поневолення і пограбування цих країн іноземними монополіями. Оцінюючи дані про колосальні прибутки, які монополії головних капіталістичних країн одержували на вкладений ними за кордоном капітал, В. І. Ленін констатує: «Солідна основа імперіалістичного гноблення і експлуатації більшості націй і країн світу, капіталістичного паразитизму жменьки найбагатших держав!»⁵⁷.

У Болгарії іноземний капітал також мав двоякий вплив на економіку країни. Наведені вище дані свідчать про те, що іноземний капітал, що вкладався в промисловість Болгарії, об'єктивно відігравав якоюсь мірою позитивну роль і сприяв прискоренню розвитку капіталізму в країні. Він певною мірою сприяв заснуванню і розвитку деяких нових галузей промисловості. Проте вирішальне значення для болгарської промисловості мали негативні наслідки проникнення іноземного капіталу в країну. До початку Балканських воєн іноземні капіталісти зберегли своє монополієне становище в ряді галузей промисловості (електроенергетичній, цукровій, сірниковій і бавовнянопрядильній), яке встановилось ще на рубежі ХІХ—ХХ століть; вони чинили опір створенню в цих галузях підприємств з болгарським капіталом і тим самим перешкоджали подальшому їх розвитку.

⁵² Йорданов Д. Преброяване на индустриите., с. 421; Статистически годишник..., 1912, с. 187—188.

⁵³ Йорданов Д. Преброяване на индустриите, с. 420; Enquete., s. 92.

⁵⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 27, с. 363.

⁵⁵ Там же, с. 373.

⁵⁶ Там же, с. 340.

⁵⁷ Там же, с. 339.

В цей період іноземний капітал розширив і зміцнив свої позиції, проник у деякі нові для нього галузі промисловості (лісову, керамічну, гірничу), але він не створив підприємств по виробництву засобів виробництва, які могли б забезпечити розвиток Болгарії в напрямі досягнення економічної незалежності. Таким чином, іноземний капітал сприяв однобокому розвитку болгарської промисловості і прагнув цю однобокість закріпити.

В міру зростання іноземних інвестицій в болгарську економіку посилювалось пограбування країни іноземним монополістичним капіталом. Все більша частина болгарського національного доходу йшла за кордон у вигляді процентів по державних позиках і прибутків іноземних капіталістів, які володіли в Болгарії промисловими концесіями, банками і страховими товариствами. За підрахунками К. Попова, за період 1879—1911 рр. іноземні капіталісти вивезли з Болгарії у формі премій страхових товариств 70—75 млн. левів і у формі дивідендів на вкладені капітали ще 50—55 млн. левів, або загалом 120—130 млн. левів, тобто більше, ніж становив основний капітал, вкладений у всю болгарську промисловість у 1912 р.⁵⁸ Це знекровлювало економіку і стало на перешкоді нагромадженню капіталів всередині країни.

Хазяйнування іноземних монополій не враховувало інтереси широких кіл болгарської торговельно-промислової буржуазії. Вони з тривогою слідували за посиленням проникненням іноземного капіталу в країну і з метою зміцнення своїх власних позицій прагнули приборкати його діяльність. Це знайшло своє вираження на другому з'їзді торговельно-промислових палат (травень 1912 р.), який прийняв рішення просити міністерство фінансів внести на найближчу сесію Народних зборів законопроект про державний контроль над діяльністю іноземних акціонерних і страхових товариств⁵⁹. Проте великі болгарські капіталісти були акціонерами ряду іноземних промислових, банківських і страхових підприємств і, отже, співучасниками пограбування країни. В керуючих і контрольних радах великих банків, промислових страхових і торговельних підприємствах, заснованих іноземним капіталом, брали участь лідери болгарських буржуазних партій, міністри, депутати Народних зборів: Й. Гешов, С. Данев, Р. Петров, І. Салабашев, Д. Тончев, В. Радославов та ін.⁶⁰

В. І. Ленін, говорячи про пограбування Росії американськими і західноєвропейськими капіталістами, підкреслював, що вони «збирають прибутки за допомогою російських капіталістів, яким перепадає дуже добра частка»⁶¹. Болгарським капіталістам також перепадала «дуже добра частка». Саме тому болгарська велика буржуазія служила інтересам іноземних монополій і, грубо зневажаючи національні інтереси країни, вкупі з ними сприяла перетворенню Болгарії в аграрно-сировинний придаток західноєвропейських імпералістичних держав.

В міру того, як в загальній сумі капіталів, що ввозились в країну, зростала питома вага капіталу, що вкладався в позики і банки за рахунок падіння питомої ваги промислового капіталу, все більше посилювалась фінансова і економічна залежність Болгарії і консервувалася її промислова відсталість. Болгарія у дедалі зростаючій мірі ста-

⁵⁸ Попов К. Стопанска България. София, 1916, с. 415—416.

⁵⁹ Юбилеен сборник на търговско-индустриалните камари и царството. София, 1920, с. 227.

⁶⁰ Натан Ж., Беров Л. *Op. cit.*, с. 103; Пандуктилова О. В. Из истории профсоюзного движения в Болгарии в 1900—1914 гг. — «Ученые записки Саратовского государственного университета им. Н. Г. Чернышевского», т. XVI, Саратов, 1958, с. 182; История на България, т. II, София, 1962, с. 177—178.

⁶¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 21, с. 350.

вала сферою прикладення капіталу західноєвропейських монополій в таких його формах, які перешкождали розвитку продуктивних сил країни, прогресу її промисловості і економіки в цілому.

С. Ш. ГРИНБЕРГ

ИНОСТРАННЫЙ КАПИТАЛ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ БОЛГАРИИ В НАЧАЛЕ XX СТОЛЕТИЯ (1901—1912 гг.)

Резюме

В эпоху империализма усилилось проникновение иностранного монополистического капитала в болгарскую промышленность. В некоторых ее отраслях он занял в 1901—1912 гг. монопольное положение. Иностранный капитал, вывозимый в Болгарию, способствовал появлению и развитию ряда новых отраслей промышленности и тем самым ускорял развитие капитализма в стране. Однако в целом иностранный капитал сыграл отрицательную роль, так как способствовал одностороннему развитию Болгарской промышленности, консервировал экономическую отсталость страны, вследствие чего Болгария потеряла свою экономическую и политическую независимость и все больше превращалась в аграрно-сырьевой придаток западноевропейских империалистических государств.

І. О. ГЛІЧОВ

БАЛКАНСЬКІ ВІЙНИ (1912—1913 рр.) У ВИСВІТЛЕННІ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРЕСИ

В роки Балканських воєн більшовицька преса, яка рішуче виступала проти імперіалістичної політики великих держав, приділяла багато уваги питанням національного та соціального розвитку балканських країн. 9 жовтня 1912 р. почалась перша Балканська війна, яку В. І. Ленін характеризував як «найживотрепетніше питання сучасної політики»¹. Вже в перший день війни більшовицька «Правда» дала таку оцінку подіям на Балканах: «За війною Туреччини і Болгарії ховається конкуренція австрійського і царського капіталів із-за впливу на Балканах. А ще ширше — конкуренція Австрії і Німеччини з одного боку і Англії і Росії — з другого»².

На сторінках більшовицької преси В. І. Ленін в цілій серії статей викрив політику імперіалістичних держав в роки Балканських воєн. Він роз'яснював, що політика імперіалістичних держав на Балканах являє собою грубе втручання в справи балканських народів. В. І. Ленін закликав трудящі маси відстоювати рівноправність і свободу всіх народів на Балканах, не допускати ніякого втручання інших держав в балканські події, оголосити війну війні³. В статтях В. І. Леніна, які систематично публікувалися на сторінках більшовицької преси в 1912—1913 рр., були глибоко розкриті причини Балканських воєн, роз'яснювалась тактика більшовиків у період цих воєн, викривались мілітаристські плани імперіалістичної буржуазії, яка всупереч інтересам народів готувала загальноєвропейську війну. Всі ці питання знайшли своє відображення на сторінках марксистських газет «Звезда», «Правда», журналу «Просвещение».

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 139.

² «Правда», 1912, 9 октября.

³ Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 135—136, 139—140, 143—144, 149—150, 177—179, 147—148.

Ще за кілька днів до початку першої Балканської війни «Правда» опублікувала статтю В. І. Леніна «Азартна гра», в якій він викриває плани націоналістичної буржуазії царської Росії, спрямовані на пограбування і розчленування Туреччини. В. І. Ленін відмічав, що націоналісти безсоромно прикриваються гучними словами «про святу боротьбу за незалежність» народів, а самі спокійнісінько грають життям мільйонів, штовхаючи народи на бойню заради прибутків жменьки купців і промисловців»⁴.

Критикуючи антинародну політику буржуазії великих європейських держав на Балканах, більшовицька преса вказувала, що імперіалісти надто залупатись в павутинні власних інтриг навколо балканського питання⁵. Всі протиріччя, як зазначав В. І. Ленін, між Троїстим союзом і Троїстою згодою ніщо інше, як суперечка із-за поділу здобичі⁶ і саме завдяки цьому капіталістичні держави ведуть «гру кров'ю мільйонів, що їх посилають то тут, то там на бойню заради загарбання чужих земель і пограбування слабких сусідів»⁷. Таким чином, робила висновок «Правда», у сучасної цивілізації — «великих капіталістичних хижаків» — немає сил, здатних попередити війну, але є сили, щоб дати в руки людей знаряддя смерті і кинути їх один проти одного⁸.

На початку жовтня 1912 р. В. І. Ленін написав відозву «До всіх громадян Росії», яка була видана ЦК РСДРП окремим листком. Відозва повідомляла, що «на Балканах почалась війна чотирьох держав проти Туреччини»⁹, і одночасно зазначала, що «загрожує загальноєвропейська війна»¹⁰, яку посилено готували імперіалістичні держави. Піддаючи нищівній критиці мілітаристський характер зовнішньої політики урядів великих держав, В. І. Ленін писав, що «капіталісти всієї Європи не бачать можливості зберегти європейський мир. Вся Європа хоче взяти участь у подіях на Балканах!»¹¹. В. І. Ленін указував, що мільйони робітників і селян «ідуть на бойню заради династичних інтересів кількох коронованих розбійників, заради прибутків буржуазії, яка прагне грабувати чужі землі»¹². Відозва водночас відмічала, що в країнах Західної Європи і Америки загострювалась боротьба соціалістичного пролетаріату проти імперіалістичних буржуазних урядів, що імперіалісти не могли не рахуватися з нестримною ходою до перемоги робітничого класу¹³. «Ці уряди, — писав В. І. Ленін, — готують війну і водночас бояться війни, знаючи, що всесвітня війна є всесвітня революція»¹⁴. В цій відозві шовінізму і мілітаризму відкрито протиставлялися інтернаціоналізм і роззброєння. Багато органів європейської соціалістичної преси надрукували на своїх сторінках ленінську відозву як зразок революційної антимілітаристської пропаганди.

На вимогу В. І. Леніна Міжнародне соціалістичне бюро II Інтернаціоналу в жовтні 1912 р. опублікувало відозву «Інтернаціоналізм проти війни», текст якої був надрукований в «Правде». У відозві говорилось: «Разом з нашими балканськими товаришами ми протестуємо проти збройного насильства і боремося за роззброєння. Ми протестуємо проти лицемірства держав, які виступають під маскою покрови-

⁴ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 109—110.

⁵ «Правда», 1913, 8 януаря; Див. також: «Правда», 1913, 12 януаря.

⁶ Див.: Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 110.

⁷ Там же.

⁸ «Правда», 1912, 23 септября.

⁹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 128.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же.

¹² Там же.

¹³ Див. там же, с. 129.

¹⁴ Там же.

телів балканських держав і в той же час пригнічують залежні від них нації та країни. Наші балканські товариші не мають достатнього впливу, щоб вимагати мир, тому ми розраховуємо на сприяння всіх великих соціалістичних партій»¹⁵. Відозва закінчувалась лозунгом: «Війна — війні!».

Велике значення мала стаття В. І. Леніна в «Правде» «Про лисицю і курник», в якій дана яскрава характеристика балканської політики поміщицько-буржуазних партій в Росії. В. І. Ленін вказував, що «для всієї демократії взагалі, а для робітничого класу особливо важливо зрозуміти, які класові інтереси керують при цьому тією чи іншою партією»¹⁶. Октябристи, націоналісти, безпартійні «патріоти», відмічав В. І. Ленін, цькували Австрію і кричали про «слов'янські завдання» Росії, а суть цієї політики полягала в тому, щоб «відвернути увагу від внутрішніх справ Росії і «урвати кусок» Туреччини»¹⁷. За визначенням В. І. Леніна, кадети були прибічниками цієї ж шовіністичної імперіалістичної політики, але вони «хитро заховують свої погляди з допомогою фраз, які звучать по-демократичному»¹⁸. Отже, принципової різниці між позицією чорносотенного «Нового Времени», октябристського «Голоса Москвы» і позицією кадетської «Речи» не було. Як і октябристи, кадети прагнули до використання кон'юнктури в інтересах буржуазії, але діяли більш обережно, більш завуальовано. Вказуючи на те, що «ліберали і націоналісти сперечаються про різні способи пограбування і поневолення балканських народів буржуазією Європи»¹⁹, В. І. Ленін писав: «Суть політики к.-д. — той самий шовінізм і імперіалізм, що у «Нового Времени», тільки хитріший, тонший. «Новое Время» грубо і безглуздо погрожує війною від імені самої тільки Росії. «Речь» «тонко і дипломатично погрожує теж війною, тільки від імені трієстої згоди... «Новое Время» за протегування слов'ян Росією, «Речь» за протегування слов'ян трієстою згодою, тобто «Новое Время» за одну нашу лисицю в курнику, а «Речь» за угоду трьох лисиць»²⁰.

На початку листопада 1912 р. в Петербурзі була скликана перша сесія тільки що обраної ІV Державної думи. В. І. Ленін вимагав від депутатів соціал-демократів використати рідку можливість легальної пропаганди ідей миру і соціалізму з думської трибуни. Він особисто склав тези для першого виступу депутата-більшовика, в яких висвітлювалося питання і про балканську війну. «Цю, найзлюбоденнішу, тему обійти неможливо. Вона поділяється на такі питання: а) Балканська війна. Лозунг балканської федерації республіки повинен бути проголошений і російським робітничим депутатом. Проти слов'яно-турецької ворожнечі. За свободу і рівноправність усіх народів на Балканах. б) Проти втручання в балканську війну інших держав. Обов'язковим є приєднання до тієї демонстрації на користь миру, що відбулася в Базелі, на міжнародному соціалістичному конгресі. Війна війні! Проти всякого втручання! За мир! Такі лозунги робітників»²¹. Не задовільняючись цими тезами, В. І. Ленін написав примірний текст виступу, у відповідності до якого і була складена декларація соціал-демократичної фракції, виголошеної з думської трибуни 7 грудня 1912 р. і опублікованої в «Правде» 8 грудня. «Наші попередники в усіх трьох Думах, — говорилося в декларації, — енергійно виступали проти мі-

¹⁵ «Правда», 1912, 3 октября.

¹⁶ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 139.

¹⁷ Див. там же, с. 139.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же, с. 140.

²⁰ Там же.

²¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 188.

літаризму, і солідаризуючись з ними і соціалістичним Інтернаціоналом, ми у зв'язку з пожежою, що розгорілась на Балканах, від імені російського пролетаріату, протестуємо проти спроб пануючих реакційних і ліберальних класів Росії втягнути Росію у війну під будь-яким приводом... Ми разом з усіма балканськими соціалістами з обуренням відкидаємо політику династичних і хижацьких інтересів балканських реакціонерів, які пов'язують історично необхідну справу відродження Балкан з кровавою бойнею...»²². Пристрасна пропаганда ідей пролетарського інтернаціоналізму зустріла гарячий відгук у передових робітників Росії. Збори робітників Выборзького району Петербурга звернулись до всіх робітників із закликом провести збір грошей на допомогу робітничим організаціям всіх балканських країн: і Болгарії, і Сербії, і Греції, і Туреччини. «Правда» підтримала цю ініціативу, зазначаючи, що «збори на користь балканських робітничих організацій — один з найкращих протестів проти війни»²³. Антивоєнні робітничі мітинги, присвячені Балканській війні, як повідомляла «Правда», відбулися і в ряді інших районів Петербурга²⁴.

Протягом листопада 1912 р. майже по всіх великих містах Європи пройшла хвиля демонстрацій і мітингів протесту проти війни. В Петербурзі і Москві сотні тисяч робітників провели одноденний страйк під політичними лозунгами, в тому числі з протестом проти мілітаризму і загрози війни. Підтримати цей підйом антимілітаристського руху народних мас, не дати йому стихнути, допомогти перерости в загальний натиск на імперіалізм — такий курс відстоював В. І. Ленін. Виконуючи цю вказівку В. І. Леніна, ЦК РСДРП звернувся до членів партії із закликом тісно пов'язувати антивоєнну пропаганду із загально-революційною пропагандою серед робітників. «Кожними зборами, кожним випадком слід користуватися, — говорилося в цьому зверненні, — для прийняття резолюцій проти війни»²⁵.

В роки Балканських воєн значно погіршилось матеріальне становище трудящих балканських країн. Більшовицька «Правда» з обуренням розповіла своїм читачам про причини страждань трудящих балканських країн та їх бідування, викликані війною. Суть балканського питання більшовицька преса бачила в галузі аграрного питання, бо різноплемінне селянське населення європейської території Туреччини цілком було закабалене місцевими поміщиками. «Правда» наводила яскраві цифри про те, що 82% всього населення володіло менш ніж 5 десятинами на сім'ю, з них 33% володіло менше ніж по 1 десятині. Таке становище, робила висновок газета, крім кріпосництва, кабали, повної заборгованості селян поміщиками ні до чого іншого привести не могло²⁶.

Аналізуючи історичні умови, які склалися на Балканах і привели до того, що балканське питання вирішувалося війною, а не революцією. В. І. Ленін писав, що «головна історична причина цього — слабкість, роздробленість, нерозвиненість, темнота селянських мас в усіх балканських країнах, а також нечисленність робітників, які добре розуміли стан справ і вимагали балканської федеративної (союзної) республіки»²⁷.

В статті «Балканська війна і буржуазний шовінізм» В. І. Ленін ще раз підкреслював, що головна причина того, чому зловіденні питання Балкан вирішувалися війною, полягала в слабкості пролетаріату в

²² «Правда», 1912, 8 декабря.

²³ «Правда», 1913, 9 января.

²⁴ «Правда», 1913, 17 января.

²⁵ «Социал-демократ», 1912, № 28—29.

²⁶ «Правда», 1912, 4 сентября.

²⁷ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 178.

балканських країн, а також внаслідок реакційного впливу і тиску могутньої європейської буржуазії²⁸.

Більшовицька преса приділяла серйозну увагу шляхам національного визволення країн Балканського півострова. Детально вивчивши становище балканських країн напередодні і в роки Балканських воєн, В. І. Ленін прийшов до висновку, що своє національне визволення «балканські народи могли розв'язати вдесятеро легше, ніж тепер, і з жертвами в сто раз меншими, — організацією федеративної балканської республіки... Балканським народам був би забезпечений справді швидкий, широкий і вільний розвиток»²⁹.

Більшовики підтримували балканських соціалістів, які вважали, що вирішення балканського питання можливе на основі федеративної Балканської республіки³⁰. На сторінках більшовицьких газет широко висвітлювалося питання про шляхи утворення Балканської федеративної республіки і, зокрема, ставлення до цієї ідеї «тісних» соціалістів. «Звезда», зокрема, писала, що вимога Балканської федеративної республіки була в той час необхідною і висувалась як ідея братерського єднання балканських народів³¹. Виступаючи на зборах представників Скупщини 17 жовтня 1912 р., соціаліст Нанчев рішуче заявив, що «інтереси свободи, інтереси мас, інтереси демократичної рівності національностей могла б відстояти тільки федерація всіх балканських народів, тільки федеративна Балканська республіка»³².

Більшовицька преса приділила велику увагу військовим діям в період балканських воєн. «Правда» систематично публікувала хроніку «Війна», в якій містилась інформація про становище воюючих армій, дипломатичні акції, пов'язані з війною тощо.

29 жовтня 1912 р. «Правда» опублікувала статтю В. І. Леніна «Страхіття війни», в якій була намальована картина панічного відступу турецької армії під Люле-Бургасом — голодних, змучених селян, одягнених у військові шинелі. В. І. Ленін, показуючи жахливі наслідки війни, писав: «Воюючі сторони з усієї сили приховують від «сторонніх», тобто від усього світу, те, що відбувається на Балканах. ...Тільки виняткові обставини дають змогу через це зрідка узнавати правду про війну»³³. В статті «Жертви Балканської війни»³⁴ «Рабочая правда» теж повідомляла про жахливі наслідки Балканських воєн. Зокрема, вказувалося, що воюючі країни Болгарія, Сербія, Греція, Чорногорія, Туреччина втратили майже 400 тис. вбитими і витратили на війну понад 2,6 млрд. крб. Проте, більшовицька преса не обмежувалася простою констатацією фактів про бідкування і страждання трудящих, а називала конкретні причини, що зумовили їх появу.

Однією з характерних рис матеріалів більшовицької преси про Балканські війни було те, що ці публікації були проникнуті послідовним пролетарським інтернаціоналізмом. «Правда», «Звезда» в своїх статтях постійно підкреслювали спільність інтересів трудящих мас на Балканах.

В. І. Ленін в статті «Кадети і націоналісти» писав, що «демократія ніколи не потерпить, щоб протиставився просто слов'янин туркові,

²⁸ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 23, с. 37.

²⁹ Див. там же, т. 23, с. 37. Див. також: «Правда», 1912, 20 августа.

³⁰ Див.: «Просвещение», № 4, 1913, апрель, № 7—8, 1913, июль-август, № 6, 1913, июнь.

³¹ «Звезда», 1912, 9 февраля; «Невская Звезда», 1912, 5 октября; «Северная Правда», 1913, 9 августа.

³² Див.: «Правда», 1912, 20 октября; Див. також: Глічов І. О. Ставлення більшовиків до ідеї Балканської федеративної демократичної республіки. — «Вісник», серія історична, вид-во Львівського ун-ту, 1973, с. 124—132.

³³ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 151.

³⁴ «Рабочая правда», 1913, 30 августа.

коли протиставити треба слов'янського і турецького селян разом — слов'янським і турецьким поміщикам...»³⁵.

Більшовицька преса систематично повідомляла читачів про роботу по інтернаціональному вихованню трудящих, яку проводили соціал-демократи балканських країн. Зокрема, «Правда» надрукувала матеріали про збори і мітинги в Болгарії, Сербії та Греції, які були спрямовані проти політики монархічних класів експлуататорських класів, що розпалювали національну ворожнечу між балканськими народами³⁶. Але більшовицька газета цим не обмежувалась. Вона опублікувала інформацію з Туреччини, де союз професійних організацій виступав з маніфестом, в якому висловлювався протест проти війни і виражалась солідарність турецьких робітників з робітниками Болгарії, Сербії, Греції³⁷.

Більшовицька преса гостро викривала антинародну політику буржуазних урядів воюючих країн, в яких реакція придушувала робітничий рух. З цього приводу відомий більшовик, блискучий публіцист М. С. Ольмінський писав в «Правде»: «Лицеміри пануючих класів багато кричали про те, нібито Балканська війна — «війна визвольна». Але наші читачі знають, що дії «визволителів» до сутички з турками встигли обрушитися на балканський пролетаріат: одночасно з оголошенням війни «визволителями» були закриті робітничі газети, були розгромлені професійні та робітничі союзи»³⁸.

В «Правде» також був опублікований лист керівника болгарських революційних профспілок Георгія Димитрова, в якому докладно розповідалось про важке становище болгарських робітників та їх профспілок у період війни³⁹. Більшовики відгукнулись на заклик Г. Димитрова і з допомогою «Правди» організували збір коштів. «Тісняки» знали про цю благородну місію більшовиків і «Правди» і адресували їм свою щирю подяку⁴⁰. Крім цього, «Правда» познайомила трудящих із стислим змістом доповіді Центрального Комітету партії «тісняків» у Міжнародному соціалістичному бюро, в якій наводились численні факти негативного впливу Балканських воєн на розвиток організованого робітничого руху в Болгарії⁴¹.

Більшовицька преса із задоволенням відмічала, що реакційним урядам балканських країн не вдалося придушити революційний рух в роки Балканських воєн. В передовій статті «1 травня за кордоном» «Правда» писала: «Важкі часи переживає соціалізм на Балканах. Але, незважаючи ні на що, передові робітники і тут у найважчу годину продемонстрували вірність пролетарському інтернаціоналізму»⁴². Соціалісти на Балканах не дали себе одурманити націоналістичним гаслом.

³⁵ Ленін В. І. Повне зібрання творів, т. 22, с. 150.

³⁶ «Правда», 1913, 1 юнія.

³⁷ «Правда», 1913, 2 юнія.

³⁸ «Правда», 1913, 11 январа. Михайло Ольмінський (справжнє прізвище Олександров) на сторінках більшовицької преси виступав під партійними і літературними псевдонімами «Галерка», Витимський, М. С., Василь Васильович. Див.: Ольмінський М. С. Из эпохи «Звезды» и «Правды». М., 1956; Див. також: Амiantoв Ю. Рыцарь большевизма. М., 1960; Лежава О. А., Нелидов Н. В. М. С. Ольминский, жизнь и деятельность. М., 1962.

³⁹ Шнитман А. М. Большевистская газета «Правда» и болгарское рабочее движение. Мурманск, 1962, с. 17.

⁴⁰ Лист Центрального Комітету Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) петербурзьким робітничим професійним організаціям був опублікований 21 березня 1913 р. в «Правде». Див. також: Благоев Димитър. Сборник от документи, 1875—1924. София, 1956, с. 316—318.

⁴¹ «Правда», 1913, 12 апреля. В доповіді зазначалось, що війна поглинула значні ресурси. Під виглядом реквізицій у селян забирали продуктів більше вдвічі, ніж належало за законом. Війна не дозволяла сіяти, викликала безробіття. Кількість вбитих і поранених болгар дорівнювала 100 тис. чол.

⁴² «Правда», 1913, 18 апреля.

Вони вимагали не реформ, писала більшовицька газета, а «волі та миру і не від чотирьох союзних королів і не від війни, а від союзу всіх балканських держав, створеного на основі свободи та братерства народів»⁴³.

Після закінчення першої Балканської війни і укладення 30 травня 1913 р. Лондонського договору між союзниками виникла суперечка про розподіл відвойованої у Туреччині території, зокрема Македонії, що привело до другої Балканської війни між Болгарією та її вчорашніми союзниками Сербією і Чорногорією, яка почалась 30 червня 1913 р. В результаті війни Болгарія потерпіла поразку. Друга Балканська війна остаточно викрила реакційні, загарбницькі плани правлячих клік балканських держав, які прикривалися лозунгами національно-визвольного руху. Разом з тим «Правда» відмічала, що війна зірвала покров і з лібералів Росії, «під яким ховався їх імперіалізм»⁴⁴. Це дало більшовикам нові матеріали для дальшого розгортання антиімлітаристської пропаганди, для викриття класової суті агресивної політики імперіалістичних держав.

Отже, в своїх публікаціях про Балканські війни більшовицька преса виходила із завдань революційного пробудження пролетаріату, виховання трудящих мас в дусі пролетарського інтернаціоналізму, підвищення їх пильності проти імперіалістичної війни. Більшовицькі газети і журнали викривали іттриги буржуазії всіх великих держав на Балканах, їх імперіалістичні та шовіністичні цілі, показували зв'язок загарбницької політики цих держав з реакційними акціями проти робітничого руху всередині країн.

Історична заслуга більшовицької преси в роки Балканських воєн полягала в тому, що вона організувала пролетаріат Росії та інших країн навколо лозунгів Комуністичної партії, була кращою зброєю в боротьбі з ворогами партії, реакцією, імперіалістичною буржуазією.

И. А. ГЛИЧЕВ

БАЛКАНСКИЕ ВОЙНЫ (1912—1913 гг.) В ОСВЕЩЕНИИ БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ПРЕССЫ

Резюме

В статье на материалах большевистской прессы 1912—1913 гг. показано отношение В. И. Ленина и большевиков к событиям на Балканах. Как выразитель мнения марксистов, эта пресса систематически публиковала работы В. И. Ленина о Балканских войнах, раскрывала их причины и историческое значение, антинародную роль империалистической буржуазии. В статье дается критика буржуазно-либеральных и монархических газет, полностью вставших на защиту империалистических планов империалистических правительств.

Пролетарская печать высоко держала знамя интернационализма как внутри рабочего движения России, так и на международной арене, отстаивая свободу и независимость балканских народов, разоблачала планы империалистической буржуазии, которая вела интенсивную подготовку к мировой войне.

⁴³ «Правда», 1912, 29 сентября.

⁴⁴ «Правда», 1913, 15 июля.

СТОРІНКИ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЄДНАННЯ

Історики ПНР і особливо викладачі найстарішого польського університету в Кракові видали ряд цінних праць, які збагачують наші знання з історії братніх слов'янських народів, їх взаємозв'язків з національно-визвольною та революційною боротьбою.

До цієї серії книг належить і робота Яна Табіся про навчання польських студентів у першому 30-річчі існування Київського університету*.

Дане дослідження представляє певний інтерес як для польської, так і для радянської історичної науки. Тема актуальна і потрібна, адже навчанням та участю польських студентів Київського університету в національно-визвольному русі історики займалися мало.

У дореволюційній Росії Київський університет не без підстав користувався славою червоного університету. Передове демократичне його студентство було активним учасником революційно-визвольної боротьби проти царизму і реакції. В XIX ст. в університеті вели революційну боротьбу Т. Г. Швченко і члени Кирило-Мефодіївського товариства, учасники народницьких і соціал-демократичних гуртків та організацій.

Важливою особливістю рецензованої книжки є її багата джерельна база. В ній широко використані архівні матеріали, важливі документальні збірники, періодична преса, спеціальна література. Цінними є інформація про архівні документи, що зберігаються в Києві, а також резюме російською мовою і покажчик назв (імен). Вміщені фотографії оживляють роботу.

Монографія добре спланована, складається з трьох розділів, які, в свою чергу, поділяються на 12 параграфів. У першому розділі подається історія Київського університету до 1863 р. Відкриття університету в Києві було підготовлене всім ходом економічного і культурно-політичного розвитку України. Велике значення тут мала двохсотрічна діяльність Київської академії. Вона багато зробила у справі зміцнення політичних і культурних зв'язків українського, російського та інших слов'янських народів.

Автор правильно пише, що в 1802 р. виникла думка про відкриття університету в Києві (с. 10), але чомусь не зазначив, що проти його заснування виступив один з членів «Комісії про училища» князь А. Чарторийський. Ставши на чолі Віленського округу, до складу якого входили Білорусія і Литва, він керувався колонізаційними міркуваннями. Це саме можна сказати і про Т. Чацького — інспектора навчальних закладів Київської, Волинської і Подільської губерній.

Микола І здійснив проти польської шляхти, що взяла участь в повстанні 1830/31 рр., ряд репресивних заходів, у числі яких було закриття всіх навчальних закладів з польською мовою викладання і двох найважливіших із них: Віленського університету і Кременецького Ліцею.

В липні 1834 р. відбувся урочистий акт відкриття Київського університету в складі двох факультетів: філософського і юридичного. Згодом у 1841 р. від-

---

* Tabiś Jan. Polacy na Uniwersytecie kijowskim 1834—1863. Wydawnictwo literackie. Kraków, 1974, s. 179.

крито медичний факультет. До 60-х років перше місце серед студентів Київського університету щодо чисельності посідали поляки — уродженці Правобережної України.

Другий розділ монографії присвячено визначенню кількості і соціального походження польських студентів, причому майже 90% польських студентів були шляхетського походження. Найбільш популярним серед польської молоді був медичний факультет, що пояснювалось практичними міркуваннями. Переважна більшість польських студентів (68%) походила з правобережних губерній, інші — з Білорусії (16,6%) і Литви (10,2%). Решта студентів була з Росії, Королівства Польського та Лівобережної України. Наведені автором дані яскраво ілюструють фактичний стан, але вони давали можливість зробити більш широкі висновки і узагальнення.

Зокрема, напрашувався висновок про те, що в соціальному складі дореформеного студентства особливо наочно виявлявся вузькокласовий, дворянський характер політики царизму в галузі вищої освіти.

Основним і найціннішим є третій розділ, в якому на багатому фактичному матеріалі показано суспільно-політичний рух серед польських студентів у Київському університеті, які разом з прогресивними студентами — українцями і росіянами виступали проти соціального і національного гніту, сіяли зерна дружби і інтернаціоналізму, що слід вважати особливо цінним.

У розділі показано зв'язок революційної діяльності студентів Київського університету з такою ж діяльністю польського демократа і республіканця Шимона Конарського. Створивши на східних територіях колишньої шляхетської Речі Посполитої «Союз польського народу», Конарський не залишив без уваги і Київський університет, де існував філіал цієї організації, очолений студентом фізико-математичного факультету В. Гордоном. Всього в філіалі налічувалось близько 34 студентів, які були організовані в так звані гміни на чолі з солтисами.

Ув'язнення Ш. Конарського в Вільні в 1838 р. і слідство в цій справі розкрили наявність революційної роботи в Києві, де було заарештовано 34 студенти. У результаті цього царський уряд закрав у березні 1838 р. Київський університет на рік. Проте закриття тривало всього 6 місяців.

Після відновлення роботи університету за студентами встановлено посилені нагляд, зроблено все для того, щоб закрити доступ до університету недворянам. Однак демократичне студентство незабаром утворило нову таємну політичну організацію у складі двох «конспірацій» — української і польської, що перебували в тісному контакті. В грудні 1845 р. — січні 1846 р. під безпосереднім впливом Шевченка в Києві сформувалось нелегальне Кирило-Мефодіївське товариство, яке головним своїм завданням вважало знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів, об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським ладом, із наданням кожному народові рівних прав і широкої політичної автономії.

Характеризуючи настанови товариства, доцільно було, на нашу думку, хоча б коротко сказати про відсутність серед його членів єдиної точки зору на шляхи втілення цих настанов в життя, існування двох напрямів: ліберально-буржуазного і революційно-демократичного.

Революційна ситуація 1859—1861 рр. сприяла пошвавленню в Києві українсько-буржуазно-ліберального руху. В другій половині 1861 р. оформилася там так звана Київська громада. Її ядро склали студенти-українці. До них приєднались кілька студентів-поляків, хлопоманів, які раніше брали участь у польському національному русі (В. Антонович, Т. Рильський, Б. Познанський та ін.). Проте спілкування хлопоманів з українськими селянами не йшло далі розмов на загальноосвітні теми, вивчення побуту, фольклору і т. ін., простого співчуття їх безправному становищу.

Багато місця відведено висвітленню участі прогресивного студентства Київського університету в польському національно-визвольному русі початку 60-х років та організації повстання 1863 р. Польські гміни (земляцтва), які діяли в стінах Київського університету, перетворились у таємну політичну організацію, що примкнула до боротьби польського народу за національну незалежність. Підготовкою до

повстання на Правобережній Україні керував Київський революційний комітет, створений у 1862 р. Головою комітету був студент університету А. Юр'евич.

Виступ польських повстанців з Києва, в основному студентів, відбувся в ніч на 27 квітня 1863 р. Проте недалеко від Києва повстанців розгромили. Частина їх була убита, частина схоплена, у тому числі і А. Юр'евич.

Царські власті організували жорстоку розправу над учасниками повстання. Багато студентів було відправлено на каторгу або віддано в солдати. Кількість студентів у Київському університеті різко зменшилась, а в 1866 р. Олександр II дав наказ, щоб вона не перевищувала однієї п'ятої загальної кількості всіх студентів.

У своїй книжці Я. Табісь згадує про цікаву відозву Ю. Розенталя до селян у 1855 р. (с. 76—77). Цікаво, що зміст цієї відозви майже тотожний з агітаційними відозвами до селян Ю. Горошкевича і К. Ценглевича, що поширювалися в Східній Галичині в другій половині 30-х років XIX ст. і відомої революційної відозви Ю. Госляра 1845 р.

У монографії трапляються окремі неточності. Так, Дмитро Гаврилович Бібіков невірно йменується Григорієм Павловичем (с. 57, 169); В. Антонович народився не в Березівці Літинського повіту, а в містечку Махнівці Бердичівського повіту Київської губернії (с. 129). Подекуди виклад матеріалу перевантажений дрібними фактами, які не мають істотного значення.

Звичайно, ці недоліки не можуть вплинути на позитивну оцінку монографії Яна Табіся, який вводить у науковий обіг багатий і свіжий архівний матеріал і підтверджує благородні факти дружби і співробітництва між студентами польської, російської і української національностей у боротьбі проти оплоту реакції — царського самодержавства.

Все сказане дає підставу вважати книжку Яна Табіся цінним дослідженням з історії Київського університету, яке збагачує наші знання з історії боротьби, що велася під відомим лозунгом «за нашу і вашу свободу».

В. О. БОРИС, В. С. КУЛЬЧИЦЬКИЙ

Г. Й. ЧЕРНЯВСЬКИЙ, П. С. СОХАНЬ

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ БОЛГАРІЇ І БОЛГАРО-РАДЯНСЬКОЇ ДРУЖБИ В АРХІВАХ УКРАЇНИ

У фондах багатьох радянських державних і партійних архівів зберігаються важливі документальні матеріали про революційний рух у капіталістичних країнах, про солідарність народів СРСР з боротьбою трудящих цих країн проти капіталізму і політичної реакції, про життя і діяльність в Радянському Союзі політичних емігрантів. Цінні документи про боротьбу робітників і селян ряду країн Європи й Азії є, зокрема, в архівних установах Радянської України.

В цьому огляді йдеться про матеріали, пов'язані з історією Болгарії, виявлені нами в Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР), Архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України (АІП при ЦК Компартії України), в обласних державних і партійних архівах Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Запоріжжя, Ворошиловграда, Миколаєва, Донецька, Сімферополя, Полтави, а також в філіалі Запорізького обласного державного архіву в Мелітополі. Всього було обстежено 21 архів.

Виявлені документи висвітлюють різні сторони болгарського революційного руху та ідентифікаційної солідарності трудящих нашої країни з Болгарією в 20—30-ті роки. За характером ці документи можуть бути поділені на ряд груп. Серед них — інформаційні зведення міжнародних робітничих і демократичних організацій; документи Болгарської комуністичної партії, листи, телеграми, заяви і доповіді її діячів та учасників революційного руху Болгарії, які перебували в Радянському Союзі; окремі документи партійних і державних органів Української РСР, пов'язані з революційним рухом в Болгарії, радянсько-болгарськими відносинами, із створенням та розвитком болгарських національних районів на Україні; листування співробітників болгарських національних організацій та установ, протоколи і резолюції зборів і мітингів трудящих, в яких висловлювалась солідарність з революційними борцями Болгарії, різні звіти і листування по лінії Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР) у зв'язку з рухом солідарності з боротьбою болгарського народу проти фашизму; листи з болгарських тюрем, деякі літературні і публіцистичні матеріали; різні інформаційні матеріали тощо.

У ЦДАЖР УРСР документи про революційний рух у Болгарії і радянсько-болгарські відносини є в різних фондах, зокрема, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), Ради Народних Комісарів Української РСР, Центральної комісії національних меншостей ВУЦВКу, Бюро преси ВУЦВКу, Народного комісаріату внутрішніх справ, Народного комісаріату освіти, профспілкових організацій; Центральної ради товариства політкаторжан і зсильнопоселенців УРСР. Важливі матеріали з проблем, що нас цікавлять зберігаються у фонді газети «Коллективіст» (орган Центрального болгарського бюро при ЦК КП(б)У. В АІП при ЦК Компартії України матеріали, пов'язані з Болгарією, зосереджені в основному у фондах Секретаріату ЦК КП(б)У та Одеського губкому партії. У місцевих архівах документи виявлені в різних фондах партійних, комсомольських, державних органів і громадських організацій.

Значна частина документів належить до періоду революційного піднесення 1917—1923 рр. у Болгарії, які розкривають безпосередній вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на Болгарію і той великий інтерес, що виявляли партія більшовиків і особисто В. І. Ленін до революційних подій у Болгарії.

У ЦДАЖР УРСР є текст записки, переданої по прямому проводу Голови Раднаркому України до В. І. Леніна (1919 р.) про те, що XXII з'їзд Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) проголосив себе I з'їздом БКП і що найближчим часом через Одесу будуть доставлені матеріали з'їзду¹. В цьому ж архіві є машинописний текст програмної декларації, прийнятої I з'їздом БКП, який відбувся в кінці травня 1919 р.², звіт ЦК БКП за 1919 р.³, а також резолюція засідання Вищої партійної Ради БКП (29—31 серпня 1920 р.) про міжнародне і внутрішнє становище Болгарії. Ці документи — дуже цінне джерело для вивчення історії БКП та її діяльності на захист країни Рад. У згаданій резолюції Вищої партійної Ради БКП, зокрема, говориться: «Партійна Рада... попереджує болгарський уряд і буржуазію про те, що трудящий болгарський народ вважає своїм найвищим завданням усіма силами і засобами, що він має у своєму розпорядженні, перешкодити будь-якій спробі втягти Болгарію у війну проти російського народу або проти якогось іншого народу і не вагатиметься в цьому випадку, діючи в контакті з трудящими народами сусідніх країн, відсторонити від влади агентів імперіалізму та контрреволюції і взяти свою долю і долю країни у власні руки»⁴. Ця важлива резолюція БКП досі не опублікована. Лише короткий зміст її було передано в передовій статті газети «Работнически вестник», яка опублікована в збірнику документів БКП⁵. У листівці БКП від 20 вересня 1920 р., що також зберігається в архіві, висловлювався протест проти вербування болгарської молоді до французької колоніальної армії в Африці⁶.

Великий інтерес представляють документи, які характеризують боротьбу БКП проти лівацької, авантюристичної, так званої Болгарської робітничої комуністичної партії (БРКП). Так, інформація ЦК БРКП від 6 травня 1920 р. з приводу переговорів про об'єднання БКП показала тверду позицію останньої, що рішуче відмовлялася від будь-яких ідеологічних поступок «лівими» ухильникам, і водночас розкривала їх помилки.

У ЦДАЖР УРСР є деякі інформаційні матеріали (бюлетні РАТАУ про події за кордоном, відомості інформаційного відділу Профінтерну, інформаційні зведення ЦК Всесоюзної профспілки робітників освіти, матеріали МОДРУ та ін.). У них містяться різноманітні дані про внутрішнє і міжнародне становище Болгарії після першої світової війни, революційний рух і діяльність БКП. В документах повідомляється про важке економічне становище країни і трудящих, про пограбування Болгарії «союзниками». В ряді документів наводяться дані про воєнну допомогу, що її під тиском Антанти подавав буржуазний болгарський уряд денікінській і врангелівській арміям. У деяких документах висвітлені зовнішньополітичні позиції уряду Стамболійського, зокрема, його прагнення до встановлення нормальних відносин з Радянською Росією, висловлюється невіра в те, що Генуезька конференція зможе задовольнити інтереси малих країн та ін.

Документи деяких архівів розкривають участь болгар у боротьбі за владу Рад на Україні, діяльність болгарських комуністичних груп у Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі (Дніпропетровську) та інших містах у 1919—1920 рр. Цікава в цьому зв'язку інформація, адресована Раднаркому України болгарським комуністом Марином Цухлевим, про пропагандистську діяльність болгарських комуністичних груп серед інтернаціоналістів та місцевих болгар України, а також донесення Стояна Джорова про три експедиції в Болгарію по Чорному морю і про роботу болгарських комуністів по мобілізації інтернаціоналістів до Червоної Армії⁷.

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, оп. 1, од. зб. 307, арк. 39.

² Там же, арк. 21—30.

³ Там же, од. зб. 765, арк. 3—46.

⁴ Там же, арк. 66.

⁵ Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК, т. 2, 1919—1923. София, с. 360—361.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 765, арк. 65.

⁷ Там же, од. зб. 298, арк. 36—40, од. зб. 106, арк. 90—91; од. зб. 266, арк. 2—3, 19, 22, 27; од. зб. 293, арк. 1—2, 21, 24—26, 81—82; од. зб. 307, арк. 37—38, 39—42, 50—51 та ін.

У Харківському обласному державному архіві зберігається особиста справа болгарського революціонера, члена партії тісних соціалістів, а потім члена ВКП(б) Івана Дечева⁸, яка розкриває його участь у громадянській війні в Сибіру, пізніше в господарській діяльності на Україні. Віддаючи належне його мужній боротьбі по захисту завоювань Великого Жовтня, Товариство колишніх червоногвардійців і червоних партизанів прийняло його в 1934 р. до своїх членів.

Ряд інших документів свідчить про ставлення болгарських трудящих до Великої Жовтневої соціалістичної революції, про їх готовність зі зброєю в руках захищати завоювання Жовтня і здійснення цих прагнень. Так, пояснюючи мотиви своєї небезпечної подорожі по Чорному морю з Болгарії в Країну Рад, Борис Шаранков у листі від 22 червня 1920 р., адресованому в III Комуністичний Інтернаціонал, пише про своє палке бажання «практично — теоретично познайомитись з радянським устроєм Росії» і про ще більше прагнення вступити до лав Червоної Армії — в кінноту Будьонного для того, щоб після повернення на батьківщину бути корисним болгарському пролетаріату⁹. Інші документи Б. Шаранкова та його товариша Тодора Главчева¹⁰ розповідають про те, що їх бажання здійснилося. Вони були послані на фронт, пройшли з боями майже всю Україну, а через кілька місяців за рішенням Політвідділу поїхали на курси агітаторів і пролагандистів.

Зберігаються також змістовні доповіді до Південного бюро Комінтерну Драгомира Стефанова. Одна з них присвячена становищу болгарського офіцера і участі офіцерів у революційній боротьбі; інша подає інформацію про те, як група болгарських революціонерів на чолі з Д. Стефановим пробралася морем з Болгарії в Одесу¹¹.

Значний інтерес представляє листування Південного бюро Комінтерну Центрального бюро болгарських комуністичних груп, що працювало в Одесі, з Кириллом Теталовим, який за дорученням бюро поїхав у Болгарію і брав там участь у революційній боротьбі. В його «Доповіді про нелегальну діяльність БКП» від 17 червня 1920 р., надісланій до Комуністичного Інтернаціоналу, містяться маловідомі або зовсім невідомі дані з дуже важливого питання, яке характеризує процес більшовизації БКП, що почався. Він зазначає, що вже на таємному засіданні I з'їзду БКП був висунутий загальний лозунг про озброєння¹², а слідом за цим при ЦК партії і на місцях утворились військові комісії. Характеризуючи боротьбу трудящих Болгарії проти відправки зброї російським білогвардійцям, автор розповідає про відмову робітників Варни і Бургаса вантажити зброю, про спробу висадити її у повітря та ін.¹³

Значна частина документів і матеріалів пов'язана з перебуванням на території Болгарії російських військовополонених і білоемігрантів, з революційною роботою в їхньому середовищі. У цих матеріалах є докладна інформація про кількість, розміщення, озброєння врангелівців, про гостинний прийом болгарською буржуазією верхівки білогвардійців, про формування «добровольчих» загонів з емігрантів для участі в інтервенції проти Радянської Росії.

Особливо цікаві документи про діяльність Болгарської комуністичної партії серед російських військовополонених першої світової війни, які містять, зокрема, факти про створення з середовища військовополонених російської секції при БКП та її революційну діяльність. Ми виявили два документи про діяльність російської секції БКП: лист секції, адресований Раднаркому від 23 липня 1920 р., завірений секретарем ЦК БКП Тодором Лукановим і печаткою БКП¹⁴ та інформацію про роботу секції, адресовану Виконкому Комінтерну, що була доставлена в січні 1921 р.

⁸ Харківський обласний державний архів, ф. 172, оп. 1, од. зб. 436.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 760, арк. 37.

¹⁰ Там же, од. зб. 765, арк. 63, 98—99.

¹¹ Там же, од. зб. 760, арк. 98—94, 95—97.

¹² Цей документ підтверджує спогади Й. К. Панова (Шемшето), видані нещодавно, з тією лише різницею, що, як твердить Й. К. Панов, завдання озброєння партії і створення нелегального апарату було поставлено на таємній конференції відразу ж після закриття I з'їзду БКП (Шемшето) Йордан Панов. Наричаха ни кинспиратори. София, 1970, с. 8.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, од. зб. 765, арк. 39—53.

¹⁴ Там же, арк. 54.

делегатом секції¹⁵. З цих матеріалів видно, що російська секція БКП з групами в ряді міст утворилася влітку 1920 р. До неї увійшли 753 чоловіки — понад 15% російських військовополонених у Болгарії. В Софії була утворена центральна комісія секції. В січні 1921 р. відбувся її з'їзд, на якому обговорено питання про відправку військовополонених до Радянської Росії, про становище військовополонених тощо. Секція проводила велику пропагандистську роботу, охоплювала своїм впливом абсолютну більшість російських військовополонених у Болгарії і активно боролась проти вербування їх до білогвардійських армій.

Є відомості і про зусилля, які робилися по встановленню економічних зв'язків між Болгарією і молодю Країною Рад. В Одеському обласному державному архіві зберігається лист Івана Орманова уповноваженому Наркомату зовнішньої торгівлі по Одеському округу від 16 жовтня 1922 р., в якому повідомляється, що на основі усних і письмових переговорів між загальним робітничим кооперативним товариством «Визволення» і уповноваженим Наркомзовнішторгу по Українській РСР була досягнута угода про відкриття в Одесі представницького бюро кооперації «Визволення» для організації товарообміну між Україною і Болгарією. У листі повідомляється також про призначення його автора — І. Орманова, відомого працівника БКП, — представником кооперації в Одесі¹⁶. Цей лист є важливим свідченням того, що перед фашистським переворотом у Болгарії між нею і Радянським Союзом намічалось господарське зближення. Документ водночас показує провідну роль БКП, яка здійснювала керівництво кооперацією «Визволення» у цьому зближенні.

Широко подані документи, присвячені Вересневому (1923 р.) повстанню в Болгарії і солідарності радянських людей з болгарськими революційними борцями, проти яких уряд ката Цанкова вчинив лютий терор. Щодо цього цікавим є докладний протокол урочистого засідання Одеської міськради спільно з міською робітничою і червоноармійською конференцією від 6 листопада 1923 р. Це засідання, присвячене 6-й річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, відбулося через місяць після поразки Вересневого повстання. Протокол засвідчує величезний інтерес делегатів до героїчної боротьби болгарських робітників і селян, палку симпатію до хоробрих борців. Перед початком роботи головуючий повідомив, що серед присутніх є представники БКП. Пропозиція про обрання їх до президії була прийнята одностайно. Трохи пізніше голова повідомив, що до президії надійшов ряд записок з проханням, щоб болгарські комуністи дали інформацію про становище в країні. Представник БКП — учасник повстання, прізвище якого, на жаль, не назване, — виголосив промову болгарською мовою, яка тут же була перекладена. У ній говорилось про суть подій, що відбувалися в Болгарії з червня по вересень 1923 р., про хід Вересневого повстання. Була висловлена впевненість, що «недалекий той день, коли болгарський революційний рух знову подасть руку радянському робітнику і селянину»¹⁷. Про революційні події в Болгарії говорилось і в доповіді «5 років Комінтерну» на урочистому засіданні Одеської міськради 5 березня 1924 р.¹⁸ Цікавий протокол загальних зборів жителів села Кубанка, що відбулися 11 березня 1924 р.¹⁹, де після доповіді болгарина Мирчева про політичне становище в Болгарії присутні прийняли резолюцію, в якій, зокрема, говорилося: «...Враховуючи важке становище міжнародного революційного пролетаріату, що живе під гнітом капіталу, йдемо йому на допомогу, організувавши в с. Кубанка осередок МОДРУ». Звіт про проведення кампанії з приводу другої річниці Вересневого повстання в Болгарії, який зберігається в Одеському обласному партійному архіві²⁰ свідчить про те, що у вересні 1925 р. в Одесі і Одеському окрузі було проведено ряд зборів і мітингів на честь героїчного повстання: 20 вересня — на Полях Зрошення і 22 вересня — в Інтернаціональному клубі та інших місцях. 27 вересня були проведені мітинги у болгарському селі Катаржино-Цебриківського району і збори в с. Кубанка, 29 і 30 вересня — мітинг на хуторах Мартовське і «1 Травня».

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, од. зб. 111, арк. 1—2.

¹⁶ Одеський обласний державний архів, ф. 970, оп. 1, од. зб. 943, арк. 2.

¹⁷ Там же, ф. 1234, оп. 1, од. зб. 3, арк. 11, 18—19.

¹⁸ Там же, арк. 88—89.

¹⁹ Одеський обласний партійний архів, ф. 7, оп. 1, од. зб. 129, арк. 20.

²⁰ Там же, од. зб. 374, арк. 95.

Цікаве також циркулярне звернення ЦК МОДРу до всіх модрівських організацій СРСР від 10 жовтня 1923 р., що зберігається в Дніпропетровському обласному партійному архіві²¹. У документі говориться: «Ніколи ще з часів «Кривавого тижня»²² пролетаріат не мав стільки жертв. Ніколи ще тюрми буржуазних країн не були так переповнені борцями за справу григнобленого людства». У зверненні містився заклик до посилення матеріальної і моральної допомоги жертвам буржуазного терору. Об'ємиста папка документів цього архіву містить інформації і резолюції селянських сходів Катеринославського округу, які проходили з 28 вересня по 8 листопада 1923 р. з питання про міжнародне становище. Більшість з них має загальний характер, проте в деяких говориться про солідарність з болгарським народом. Так, в інформації по Кам'янському району повідомлялося, що 7 жовтня в селах Романкове і Аулах були прочитані доповіді для селян про останні події в Європі. Доповідачі докладно висвітлювали події в Німеччині, Болгарії та інших країнах. Селяни слухали з великим інтересом і увагою. В резолюції сходу говорилось: «Подати своєчасну допомогу трудівникам Німеччини, Болгарії та інших країн, що борються»²³.

Солідарності з Вересневим повстанням присвячено багато документів інших архівів. У Запорізькому обласному державному партійному архіві, наприклад, нами виявлено циркулярний лист ЦК КП(б)У всім губкомам партії про святкування 6-ї річниці Жовтневої революції, в якому відмічалось значення виступу робітників і селян Болгарії для розгортання революційного руху в Європі²⁴. Ці документи свідчать про широке використання в ідейно-політичній роботі серед трудящих літератури про Вереснєве повстання. Книги про ці події надсилалися сільськими осередками МОДРу²⁵.

Саме в цей період повсюдно проходило створення осередків МОДРу на підприємствах і в селах. Вказуючи місцевим партійним організаціям на важливість цієї роботи, окружками партії в своїх листах і циркулярах повідомляли про фашистський терор у Болгарії після придушення Вересневого повстання і необхідність подання допомоги жертвам репресій. Такого роду документи можна зустріти в Донецькому, Кримському, Ворошиловградському, Дніпропетровському партійних архівах. Так, у Кримському зберігається лист секретаря Євпаторійського окружного партії від 15 грудня 1923 р. сільським партосередкам. Відмічаючи загострення класової боротьби, в листі пропонувалося вжити заходів до створення організацій МОДРу в кожному селі²⁶. До листа подано тези «Допомога борцям революції», в яких, зокрема, говорилося: «В Болгарії уряд Цанкова розстрілює, саджає в тюрми сотні тисяч повсталих робітників і селян»²⁷. Хоча в даному конкретному випадку допущено сильне перебільшення в оцінці кількості потерпілих від терору в Болгарії, пов'язане, очевидно, з недостатністю відомостей про країну взагалі, ці й багато інших документів свідчать, що інформація про розправу болгарського фашизму з трудящими була одним з важливих аргументів при створенні місцевих організацій МОДРу.

Багато матеріалів, виявлених в архівах, підтверджують, що трудящі Радянського Союзу уважно стежили за розвитком класової боротьби в Болгарії, гнівно протестували проти фашистського терору, подавали моральну підтримку героїчному болгарському робітничому класові і в майбутньому.

Аналіз становища в Болгарії і уроків революційних боїв у цій країні міститься в деяких виявлених в українських архівах виступах визначних діячів КПРС. Так,

²¹ Дніпропетровський обласний партійний архів (далі — ДОПА), ф. 7, оп. 1, од. зб. 152, арк. 8.

²² Йдеться про жорстоку розправу версальського уряду з паризькими комунарами в травні 1871 р.

²³ ДОПА, ф. 7, од. зб. 99, арк. 56.

²⁴ Запорізький обласний партійний архів, ф. 1, оп. 1, од. зб. 110, арк. 54; од. зб. 113, арк. 103; од. зб. 37, арк. 7, 15, 28 та ін.

²⁵ Запорізький обласний державний архів, ф. 903, оп. 1, од. зб. 2, арк. 83, 117, 126.

²⁶ Кримський обласний партійний архів, ф. 75, оп. 1, од. зб. 46, арк. 32.

²⁷ Там же, арк. 35.

великий матеріал про Болгарію міститься в доповіді начальника Політуправління РСЧА, члена Оргбюро ЦК РКП(б) А. С. Бубнова, з яким він виступав від імені ЦК РКП(б) на IX Кримській облпартконференції в травні 1924 р.²⁸. А. С. Бубнов зазначив, що події в маленькій Болгарії в 1923 р. викликали не меншу увагу, ніж революційні бої в Німеччині. У доповіді докладно розповідалось про фашистський переворот Цанкова, тактику нейтралітету БКП, значення болгарського досвіду для вироблення стратегії і тактики Комінтерну, зокрема, для створення міцного союзу робітничого класу з трудящим селянством.

Цікава стенограма доповіді Д. З. Мануїльського на пленумі ЦК КП(б)У в липні 1927 р. про підсумки роботи VII пленуму Виконкому Комінтерну²⁹, яка зберігається у фонді секретаріату ЦК КП(б)У. У доповіді зверталася увага на зв'язок між агресивною зовнішньою політикою імперіалістичних держав і посиленням внутрішньої реакції. Щодо цього особливо підкреслювалось посилення фашизму в балканських країнах, який, за словами Д. З. Мануїльського, становив велику небезпеку для справи миру³⁰.

Згадки про різні аспекти класової боротьби в Болгарії зустрічаються в програмних матеріалах для шкіл профграмоти, курсів профспілкового активу. Так, у доповненнях до типових програм і підручників для шкіл профграмоти, складених Всеукраїнським комітетом працівників комунального господарства (1928 р.), відзначалася участь болгарського делегата в першій нараді спілок комунальників у Москві в 1921 р., вказувалося, що до 1923 р. (тобто до фашистського перевороту) в країні діяла лише одна революційна спілка комунальників³¹. Прс робітничий рух в Болгарії згадується і в інших пропагандистських матеріалах профспілок, наприклад, у тезах доповіді про 10-річчя Профінтерну, розроблених Всеукраїнською Радою профспілок³². План видавництва «Український робочий» на 1932 р., що зберігається в архіві, включав брошуру «Як живе і бореться робітник на Балканах». Її передбачалося випустити тиражем 20 тис. примірників³³. Безумовно, частина цієї брошури присвячувалась класовій боротьбі в Болгарії.

Документи ЦДАЖР УРСР повідомляють ряд нових фактів тісних революційних зв'язків трудящих Радянської України з братнім болгарським народом. Українські робітники шефтували над політ'язнями ряду тюрем Болгарії. Так, у 1933 р. колектив заводу «Червоний Жовтень» у Фастові шефтував над політ'язнями тюрми у Варні, гірники шахти № 8 з Дюбасі — над Софійською тюрмою та ін.³⁴. Багато колективів трудящих листувалися з робітничими і демократичними організаціями Болгарії. Є, наприклад, дані про такий зв'язок робітників фабрики ім. Тінякова в Харкові³⁵. Велика робота в цьому напрямі проводилась редакцією газети «Кочегарка» (орган Горлівського міськкому КП(б)У, міськвиконкому і міськпрофради). Свідченням цієї роботи є лист працівника відділу міжнародних зв'язків «Кочегарки» до редакції газети «Колективіст» (травень 1934 р.)³⁶. Автор розповідає, що вже протягом року редакція з допомогою закордонних есперантистів підтримує зв'язок з болгарськими товаришами з Софії, Старої Загори та деяких сіл. До газети з Болгарії надходили як колективні, так і індивідуальні листи. Вони публікувалися в самій «Кочегарке», а також у багатотиражках окремих шахт. Надходили також легальні періодичні видання, які випускалися під керівництвом підпільної газети БКП — «Ехо», «Младежки новини», «Вик», «Жупел» та ін. Редакція «Кочегарки» пропонувала передати деякі листи з Болгарії для опублікування в газеті «Колективіст», а також підготувати для «Колективіста» огляди болгарських листів.

²⁸ Кримський обласний партійний архів, ф. 75, оп. 1, сд. зб. 310, арк. 15—17.

²⁹ У цей період Д. З. Мануїльський був членом Президії Виконкому Комінтерну.

³⁰ АІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1086, арк. 7.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, од. зб. 678, арк. 193, 195; див. од. зб. 677, арк. 16, 17.

³² Там же, оп. 3, од. зб. 48, арк. 50.

³³ Там же, од. зб. 1582, арк. 68.

³⁴ Там же, оп. 4, од. зб. 191, арк. 9—13.

³⁵ Там же, оп. 3, од. зб. 1452, арк. 87.

³⁶ Там же, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 11, арк. 127.

У деяких місцях використовувались своєрідні форми інтернаціональної роботи. Так, з листа завкому заводу ім. Жовтневої революції в Одесі до Всеукраїнського комітету профспілки працівників сільськогосподарського машинобудування (березень 1932 р.)³⁷ видно, що на цьому підприємстві було створено так званий «Загально-заводський Комінтерн» (Інтернаціональний клуб). Кожна його секція охоплювала людей, які цікавились життям і боротьбою трудящих певної країни. У числі секцій була болгарська, на засіданні якої виступав з доповіддю про становище в країні представник політемігрантів з Болгарії.

Загальний характер інтернаціональної шефської діяльності по підтримці боротьби народів капіталістичних країн показано у звіті про стан роботи організацій МОДРУ на Україні за 1930—1932 рр., що зберігається у фонді ВУЦВКу. В цьому документі говорилося, зокрема, про шефство над тюрмами балканських країн, про перебування на Україні представників БКП, про вибуття політемігрантів з Болгарії тощо³⁸.

Природно, що з особливою увагою стежило за розвитком подій у Болгарії болгарське населення Радянської України. Про великий інтерес українських болгар до розвитку революційної боротьби своїх єдинокровних братів, про їх широку участь у русі солідарності говорять багато документів ЦДАЖР УРСР. Так, з відомостей про болгарські осередки ЛКСМУ в Бердянському окрузі (на 1 вересня 1924 р.) видно, що вони відзначали необхідність для пропагандистської роботи «книг про юнацький рух у Болгарії». Комсомольці цікавились літературою з історії БКП, класової боротьби в Болгарії, Болгарської комуністичної молодіжної спілки. Їм потрібні були книги про Червене і Вересневе повстання 1923 р.³⁹

Проблеми, зв'язані з визвольною боротьбою болгарського народу, вивчалися на різних курсах підготовки радянських працівників для болгарських районів. Уявлення про це дає доповідь члена Центральної комісії національних меншостей (ЦКНМ) ВУЦВКу Серафима Міцева про діяльність курсів працівників болгарських сільрад і райвиконкомів влітку 1925 р. У програмі цих курсів була спеціальна дисципліна «Історія болгарського революційного руху». Передбачалось ознайомлення слухачів з соціально-економічним і політичним розвитком на Балканах, з політикою буржуазних партій Болгарії щодо першої світової війни і під час неї, з інтернаціональною позицією партії тісних соціалістів. Особлива увага зверталася на революційний рух у країні, який розгорнувся під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції, на створення БКП, Вересневе повстання 1923 р.⁴⁰ Про те, що досвід вивчення історії революційного руху в Болгарії не був поодиноким свідчать інші документи. Так, у протоколі засідання ЦКНМ від 8 серпня 1925 р. зазначено, що комісія прийняла рішення на основі досвіду проведення вищезгаданих курсів скласти примірний план і програму для курсів секретарів національних сільрад⁴¹. На іншому засіданні ЦКНМ (9 квітня 1926 р.) спеціально відмічалася необхідність включити до програми курсів секретарів національних сільрад «відомості з історії даної національності»⁴².

Проблеми робітничого і селянського руху в Болгарії висвітлювали у доповідях на різних зборах і конференціях українських болгар. У фонді Центральної комісії національних меншостей ВУЦВКу зберігається протокол першої конференції безпартійної болгарської молоді Бердянського округу⁴³. Ця конференція проходила в селі Преслав 6—7 вересня 1924 р. Доповідь про міжнародний революційний рух молоді була прочитана, як зазначалось в протоколі, «з великим ухилом на революційний рух молоді в Болгарії». У доповіді про міжнародне і внутрішнє становище СРСР секретар Преславського партійного осередку Воденичаров говорив про терористичну політику уряду Цанкова в Болгарії, про зростання авторитету БКП

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2756, оп. 1, од. зб. 149, арк. 15.

³⁸ Там же, ф. 1, оп. 9, од. зб. 226, арк. 23, 25, 26, 27.

³⁹ Там же, ф. 413, оп. 1, од. зб. 16, арк. 14.

⁴⁰ Там же, од. зб. 90, арк. 23, 26—27.

⁴¹ Там же, арк. 3.

⁴² Там же, од. зб. 120, арк. 112.

⁴³ Там же, од. зб. 16, арк. 17—18.

та її зміцнення. У резолюції з цього питання, зокрема, говорилося: «Болгарська конференція молоді виявляє готовність у кожний необхідний момент допомогти трудящим Болгарії в боротьбі з кривавою буржуазією». В резолюції конференція вітала болгарський комсомол, заявляла про свою готовність «взяти участь нарівні з ним у боротьбі проти ненависного фашизму, який душить робітників і селян».

Трудящі болгарської національності, що жили на Україні, брали активну участь у діяльності організацій МОДРу. Ряд документів ЦДАЖР УРСР переконливо свідчать про те, що МОДР був однією з найбільш масових громадських організацій у болгарських районах. Так, у доповіді про обстеження партійної і радянської роботи в болгарських селах Бердянського округу (1925 р.) говорилося: «Ідея МОДРу зустрічає співчуття всього населення»⁴⁴. Звіт бюро національних меншостей Катеринославського губвиконкому того ж року відмічав: «У кожному болгарському селі є організація МОДРу»⁴⁵. Архівні дані про окремі села повністю підтверджують ці висновки. Судячи з них, повсюдно до осередків МОДРу входили десятки селян⁴⁶. В архіві є також інші документи про діяльність організацій МОДРу в болгарських районах⁴⁷. Модрівська робота в цих районах у значній мірі була пов'язана з рухом підтримки революційної боротьби трудящих Болгарії. В одному з документів ЦКНМ ВУЦВКу (1925 р.) зазначалося: «МОДР пустив глибоке коріння в болгарських селах, особливо під впливом білого терору в Болгарії. Широкі народні маси глибоко пройняті ідеєю МОДРу»⁴⁸.

Цікавий протокол засідання президії Благоевського райвиконкому від 30 квітня 1929 р., який свідчить про те, що українські болгари вшановували пам'ять засновника БКП Д. Благоева. На цьому засіданні було вирішено провести в усіх сільрадах доповіді про діяльність Д. Благоева. Відділу народної освіти доручалось скласти тези для доповідачів⁴⁹.

Дуже цікава група документів, пов'язаних з вшануванням пам'яті Д. Благоева, виявлена нами в Ворошиловградському обласному партійному архіві. Тут у фонді Старобільського окружного КП(б)У зберігаються тези агітаційно-пропагандистського відділу ІККІ, розроблені до 5-річчя з дня смерті керівника БКП⁵⁰. У тезах докладно характеризується діяльність Благоева в Росії і Болгарії. Особлива увага була приділена його боротьбі проти дрібнобуржуазних течій, за чистоту марксистської партії, розробці Благоевим національного питання на Балканах, його боротьбі проти імпералістичної війни, проти реформізму на міжнародній арені. Супровідні документи ЦК КП(б)У і окружному партії (травень-червень 1929 р.)⁵¹ свідчать про широке використання тез в агітроботі.

Про широкий рух солідарності радянського народу з болгарськими революційними борцями свідчать матеріали всіх обстежених обласних архівів. Так, в Дніпропетровському обласному державному архіві зберігаються статистичні таблиці МОДРу за 1925 р. з даними про кількість жертв буржуазного терору, про юридичну і матеріальну допомогу їм з боку модрівських організацій⁵². У них містяться, зокрема, відомості по Болгарії. Про це ж говорить пам'ятка Катеринославського окружного МОДРу червоноармійцю 30-ї Иркутської Червонопрапорної ім. ВЦВК стрілецької дивізії (1925 р.), в якій порівняно докладно характеризується фашистський терор у Болгарії, наводяться слова В. Коларова про створення болгарськими комуністами спеціальної організації допомоги жертвам буржуазного терору⁵³. Лист

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, од. зб. 35, арк. 85.

⁴⁵ Там же, арк. 138.

⁴⁶ Там же, од. зб. 41, арк. 28, 32, 36, 44, 47, 52, 60, 63, 67, 71, 73, 76, 84, 87, 90, 94, 98, 100, 104, 108, 112; од. зб. 376, арк. 4; од. зб. 479, арк. 4, 47.

⁴⁷ Там же, ф. 1261, оп. 1, од. зб. 7, арк. 117; од. зб. 13, арк. 211, од. зб. 17, арк. 5; ф. 413, оп. 1, од. зб. 376, арк. 4.

⁴⁸ Там же, ф. 413, оп. 1, од. зб. 81, арк. 6—7.

⁴⁹ Там же, од. зб. 479, арк. 5.

⁵⁰ Ворошиловградський обласний партійний архів, ф. 4, оп. 1, од. зб. 1030, арк. 3—13.

⁵¹ Там же, арк. 1—2.

⁵² Дніпропетровський обласний державний партійний архів, ф. 2131, оп. 1, од. зб. 26, арк. 26—27.

⁵³ Там же, арк. 41, 43.

Запорізького окружкому МОДРу осередкам і райкомам (лютий 1926 р.)⁵⁴ пропонує організувати допомогу революційним борцям капіталістичних країн, налагодити з ними листування тощо, мотивував необхідність цього, зокрема, наступом фашизму, який, говорилося в документі, «набирає дедалі гострішого характеру». Як приклад, наводилась Болгарія, де «найближчим часом відбудуться 73 процеси з кількістю 1242 обвинувачених, з яких більшості загрожує каторга і довгострокова тюрма». Про те, що з усіх країн, де лютував терор, найбільша увага в пропагандистській діяльності МОДРу приділялась Болгарії, свідчать і інші документи. У виданих Запорізьким окружкомом плані і посібнику для дсповідей «Три роки МОДРу» спеціальний пункт був про білий терор в Болгарії. Для вивчення рекомендувалась брошура про Вересневе повстання 1923 р.⁵⁵ До дня МОДРу окружком рекомендував використати плакати про білий терор, причому першою з країн, де лютував терор, була названа Болгарія⁵⁶. Серед тем доповідей до цього дня значилась така: «Цанков — послідовник кривавого Тъера»⁵⁷. В інструктивному листі Покровського райкому МОДРу розділ про сучасний терор у капіталістичних країнах відкривався згадкою про Болгарію, а в розділі про роботу серед дітей знову говорилося про необхідність роз'яснення болгарських подій⁵⁸.

Цікаві документи є в архівах Ворошиловграда. Вони показують, як широко використовувались у пропаганді МОДРу листи болгарських комуністів з тюрем, адресовані як радянським людям, так і властям Болгарії. На підприємствах Ворошиловграда зачитувався відкритий лист видатного діяча БКП Младена Стоянова, адресований прем'єр-міністру юстиції (1929 р.), в якому були відомості про зв'язче катування і висловлювалась тверда впевненість у перемозі комунізму⁵⁹. Робітники трубного цеху заводу ім. Артема 5 листопада звернулися до Мл. Стоянова з листом-відповіддю, де, зокрема, говорилося: «Ваші страждання нам зрозумілі. Ми самі переживали їх так недавно, лише 12 років нас від них відділяють. Недалекий той час, коли й ви, а також і товариші з інших капіталістичних країн, скинете ланцюги фашистських катів. Ми напружимо всі свої сили для якнайшвидшого вашого визволення»⁶⁰.

Протоколи і резолюції зборів робітників і селян, пов'язані з революційною боротьбою трудящих Болгарії і посилення фашистського терору в 1925 р., зберігаються в Донецькому обласному партійному⁶¹, Миколаївському обласному державному архівах⁶², у філіалі Запорізького обласного державного архіву в м. Мелітополі⁶³ тощо.

Документи ЦДАЖР УРСР дають певне уявлення і про рух солідарності за межами Країни Рад з боротьбою болгарських робітників і селян проти фашизму. У зв'язку з цим дуже цікаві деякі матеріали Інтернаціоналу працівників освіти, що відклалися у фонді Всеукраїнського комітету Всесоюзної профспілки працівників освіти. Інтерес цього демократичного міжнародного об'єднання до подій у Болгарії в другій половині 20-х років був значним. В листопаді 1925 р. генеральний секретар Інтернаціоналу Леон Верноше з А. Барбюсом відвідав Болгарію, де пересвідчився в жорстокості фашистського терору, що панував у країні⁶⁴. Документи ЦДАЖР УРСР свідчать про активну підтримку Інтернаціоналом боротьби трудящих Болгарії. Особливий інтерес представляє досі невідомий лист Інтернаціоналу працівників

⁵⁴ Дніпропетровський обласний державний партійний архів, ф. 3583, оп. 1, од. зб. 1, арк. 6.

⁵⁵ Там же, арк. 14.

⁵⁶ Там же, од. зб. 6, арк. 5.

⁵⁷ Там же, арк. 2.

⁵⁹ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. 625, оп. 1, од. зб. 74,

⁵⁸ Там же, од. зб. 1, арк. 84—85.

арк. 16—17, 103, 154; од. зб. 62, арк. 177, 179.

⁶⁰ Там же, арк. 135.

⁶¹ Донецький обласний партійний архів, ф. 8, оп. 1, од. зб. 77, арк. 11.

⁶² Миколаївський обласний державний архів, ф. 775, оп. 1, од. зб. 87, арк. 4.

⁶³ Філіал Запорізького обласного державного архіву в м. Мелітополі, ф. 15, оп. 1, од. зб. 126, арк. 133; ф. 19, оп. 1, од. зб. 2, арк. 1; ф. 513, оп. 1, од. зб. 2, арк. 21, 51.

⁶⁴ Див.: Барбюс Анри, Палачи. Белый терор на Балканах. М., 1927, с. 8.

освіти Балканській профспілковій конференції в Софії від 4 квітня 1926 р.⁶⁵ В ньому передався братерський привіт робітничому класові балканських країн і висувалась вимога допустити представників Інтернаціоналу до участі в конференції. «З першого ж моменту, — говорилось у листі. — Інтернаціонал не переставав прислухатися до тривожного заклику мученицького робітничого класу балканських країн».

У цьому ж листі Інтернаціонал повністю підтримав рух за єдність робітничих профспілок, який розгорнувся в Болгарії і Югославії. Він пропонував організувати скликання конгресів єдності в балканських країнах. З метою посилення міжнародного руху солідарності з боротьбою балканських народів були внесені також пропозиції про створення Балканською конференцією комісії для розслідування терору проти робітничих організацій, а також міжнародного комітету захисту робітників балканських країн з представників міжнародних робітничих організацій.

Протокол засідання Виконкому Інтернаціоналу працівників освіти від 15 серпня 1926 р.⁶⁶ у свою чергу підтверджує інтерес цієї організації до розвитку професійного руху в Болгарії. На засіданні було заслухано доповідь болгарського представника. У ній говорилось про розгром фашистськими властями Болгарії учительської організації, що діяла під керівництвом БКП, про роботу членів цієї організації всередині реформістської Болгарської учительської спілки (БУС), про боротьбу за єдність профспілкового руху в Болгарії. На засіданні було прийнято рішення про встановлення контакту з БУС. Генеральному секретарю Інтернаціоналу доручили накреслити конкретний план роботи в цьому напрямі.

Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ, П. С. СОХАНЬ

ДОКУМЕНТЫ ИЗ ИСТОРИИ БОЛГАРИИ И БОЛГАРО-СОВЕТСКОЙ ДРУЖБЫ В АРХИВАХ УКРАИНЫ

Резюме

Авторы освещают вопросы, связанные с историей Болгарии. В основу статьи легли интересные документы, обнаруженные в Центральном архиве Октябрьской революции и социалистического строительства, Архиве Института истории партии при ЦК Компартии Украины и других, которые показывают различные стороны болгарского революционного движения и интернациональной солидарности СССР с Болгарией в 20—30-е годы.

⁶⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 1087, арк. 103—104. Йдеться про конференцію реформістських профспілок балканських країн, яка відбулася в квітні 1926 р.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 2, од. зб. 1087, арк. 126.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

О. С. БЕЙЛІС

ПЕРЕМОГА СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І УТВЕРДЖЕННЯ ДИКТАТУРИ ПРОЛЕТАРИАТУ В БОЛГАРІЇ

ВИЗРІВАННЯ БЕЗПОСЕРЕДНЬОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ

Блискучі успіхи Радянської Армії на фронтах, активна діяльність народних партизан у Болгарії сприяли посиленню боротьби трудящих мас. Робітничий клас піднявся на захист своїх життєвих інтересів, проти терористичної і авантюристичної політики фашистської влади. Болгарський народ дедалі одвертіше виявляв ворожість до внутрішньої і зовнішньої політики уряду, бажав жити по-новому. В свою чергу, монархо-фашистська правляча кліка і політичні партії великої буржуазії виявилися повністю дискредитованими та ізольованими і не могли вже керувати по-старому. Намагаючись уникнути катастрофи, верхівка зробила спробу об'єднати всі реакційні сили. Але внутрішня боротьба і чвари між окремими групами буржуазії не дали можливості здійснити антинародний, зрадницький намір, і профашистський уряд обрав політику маневрування та демагогії.

1 червня 1944 р. після 9 місяців перебування при владі, вийшов у відставку терористичний уряд Божілова, а на зміну йому прийшов уряд на чолі з авантюристом і демагогом Багряновим, який, прикриваючись лозунгом соціальної і аграрної реформи і «дружелюбності» до СРСР, намагався розгромити партизанський рух, посилив репресії проти прихильників Вітчизняного фронту, особливо проги комуністів. Багрянов розпочав переговори з представниками США і Англії про укладення сепаратного миру на основі окупації Болгарії американо-англійськими військами. Але його плани були марними. Їм перешкодив блискавичний наступ Радянської Армії і швидкий процес назрівання безпосередньої революційної ситуації всередині країни.

Лише у червні-липні 1944 р. партизани провели 866 бойових операцій. Масового характеру набули диверсії, саботажі та інші акції бойових груп.

2 серпня національний комітет Вітчизняного фронту звернувся до уряду з вимогою покласти край антинародній і антинаціональній політиці і передати владу Вітчизняному фронту. Багрянов відхилив ці пропозиції.

26 серпня ЦК БРП видав історичний циркуляр № 4, в якому було поставлене завдання про безпосередню підготовку армії і народу до збройного повстання. В цей же день Головний штаб НВПА видав наказ розпочати наступальні операції і встановити на місцях владу Вітчизняного фронту. Виконуючи цей наказ партизанські частини по всій країні перейшли в наступ.

Намагаючись врятувати монархо-фашистську владу, буржуазія вдалася до чергової заміни уряду, на чолі якого 2 вересня став один з правих лідерів БЗНС Муравієв. Але ні маневри, ні домагання нового прем'єра не могли вже врятувати реакційну диктатуру.

На початку вересня в країні виникла безпосередня революційна ситуація, якз швидко переросла у всенародне збройне повстання.

ВИЗВОЛЕННЯ БОЛГАРІЇ РАДЯНСЬКОЮ АРМІЄЮ І ПЕРЕМОГА НАРОДНОГО ПОВСТАННЯ 9 ВЕРЕСНЯ 1944 р. ПОЧАТОК СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

2 вересня Політбюро ЦК БРП прийняло надзвичайно важливе рішення про те, що збройному повстанню повинні передувати масові виступи трудящих. З цією метою Політбюро призначило на 6 вересня загальний політичний страйк, який пови-

нен був супроводжуватись збройними демонстраціями трудящих. Все це мало стати сигналом для організації повстання по всій країні.

Учасники страйків і демонстрацій висунули лозунг: «Владу — Вітчизняному фронту!» 4 вересня на вулицях Софії відбулися масові виступи трудящих, але поліції силою вдалося розігнати їх. Муравієв видав наказ про сувору заборону демонстрацій і страйків. В таких умовах скинення уряду стало невідкладною справою.

Переломним моментом революційного руху народу стало 5 вересня, коли Радянський Союз оголосив війну монархо-фашистській Болгарії. Це дало новий могутній поштовх до розгортання масового збройного повстання. У цей день Політбюро ЦК БРП разом з представниками Головного штабу НВПА розробили остаточний план повстання. Основний удар вирішено було завдати по Софії. Передбачалися одночасні і погоджені дії партизанських частин, бойових груп і армії, що перейшли на бік революції.

6 вересня політичний страйк розпочали софійські трамвайники, а також трудящі багатьох заводів і фабрик столиці. Слідом за ними хвиля масових виступів поширилась на всю країну. В деяких містах робітники захоплювали тюрми і звільняли політичних в'язнів.

7 вересня знов відбулись демонстрації у Софії, страйк гірників Перніка і робітників Пловдіва. Поліція псвсюдно відкривала вогонь. На рішучий протест національного комітету Вітчизняного фронту Муравієв категорично заявив, що «влада ще достатньо сильна, щоб кожного поставити на місце». Проте панування буржуазного уряду Болгарії підходило до кінця.

Протягом 6, 7, і 8 вересня повстанці перейшли у наступ і займали окремі села, де встановлювали народну владу.

8 вересня війська 3-го Українського фронту розпочали визволення болгарських міст і сіл. Не зустрічаючи опору, радянські частини просунулися на 100—120 км. З радістю зустрічав болгарський народ своїх визволителів. Активні дії Радянської Армії і успішний розвиток повстання деморалізували правлячу верхівку. Створилися сприятливі умови для переможного повстання.

Страйкова боротьба і революційні дії трудящих продовжувалися з новою силою і розмахом. В м. Габрово болгарські патріоти роззброїли військові підрозділи і оволоділи значною частиною міста. У Варні трудящі захопили тюрму, звільнили політв'язнів і разом з ними зайняли поліцейське управління. Аналогічні події відбулися і в інших містах. Все це супроводжувалось встановленням на місцях влади Вітчизняного фронту. Країна була охоплена повстанням. Збройний виступ у столиці розпочався у ніч на 9 вересня. О 2 годині 15 хвилин повстанці захопили будинок Військового міністерства і примусили военного міністра дати наказ військам перейти на бік Вітчизняного фронту. Одночасно озброєний народ захопив міністерство внутрішніх справ, пошту, телеграф, радіостанцію, царський палац та інші важливі об'єкти, заарештував міністрів, начальника поліції, реакційних депутатів Народних зборів та інших представників монархо-фашистської влади. Софійські робітники оволодівали заводами, фабриками, банками, установами, організували озброєні загони народної міліції.

Муравієва і його кліку було скинуто. Створений на чолі з К. Георгієвим перший народно-демократичний уряд складався з 4 комуністів, 4 представників БЗНС, 4 членів групи «Ланка», двох представників від соціал-демократів і двох від безпартійної антифашистської інтелігенції. Вранці 9 вересня по софійському радіо була зачитана декларація нового уряду Вітчизняного фронту, в якій проголошувалось повалення фашистської влади і встановлення на території всієї країни народної влади. Новий уряд негайно оголосив війну гітлерівській Німеччині.

ХАРАКТЕР І РУШІЙНІ СИЛИ ПОВСТАННЯ 9 ВЕРЕСНЯ 1944 р.

Внаслідок Вересневого повстання робітничий клас у союзі з трудовим селянством розгромив монархо-фашистську диктатуру, переміг велику буржуазію і встановив народно-демократичну владу. Повстання з самого початку вийшло далеко за

межі антифашистського й антиімперіалістичного перевороту і відкрило шлях до соціалістичного будівництва в Болгарії.

Співвідношення класових і політичних сил в країні було таким, що влада, встановлена внаслідок антифашистського збройного повстання, була за своїм характером диктатурою пролетаріату. На відміну від деяких інших країн народної демократії пролетарська диктатура в Болгарії була встановлена без будь-яких проміжних етапів. Це пояснюється тим, що комуністична партія безроздільно керувала робітничим класом, ведучи за собою більшість селянства і маючи значний вплив серед інтелігенції та міської дрібної буржуазії. Завдяки цьому партія беззастережно і повно здійснювала керівництво національно-революційним Вітчизняним фронтом.

Оскільки велика буржуазія виступала як союзник гітлерівської Німеччини, перетворивши Болгарію в її сателіта, народно-демократична революція означала рішення руйнування політичного панування буржуазії як класу і перехід державної влади до пролетаріату, що знаходився в союзі з усіма трудящими міста і села. Отже, питання про владу було тут відразу розв'язане на користь пролетаріату і соціалізму. Народно-демократична революція набула соціалістичного характеру. Але соціалістична революція стала і народно-демократичною, бо нова влада в центрі і на місцях належала Вітчизняному фронту.

Таким чином, революція в Болгарії була соціалістичною за змістом і народно-демократичною — за формою.

Рушійними силами соціалістичної революції були пролетаріат і кероване ним найбільше селянство. Середне селянство також підтримало революцію. Боротьба пролетаріату проти буржуазії, за соціалізм злилася в роки другої світової війни з народною боротьбою за звільнення від іноземної залежності, за мир і національну рівноправність.

Злиття двох потоків революційного руху в єдине революційне русло було великою заслугою комуністичної партії.

Отже, Вересневе повстання 1944 р. стало початком соціалістичної революції в Болгарії.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВІТЧИЗНЯНОГО ФРОНТУ ПО ПОДОЛАННЮ ОПОРУ БУРЖУАЗІЇ. ПЕРШІ РЕВОЛЮЦІЙНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ

Перед урядом Вітчизняного фронту з самого початку стояли надзвичайно відповідальні завдання, зв'язані із зміцненням народно-демократичної влади, ліквідацією буржуазно-фашистського апарату і створенням нового, народно-демократичного, відновленням зруйнованого господарства, подоланням опору реакції і доведенням до переможного кінця війни у союзі з антигітлерівською коаліцією.

17 вересня 1944 р. К. Георгієв виступив з програмною декларацією уряду, в якій були викладені головні напрями внутрішньої і зовнішньої політики Вітчизняного фронту. В питаннях внутрішньої політики програма проголошувала відновлення прав і свобод народу; політичну амністію борцям проти фашизму; розпуск Народних зборів і проведення нових виборів; суд над фашистськими злочинцями; конфіскацію майна і капіталу спекулянтів, які розбагатіли за час війни; чистку державного апарату від антинародних елементів; демократизацію армії; ліквідацію капіталістичних монополій і встановлення державної монополії на зовнішню торгівлю; проведення аграрної реформи і заохочення кооперативів; введення прогресивного податку; відокремлення церкви від держави тощо. Серед соціальних заходів передбачалося здійснити 40-годинний робочий тиждень; забезпечити роботою кожного громадянина; безплатне медичне обслуговування; перебудова системи народної освіти на демократичних засадах та деякі інші.

Виконання цієї програми почалося відразу після перемоги повстання. Повністю було ліквідовано поліцейський апарат, а замість нього створено народну міліцію, куди партія направила учасників партизанського руху і активних діячів Вітчизняного фронту. Комуністична партія через Міністерство внутрішніх справ, на чолі якого стояв комуніст, повністю контролювала роботу міліції — цього важливого органу

зміцнення пролетарської диктатури. Слідом за цим була розпущена стара армія і розпочався процес створення нових, соціалістичних збройних сил. До складу армії увійшло понад 700 видатних діячів партії. Було введено інститут заступників командирів, на яких покладалося завдання революційної перебудови армії. З кра- щих партизанських частин створювалася Народна гвардія.

Серйозного удару зазнали судові органи — зняряддя фашистської диктатури. Були звільнені з усіх посад в судах і прокуратурі всі реакційні чиновники. У відпо- відності до програми Вітчизняного фронту фашистські злочинці стали перед народ- ним судом (наприкінці 1944 — початку 1945 р.). Але ворожа агентура, яка проникла до Вітчизняного фронту і уряду — Н. Петков, Д. Велчев та ін. — зробила спробу перешкодити справедливому процесу. У відсутності міністрів-комуністів Рада Мініст- рів під тиском правих елементів прийняла постанову про звільнення фашистських офіцерів — злочинців від судової відповідальності, якщо вони були фронтовиками і мали нагороди. Але на заклик ЦК БРП (комуністів) по всій країні відбулися де- монстрації протесту проти цієї постанови, яку незабаром відмінили.

Уряд скасував також фашистські закони, розпустив і заборонив фашистські організації, а їх майно конфіскувалось.

Важливими і невідкладними завданнями, що стояли перед народно-демократичною владою, були відбудова і зміцнення економіки країни, подслання господарської роз- рухи, викликаної грабіжницькою політикою гітлерівців і їх болгарських поплічни- ків. Промисловість, транспорт, сільське господарство знаходилися у важкому ста- новищі. Не вистачало товарів першої необхідності. В країні процвітала спекуляція.

Для корінної перебудови народного господарства назрівала необхідність екс- пропріювати капіталістичну власність, але міжнародні і внутрішні обставини не до- зволяли зробити це у перші роки після революції. У зв'язку з цим треба було здій- снити такі революційні заходи, які б обмежували свавілля капіталістів і значно поліпшували становище трудящих. З цією метою почав діяти робітничий контроль на підприємствах; у кінці 1944 р. і на початку 1945 р. підвищилась номінальна і реальна заробітна плата робітників, суттєво поліпшились умови їх праці.

Були видані спеціальні постанови про обмеження куркульського землеволодіння, а також декрет про створення кооперативно-трудоуних землеробських господарств.

Для відбудови народного господарства і остаточної перемоги над внутрішніми ворогами потрібні були кошти, які в той час не можна було одержати ззовні. У лю- тому 1945 р. уряд прийняв закон про державну позику, названу «Позикою свободи». За короткий час вона принесла країні замість встановлених 20 млрд. левів — 24 млрд.

Для зміцнення господарсько-організаторських функцій народно-демократичної держави важливу роль відіграв закон про постачання і ціни (липень 1945 р.). Ним ліквідовувались децентралізація та розпорошеність у постачанні і розподілі продуктів і товарів, що поступили після 9 Вересня. Тепер ці функції зосереджувались у мі- ністерстві торгівлі. Закон встановлював різні міри покарання за економічний сабо- таж, спекуляцію тощо.

Революційні перетворення і законодавчі акти, здійснені у перші місяці народно- демократичної влади, серйозно підірвали позиції реакційної буржуазії в економічній і політичній галузях.

ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ

Підготовка до участі Болгарії у війні проти фашистської Німеччини розпо- чалася відразу після переможного повстання. Усі гітлерівські війська на території краї- ни були обеззброєні та затримані в таборах. Але німецькі частини з Греції і Юго- славії були кинуті до західних кордонів Болгарії. Їх треба було негайно зупинити. Партизанські бригади «Георгі Бенковські», «Георгі Дмитров» і деякі частини ре- гулярної армії відкинули ворога від кордону, але треба було вигнати їх ще і з Бал- кан. Була оголошена мобілізація. ЦК БРП(к) у відозві від 22 вересня 1944 р. за- кликав народ до зброї для перемоги над ворогом: «Батьківщина в небезпеці! Часу для хитань немає!». На початку жовтня болгарські війська перейшли у наступ. 3

великим піднесенням відповіли трудящі маси на заклик партії: «Все для фронту! Все для перемоги!».

28 жовтня у Москві було підписано угоду про перемир'я між Болгарією — з одного боку, і СРСР, США і Англією, — з другого. Фактично стан війни між СРСР і Болгарією припинився зразу ж після встановлення народно-демократичної влади.

Відповідно до перемир'я уряд Вітчизняного фронту направив на фронт дві армії, які були включені до складу 3-го Українського фронту. На першому етапі Вітчизняної війни болгарські війська вели воєнні дії на території Південної Сербії і Македонії, де вони з честю виконали завдання, поставлені перед ними радянським командуванням, і перегородили шлях до відступу німецько-фашистським військам у долинах рік Вардар і Морава. На другому етапі війни (з початку грудня 1944 р.) болгарські воїни проводили бойові операції на території Югославії і Угорщини в районі р. Драви і о. Балатон. Загальні втрати болгарської армії під час Вітчизняної війни становили близько 31 тис. солдат і офіцерів.

Значний внесок Болгарії у спільну боротьбу проти німецьких фашистів допоміг підписанню сприятливого для країни мирного договору.

КОНТРЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ БУРЖУАЗНОЇ ОПОЗИЦІЇ

Позбавлена влади буржуазія не примирилася з своїм становищем. Скориставшись тим, що вона зберегла значні позиції в економіці країни, а також економічними труднощами, що виникли після 9 Вересня, дрібновласницькими ілюзіями певної частини селян і ремісників, буржуазія, виношуючи плани відновлення свого політичного і економічного панування, зробила спробу перешкодити соціалістичному розвитку держави. В цьому її підтримали імперіалістичні кола Заходу.

Виразником інтересів класу буржуазії і провідником її контрреволюційних планів стала легальна буржуазна опозиція, на чолі якої став Гемето (Г. Димитров) — один з лідерів БЗНС і його представник в Національному комітеті Вітчизняного фронту. Разом з іншими ватажками БЗНС та БСДП Н. Петковим, Д. Велчевим, К. Лулчевим він розпочав боротьбу проти Комуністичної партії і народного уряду. Головні завдання цієї групи полягало в тому, щоб внести чвари у відносини між БРП(к) і БЗНС. Буржуазна опозиція висунула реакційний лозунг «Вітчизняний фронт без комуністів!», саботувала всі революційні заходи уряду.

Контрреволюційна діяльність Гемето і його прихильників викликала гостре незадоволення серед рядових членів БЗНС, що примусило його у січні 1945 р. вийти у відставку. Секретарем Землеробського союзу було обрано Н. Петкова, який продовжував підірвну роботу проти БРП(к) і Вітчизняного фронту. Не припиняв її і Гемето, за що його виключено з БЗНС (травень 1945 р.). Буржуазна опозиція розгорнула шалену кампанію проти проведення вільних парламентських виборів, розуміючи, що співвідношення класових сил в країні склалося не на її користь. Щоб зірвати призначені на 26 вересня вибори контрреволюціонери звернулися до учасників Потсдамської конференції з листом, в якому обстріхували Вітчизняний фронт і вимагали відкласти вибори. Щоб не створювати труднощів, останні були відкладені.

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 1945 р. НАРОДНІ ЗБОРИ

Після вимушеної відстрочки виборів до Народних зборів, викликані тиском США і Англії, зацікавлених у підтримці антинародної опозиції, класова боротьба в країні значно загострилася. Через свої друковані органи реакційні сили відкрито виступали проти народно-демократичної влади. Всі спроби уряду домовитись з лідерами опозиції відносно їх участі в уряді ні до чого не привели. Тим часом в країні розгорнувся масовий рух на підтримку проведення виборів, які були призначені на 18 листопада 1945 р. Втрачаючи будь-яку опору, опозиція вирішила бойкотувати вибори, прагнучи довести, нібито в країні відсутні необхідні умови для вільного вияву народної волі. Представники США і Англії знову підтримали опозицію. Ра-

дяньський Союз поділяв точку зору болгарського уряду про можливість і необхідність демократичних виборів.

Напередодні виборів до Болгарії повернувся, після 20-річної еміграції, вождь болгарського народу Г. Димитров. Його передвибірні промови відіграли велику роль у викритті антинародних сил і згуртуванні трудящих мас навколо програми Вітчизняного фронту.

Партії, що входили до Вітчизняного фронту, визнали єдиний список. У голосуванні взяли участь 86% виборців. За кандидатів Вітчизняного фронту віддали свої голоси понад 89% виборців, які взяли участь у виборах. До Народних зборів було обрано 96 комуністів, 96 землеробців, 46 членів групи «Ланка», 31 соціал-демократ і 12 представників інших партій і безпартійних. Вибори показали, що переважна більшість народу згуртувалася навколо народної влади.

Обрані на основі загальних, прямих і таємних виборів, Народні збори прийняли важливі закони, що мали велике значення для розвитку революційного процесу в країні, для зміцнення народно-демократичної влади. Зокрема, були прийняті такі закони, як закон про конфіскацію майна, здобутого шляхом спекуляції або іншим незаконним способом, закон про охорону праці, закон про аграрну реформу тощо. За останнім законом у куркулів було вилучено і передано безземельним і малоземельним селянам 1264 тис. декарів землі*. Завдяки цьому наділи землі одержали 150 тис. селян. Оскільки в Болгарії не було поміщицького землеволодіння, аграрна реформа була спрямована проти класу капіталістів на селі, що мало особливе значення для дальшого зміцнення союзу робітничого класу з селянством.

Здійснення важливих революційних заходів показало, що керівна роль в Народних зборах належить Комуністичній партії.

ПРОГОЛОШЕННЯ БОЛГАРІЇ НАРОДНОЮ РЕСПУБЛІКОЮ. ВИБОРИ ДО НАРОДНИХ ЗБОРІВ

Наприкінці липня 1946 р. за ініціативою БРП(к) Народні збори прийняли два важливі закони: про проведення референдуму, що мав ліквідувати монархічний інститут, і про вибори Великих Народних зборів для прийняття нової конституції. Після 9 Вересня монархо-фашистське регентство було усунуте і замінене новою регентською радою (до складу якої увійшов комуніст Т. Павлов), але, незважаючи на ці зміни, Болгарія залишилася ще монархією. Це перешкоджало дальшому розвитку країни.

Народні збори призначили проведення референдуму на 8 вересня. Реакція стала на захист монархії, чим ще раз викрила себе в очах трудящих. Національний комітет Вітчизняного фронту звернувся з відозвою до болгарського народу, в якій на фактах показав антинародну суть монархії.

Наслідки референдуму були тріумфальною перемогою Вітчизняного фронту. За ліквідацію монархії і встановлення Народної Республіки висловились переважна більшість болгарського народу (92,72%).

Народні збори на урочистому засіданні 15 вересня 1946 р. проголосили Болгарію Народною Республікою. Тимчасово очолив її відомий діяч болгарського і міжнародного комуністичного руху В. Коларов. Ліквідація монархії і утворення республіки було величезною подією в державному розвитку країни.

Наступним кроком у послідовній перебудові організації і структури держави повинні були стати Великі Народні збори, вибори до яких були призначені на 27 жовтня. Вони відбувалися при надзвичайно великій політичній активності і масовій участі виборців, що дало можливість побачити співвідношення політичних і класових сил в країні. Партія Вітчизняного фронту одержала понад 70% голосів, з них понад 53% було подано за БРП(к). Опозиційний табір набрав близько 29%.

Вибори показали дедалі зростаючий вплив і авторитет Комуністичної партії, чие керівництво в системі диктатури пролетаріату отримало загальне визнання союзників по Вітчизняному фронту. Такі наслідки виборів пояснюються тим, що опозиція

* 10 декарів дорівнюють 1 гектару.

-спритно скористалася економічними труднощами в країні, і непевним ще міжнародним становищем Болгарії, яка стояла перед перспективою укладення мирного договору. Розгорнувши шалену демагогічну кампанію, опозиції вдалося перетягнути на свій бік деяку частину населення.

БРП(к) мала у Великих Народних зборах абсолютну більшість (278) і могла, таким чином, провести всі свої починання парламентськими засобами. У відповідності до парламентської практики уряд К. Георгієва склав свої повноваження перед зборами, а формування нового уряду було покладене на Г. Димитрова, який після коротких консультацій представив новий склад уряду, затверджений ВНЗ 28 листопада. Він складався з 20 чол., 10 з них були комуністами. Всі ключові позиції в державному управлінні переходили до рук БРП(к).

Великі Народні збори розгорнули широку законодавчу діяльність, прийнявши важливі закони в економічних, соціальних і культурних галузях, що значно зміцнило народно-демократичну владу. Збори також підготували і вирішили головне питання — про підготовку і прийняття проекту конституції. Це завдання було доручено обраній комісії на чолі з Г. Димитровим.

ПІДПИСАННЯ МИРНОГО ДОГОВОРУ

Влітку 1946 р. в Парижі зібралася конференція для підписання мирних договорів з колишніми сателітами гітлерівської Німеччини. Для участі в роботі конференції уряд Вітчизняного фронту направив до Парижа делегацію на чолі з В. Коларовим, якій довелося витримати значний тиск з боку США, Англії та деяких інших країн, що вороже ставилися до народно-демократичного ладу, встановленого в Болгарії. Імперіалістичні кола намагалися нав'язати їй важкі умови миру. При підтримці західних держав, грецький уряд виступив з претензіями на значну частину болгарської території (близько 10 тис. кв. км) і на отримання контрибуцій в розмірі понад 900 млн. дол. Ці плани були розраховані на удушення Народної Республіки. Одночасно підняла голову внутрішня реакція, яка вдалася до організації змов з метою здійснення державного перевороту. Становище Народної Республіки Болгарії було надзвичайно важким. Доводилося відбивати атаки внутрішньої і зовнішньої реакції. Але всі напади були відбиті завдяки братерській підтримці і захисту з боку СРСР. Радянська делегація на Паризькій конференції показала всю безпідставність імперіалістичних зазіхань щодо Болгарії. Після тривалої і важкої боротьби 10 лютого 1947 р. було підписано мирний договір, який не зачіпав територіальної цілості країни, а репарації сусіднім державам встановлював 75 млн. доларів. Це в значній мірі було наслідком визнання того внеску, що його зробила Болгарія в спільну боротьбу проти фашистської Німеччини на останньому етапі другої світової війни. Після підписання мирного договору міжнародне становище Болгарії значно зміцнилося.

ПРОВАЛ РЕСТАВРАТОРСЬКИХ ПЛАНІВ. РОЗГРОМ АНТИНАРОДНОЇ ОПОЗИЦІЇ

Нова обстановка, що склалася після підписання мирного договору, дозволила партії й уряду вжити нових заходів для приборкання антинародної опозиції і усіх буржуазних реставраторських сил, які групувалися навколо неї.

Зазнавши поразки під час референдуму і виборів до ВНЗ, опозиція вдалася до нахабних провокацій і контрреволюційних змов проти народно-демократичної влади, шкідництва і саботажу. Через свою куркульську агентуру на селі, реакція почала посилену атаку проти трудових кооперативів, у деяких місцях були зроблені спроби розграбування кооперативів, підпалення їх майна та інші акти шкідництва.

Одночасно готувався військовий переворот, який повинні були здійснити такі фашистські організації, як «Цар Крум», «Нейтральний офіцер», «Військовий союз» та деякі інші. Але їх діяльність була своєчасно викрита. Стали відомими факти про тісний зв'язок опозиції з таємними фашистськими організаціями. В зв'язку з цим прокуратура внесла до Великих Народних зборів пропозицію про позбавлення депутатської недоторканості і притягнення до відповідальності лідера опозиції Н. Пер-

кова. Суд довів контрреволюційну діяльність Петкова і засудив його до смертної кари. Були засуджені і деякі інші діячі опозиції.

26 серпня 1947 р. Великі Народні збори за пропозицією депутатів-комуністів прийняли закон про розпуск БЗНС (групи Петкова) і анулювання депутатських мандатів тієї ж групи. Таким чином, головне ядро буржуазної опозиції було розбите. Проте ЦК БРП(к) закликав продовжити політичний наступ проти реакції до повного її знищення.

ДВОРІЧНИЙ ПЛАН (1947—1948 рр.). НАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРОМИСЛОВОСТІ

Невідкладним завданням, що стояло перед народно-демократичним урядом, було подолання господарських труднощів, відновлення економіки. З самого початку революції народне господарство стало ареною жорстокої боротьби між силами демократії і соціалізму, з одного боку, і силами реакції, з другого. Буржуазія саботувала всі економічні заходи народної влади, сподіваючись, що вона не спроможна знайти вихід з важкого господарського становища, і тому обов'язково загине. Реакція діяла за принципом «чим гірше, тим краще». Але ці розрахунки були марними. Уряд Вітчизняного фронту вжив енергійні заходи по ліквідації економічних труднощів. У травні 1945 р. при Раді Міністрів було створено Вищу економічну раду (ВЕР), на яку покладено функції контролю і керівництва промисловістю і усім народним господарством. За час свого існування ВЕР здійснила ряд економічних заходів, які привели до стабілізації цін і валюти, поліпшення постачання промисловістю необхідною сировиною, прийняла важливі законопроекти, зокрема, про аграрну реформу, про боротьбу з спекуляцією тощо. Поряд з ВЕР почали виникати інші органи керівництва народним господарством. В кінці 1946 р. ВЕР на основі вказівок ЦК БРП(к) розробила дворічний план відбудови і розвитку народного господарства (1947—1948 рр.).

У квітні 1947 р. Великі Народні збори прийняли закон про дворічний план, який передбачав не лише відбудову зруйнованого при фашизмі господарства, але й перевершення довоєнного рівня. Цей план закладав основи для значних соціально-економічних змін. Боротьба за його виконання вимагала мобілізації всіх сил болгарського народу. Значну допомогу подав Радянський Союз, який взяв на себе реконструкцію деяких промислових підприємств.

Величезною перешкодою для дальшого і швидкого розвитку продуктивних сил лишалася приватна власність. Без державної промисловості не можна було вирішити основні економічні проблеми. Тому 23 грудня 1947 р. Великі Народні збори прийняли закон про націоналізацію. Вона зачіпала не лише великі, але й середні і дрібні підприємства, що використовували найману працю. З 36 тис. підприємств у власність держави перейшли 5552. Правда, мали місце і деякі хиби, зокрема, коли справа торкалася націоналізації ремісничих підприємств. За вказівкою партії в 1948 р. 1700 дрібних підприємств, що не мали машин, були повернені власникам. В цілому ж доля державного сектора в промисловості збільшилася до 93%. На користь народу було вирішено і питання про банки.

Націоналізація промисловості увійшла в історію, як важливий революційний акт народного уряду. Не випадково один з видних лідерів Комуністичної партії Болгарії Т. Костов назвав її справжньою господарською революцією.

І дійсно. Завдяки цим рішучим крокам створились сприятливі умови для виконання дворічного плану. В 1947—1948 рр. завершилося спорудження 964 об'єктів, серед них 10 електростанцій, деяких машинобудівних підприємств тощо.

КОНСТИТУЦІЯ 1947 р.

Економічні перетворення в політичній і економічній галузях знайшли відображення і у соціальних відносинах, які склалися в країні після 9 Вересня. Керівною силою в суспільстві став робітничий клас. Значно зміцнився його союз з селянством.

Докорінно змінилося становище буржуазного класу, який втратив не лише свою панівну роль, але й перестав бути основним класом. Все це вимагало створення нової конституції, яка мала закріпити соціалістичні зміни, що відбулися в країні і ста-

ти правовою основою для дальшого розгортання соціалістичного будівництва. Розроблений під керівництвом Г. Димитрова проект конституції був схвалений партіями Вітчизняного фронту і 4 жовтня 1946 р. обнародований. Активну участь в обговоренні взяли трудящі. 4 грудня 1947 р. конституція Народної Республіки Болгарії, створена під впливом ідей і принципів радянської, була затверджена Великими Народними зборами.

В цьому документі вказувалось, що вся влада виходить від народу і належить йому. Тут сверджувалось політичне панування робітничого класу в союзі з трудящими селянами. Одночасно проголошувалися принципи народного суверенітету, цілісність і неподільність державної влади, яка належить трудовому народу.

Перша болгарська конституція законодавчо закріплювала панування соціалістичних виробничих відносин, в основі яких лежить суспільна власність.

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ФРОНТУ

Для успішного виконання нових завдань, що стали перед Болгарією в справі ліквідації її економічної відсталості і перетворення з відсталої аграрної в індустріально розвинену країну, необхідна була ще більша мобілізація народних сил. Це викликало необхідність реорганізації Вітчизняного фронту, перетворення його в єдину народну суспільно-політичну організацію демократичних і антиімперіалістичних сил в країні.

На початку січня 1948 р. Національний комітет Вітчизняного фронту видав проект програми Єдиної народної суспільно-політичної організації. Нова програма потрібна була тому, що стара була вже здійснена. Головне завдання, що його проголошувала програма, полягало у будівництві соціалізму.

II з'їзд Вітчизняного фронту (лютий 1948 р.) вирішив перетворити Вітчизняний фронт в Єдину народну суспільно-політичну організацію і прийняв її програму і статут. Високу оцінку рішенням з'їзду дав Г. Димитров, який був обраний Головою Національної ради. Нова програма і статут Вітчизняного фронту сприяли зближенню між партіями, ліквідації суперечностей. Незабаром після II з'їзду союз «Ланка» і радикальна партія оголосили про свій саморозпуск, а їх члени вступили до Вітчизняного фронту. Соціал-демократична партія об'єдналася на платформі марксизму-ленінізму з БРП(к) і прийняла її програму. По суті у Вітчизняному фронті залишалися дві партії — БРП(к) і БЗНС. Остання, відмовившись від станового принципу в ідеології і політиці, схвалила програму будівництва соціалізму.

РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКИЙ ДОГОВІР ПРО ДРУЖБУ І ВЗАЄМОДОПОМОГУ

Відбивши атаки внутрішньої контрреволюції і зазіхання зовнішніх імперіалістичних сил, Народна Республіка Болгарія послідовно провоздила політику миру і міжнародного співробітництва, зміцнюючи в першу чергу тісні зв'язки з Радянським Союзом і народно-демократичними країнами.

18 березня 1948 р. у Москві було підписано договір між СРСР і НРБ про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. Обидві держави заявили про намір брати участь у всіх міжнародних діях, які ставлять мету забезпечення миру і безпеки. Крім того, проголошувалося бажання двох сторін розвивати і зміцнювати економічні і культурні зв'язки в дусі дружби і співробітництва.

Договір було підписано строком на 20 років. Г. Димитров підкреслив, що цей договір остаточно закріплює історичні братні зв'язки болгарського народу з великим російським та іншими народами Радянського Союзу, відкриває нові світлі перспективи для розвитку братніх відносин між народами СРСР і Болгарії.

В цьому ж році аналогічні договори були підписані з Румунією, Чехословаччиною, Польщею і Угорщиною

- БЕИЛІС ОЛЕКСАНДР САМІЛОВИЧ** — доктор історичних наук, професор кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. Вивчає проблеми історіографії Болгарії.
- БЕЛЯКЕВИЧ ІВАН ІВАНОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії Львівського університету. Досліджує проблеми історії Польщі у міжвоєнний період та польсько-російські зв'язки в період першої світової війни та підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції.
- БОРИС ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. Досліджує польський революційно-визвольний рух в 20—60 рр. XIX ст.
- ГЛІЧОВ ІГОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ** — асистент кафедри історії СРСР Львівського університету. Вивчає ставлення російської громадськості до Балканських воєн.
- ГРІНБЕРГ СЕМЕН САМІЛОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії Донецького університету. Вивчає історію робітничого руху в Болгарії в кінці XIX—на початку XX ст.
- ЗАШКІЛЬНЯК ЛЕОНІД ОПАНАСОВИЧ** — кандидат історичних наук, асистент кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського університету. Вивчає історію ПОРП.
- КРУЧКЕВИЧ ГРИГОРІЙ СТЕПАНОВИЧ** — викладач кафедри історії КПРС Львівського політехнічного інституту. Досліджує українсько-польські революційні зв'язки.
- КУЛЬЧИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР СЕМЕНОВИЧ** — доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права Львівського університету. Працює в галузі історії держави і права.
- МАКАР ЮРІЙ ІВАНОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Чернівецького університету. Працює в галузі новітньої історії Польщі.
- МЕЛЬНИК ІВАН ІВАНОВИЧ** — викладач кафедри культурно-освітньої роботи Львівського вищого військово-політичного училища. Працює над історією молодіжних організацій в боротьбі проти фашистської окупації Польщі.
- ПАЛИВОДА СТАНІСЛАВ СТАНІСЛАВОВИЧ** — зав. редакцією суспільно-політичної літератури видавництва видавничого об'єднання «Вища школа» при ЛДУ. Досліджує боротьбу антифашистського підпілля в Німеччині в роки другої світової війни.
- СІДЕЛЬНИКОВ СТЕПАН ІВАНОВИЧ** — доктор історичних наук, професор, зав. кафедрою нової і новітньої історії Харківського університету. Досліджує історію національно-визвольного руху болгарського народу в середині XIX ст.
- СОХАНЬ ПАВЛО СТЕПАНОВИЧ** — доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії АН УРСР. Працює в галузі новітньої історії Болгарії і радянсько-болгарських відносин.
- ТУРІВНЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою історії новітнього часу Донецького університету. Працює в галузі новітньої історії Болгарії.

- ФОМІН ЮРІЙ ЮХИМОВИЧ** — кандидат історичних наук, відповідальний працівник апарату Президії Верховної Ради УРСР. Досліджує зв'язки українського народу з південними слов'янами в середині XIX ст.
- ХОНІГСМАН ЯКІВ САМІЙЛОВИЧ** — доктор економічних наук, професор кафедри політекономії Тернопільського фінансово-економічного інституту. Працює над питаннями економічної історії Польщі.
- ШАТИЛО ІГОР СТАНІСЛАВОВИЧ** — адюнкт військової академії ім. Держинського. Досліджує питання спільної боротьби радянських і польських партизанів проти гітлерівських загарбників.
- ЧЕРНЯВСЬКИЙ ГЕОРГІЙ ІОСИПОВИЧ** — доктор історичних наук, професор Харківського інституту культури. Працює в галузі новітньої історії Болгарії.
- ЧОРНИЙ ВОЛОДИМИР ПАВЛОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедрою історії південних і західних слов'ян Львівського університету. Досліджує питання національно-визвольного руху в Болгарії в середині XIX ст.
- ЧУГАЙОВ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент, директор Інституту суспільних наук АН УРСР. Працює в галузі історії Польщі.
- ЯКУБСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії середніх віків Ленінградського університету. Досліджує проблеми соціально-економічної історії Польщі в епоху пізнього феодалізму.
-

ЗМІСТ

ДО 30-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ НАД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

М. І. Турівненко.	Інтернаціональна визвольна місія Радянської Армії в Болгарії у вересні 1944 року	3
І. І. Мельник.	Підпільні видання Спілки боротьби молодих та їх роль у мобілізації польської молоді на боротьбу з гітлерівськими загарбниками (лютий 1943—листопад 1944 рр.)	10
І. С. Шатило.	Участь поляків у партизанському русі проти німецько-фашистських загарбників на території Волині і Полісся	17
С. С. Паливода.	Участь слов'ян-антифашистів у підготовці збройного повстання в концтаборі Бухенвальд	24

ДО 100-РІЧЧЯ ПОВСТАННЯ В БОСНІ І ГЕРЦЕГОВІНІ

В. П. Чорній.	Повстання в Герцеговіні і Боснії і піднесення революційного руху в Болгарії літом 1875 року	30
Ю. Ю. Фомін.	Про матеріальну підтримку прогресивною громадськістю України повстання в Боснії і Герцеговіні (липень 1875—серпень 1876 р.)	37

СТАТТІ

Ю. І. Макар.	Економічне співробітництво Польської Народної Республіки з європейськими соціалістичними країнами в рамках РЕВ	42
В. П. Чугайов.	Страйкова боротьба в Польщі в період світової економічної кризи (1929—1933 рр.)	50
І. І. Беляєвич.	Групи СДКПІЛ у боротьбі за польські солдатські маси в Росії (березень—червень 1917 року)	59
С. І. Сидельников.	Бухарестський з'їзд болгарських революціонерів 29 квітня—4 травня 1872 року	69

ІСТОРІОГРАФІЯ

Л. О. Зашкільняк.	Критика буржуазних фальсифікацій деяких питань революційних перетворень в Народній Польщі (1944—1947 рр.)	77
Я. С. Хонігсман.	Деякі питання історіографії економічної історії Польщі доби капіталізму	82
В. О. Якубський.	Про основну тенденцію в соціально-економічному розвитку пізньофеодальної Польщі (Огляд радянської історіографії)	88

ПОВІДОМЛЕННЯ

Г. С. Кручкович.	52-га стрілецька дивізія Червоної Армії (Західна дивізія польських стрільців) в боях проти військ Врангеля на Півдні України і в Криму (вересень—листопад 1920 р.)	94
С. Ш. Грінберг.	Іноземний капітал у промисловості Болгарії на початку ХХ століття (1901—1912 рр.)	101
І. О. Глічов.	Балканські війни (1912—1913 рр.) у висвітленні більшовицької преси	111

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

В. О. Борис, В. С. Кульчицький.	Сторінки революційного єднання	118
---------------------------------	--	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

Г. Я. Чернявський, П. С. Сохань.	Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України	121
----------------------------------	--	-----

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ

О. С. Бейліс.	Перемога соціалістичної революції і утвердження диктатури пролетаріату в Болгарії	131
---------------	---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

К 30-летию ПОБЕДЫ

НАД НЕМЕЦКО-ФАШИСТСКИМИ ЗАХВАТЧИКАМИ

Н. И. Туривненко. Интернациональная освободительная миссия Советской Армии в Болгарии в сентябре 1944 года	3
И. И. Мельник. Подпольные издания Союза борьбы молодых и их роль в мобилизации польской молодежи на борьбу с гитлеровскими захватчиками (февраль 1943—ноябрь 1944 гг.)	10
И. С. Шатило. Участие поляков в партизанском движении против немецко-фашистских захватчиков на территории Волыни и Полесья	17
С. С. Паливода. Участие славян-антифашистов в подготовке вооруженного восстания в концлагере Бухенвальд	24

К 100-летию ВОССТАНИЯ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ

В. П. Черний. Восстание в Боснии и Герцеговине и его влияние на подъем революционно-освободительного движения в Болгарии	30
Ю. Ю. Фомин. О материальной поддержке прогрессивной общественностью Украины восстания в Боснии и Герцеговине (июль 1875—август 1876 гг.)	37

СТАТЬИ

Ю. И. Макарь. Экономическое сотрудничество Польской Народной Республики с европейскими социалистическими странами в рамках СЭВ	42
В. П. Чугаев. Стаечная борьба в Польше в период мирового экономического кризиса (1929—1933 гг.)	50
И. И. Белякевич. Группы СДКПиЛ в борьбе за польские солдатские массы в России (март-июнь 1917 года)	59
С. И. Сидельников. Бухарестский съезд болгарских революционеров 29 апреля—4 мая 1872 года	69

ИСТОРИОГРАФИЯ

Л. А. Зашкильняк. Критика буржуазных фальсификаций некоторых вопросов революционных преобразований в народной Польше (1944—1947 гг.)	77
Я. С. Хонигсман. Некоторые вопросы историографии экономической истории Польши эпохи капитализма	82
В. А. Якубский. Об основной тенденции в социально-экономическом развитии позднефеодальной Польши (Обзор советской историографии)	88

СООБЩЕНИЯ

Г. С. Кручкович. 52-я стрелковая дивизия Красной Армии (Западная дивизия польских стрелков) в боях против войск Врангеля на юге Украины и в Крыму (сентябрь—ноябрь 1920 г.)	94
С. Ш. Гринберг. Иностранный капитал в промышленности Болгарии в начале XX века (1901—1912 гг.)	101
И. А. Гличев. Балканские войны (1912—1913 гг.) в освещении большевистской прессы	111

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

В. А. Борис, В. С. Кульчицкий. Страницы революционного единения	118
---	-----

ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ

Г. И. Чернявский, П. С. Сохань. Документы из истории Болгарии и болгаро-советской дружбы в архивах Украины	121
--	-----

В ПОМОЩЬ УЧИТЕЛЮ

А. С. Бейлис. Победа социалистической революции и утверждение диктатуры пролетариата в Болгарии	131
---	-----

Министерство высшего и среднего
специального образования УССР

Львовский ордена Ленина
государственный университет

УКРАИНСКОЕ СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ

Республиканский межведомственный
научный сборник

История зарубежных
славянских народов

Выпуск 12

(На украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»

Издательство при Львовском
государственном университете

Редактор А. Д. Карпов
Художній редактор Н. М. Чишко
Технічний редактор І. С. Куючко
Коректори К. Г. Логвиненко,
О. В. Карпенко

Здано до набору 11. V. 1975 р. Підписано до
друку 23. IX. 1975 р. Формат паперу 70×108¹/₁₆.
Папір друкарський № 3. Фіз. друк. арк. 9. Умовн.
друк. арк. 12,6. Обл.-вид. арк. 13,55. Тираж 800.
БГ 13049. Ціна 1 крб. 29 коп. Зам. № 3362.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища
школа» при Львівському державному університе-
ті. Львів, Університетська, 1.

Обласна книжкова друкарня Львівського облас-
ного управління в справах видавництва, полігра-
фії та книжкової торгівлі. Львів, Стефаника, 11.

1 крб. 29 коп.

„ВИЩА ШКОЛА“